ПАНАС ФЕДЕНКО

ГЕТЬМАНІВ КУМ

УКРАЇНСЬКА РАПСОДІЯ

ПРАГА 1943

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО «ПРОБОЄМ»

[redacted] O. Burghardt

[redacted] 1129

Панас Феденко: ГЕТЬМАНІВ КУМ

Ласкаві і щирі
Ніні Петрівні та Оксані
Драй-Хмарам
від автора в надії на
кращу будучність нашого народу
П. Феденко
Прага, 15.X.1943.

„KNIHTISK“, Praha XIII.-Vršovice, Sámova 665.

«КНИГОЗБІРНЯ ПРОБОЄМ»
Число 27(101)

Всі права застережені.

Накладом Українського Видавництва «Пробоєм»
в Празі II., Гавлічкова 22.

I.

ВІД ТЯСМИНА ДО СЯНУ.

Нечутною ходою ступала по українських широких степах Осінь: обсипала трави жовтими красками, фарбувала листя на деревах багряно-червоними барвами, огортала світ срібним павутинням. Любо козацькому серцю мандрувати степами в таку пору: ранком иній білий, мов сметана, сідає на траву, треба доброго кожуха натягати на себе, щоб не змерзнути вночі. Підіб'ється сонечко вгору на безхмарному небі, зникне холод, земля нагрівається, і все навкруги пишається в літніх барвистих шатах. А як спуститься з неба на землю ніч, і засяють-замерехтять зорі, то вже людське слово безсиле описати цю красу. Лиш музика може схопити чарівну гармонію сфер — стрункі лінії небесних сузірь, від Великого Воза почавши.

Зоряний «Чумацький Шлях» простягається небом від одного краю до другого, миготить — переливається, мов би хтось розгорнув величезний муравник з блискучими мурашками. А по один і по другий бік цього шляху щедра рука Творця порозкидала квітчасті узори, вічно гарні, вічно незмінні, живі в своїй величній красі.

Як дивитися на це українське небо, лежачи горілиць під копицею сіна, то здається, що кожна зоря видає з себе свій власний згук, прозорий і ясний, як капання води з чистого джерела на побілений камінь у Карпатах, в хащах, де рідко заходить людська нога.

Писався рік 16.. в Україні. По вкритій пилом дорозі від Чигирина на Лисянку котилися два міцні вози, кожний запряжений четвіркою добрих коней. Шлях ішов на Захід, і подорожні мабуть не їхали близько, бо вози були наповнені всякими скринями, плетінками, кошиками і барильцями. На переднім возі сиділи на козлах два молоді козаки. Один правував кіньми, другий держав у руці довжелезну пугу, щоб при потребі підігнати і передню пару коней. Та коні були викохані й вигуляні, бігли самі так щиро, що по шляхецькому вдягнений вусатий чоловік у задку воза казав Сидорові — козакові, щоб не давав коням волі і придержував їх.

Поруч з вусатим білявим шляхтичем сидів хлопець років 15—16, кругловидий, рожевий, білолиций. Все в ньому було кругле: і темно-сірі очі, і голова, і плечі, і кругло усміхався він на ввесь рот, повний білих, теж круглих зубів. На додачу і шапку мав круглу, круглі були й узори на комірі його вишиваної сорочки. За возом їхали верхи ще два козаки на добрих конях, з мушкетами, шаблями і списами. Вони вели пару осідланих коней, приготованих на те, коли б пан і панич, сидячи на возі, потомилися і хотіли розімняти затерплі ноги їздою верхи. На другім возі, окрім скринь і кошів, укритих товстими веретами, та козака-погонича, не було людей. Поряд із возом їхали на конях два инші запорожці.

Сонце, нагрівши землю, вже хилилося на Захід, мов утомилося цілоденною мандрівкою високо на небі. Подорож верхи і на труському возі, як відомо кожному, прибавляє охоти до їжі. То ж і наші мандрівники спи-

нили коней над глибоким яром, порослим дубовим лісом та дикими грушами, і сіли полуднувати. Їли нашвидку, кому що було до вподоби: були смажені курчата, качки і гуси, доволі було й сухих українських ковбас із часником, а наприкінці вибирав собі кожний кавуна або осінню солодку диню: тверда і зелена зверху диня-дубівка в середині була жовта і солодка, як мед.

Вусатий шляхтич звався Тибурцій Кричевський, а кругловидий, круглоокий юнак — підпарубочий — його син — Станислав. Далека дорога стлалася перед ними через Винницю, Бар і Львів аж до Ярослава над Сяном. Там була славна школа — колеґія отців єзуїтів. Станиславів батько не хотів, щоб його син-одинак здичавів без науки й освіти на межі з татарськими кочовищами.

Далекий і небезпечний шлях від берегів темноводного Тясмина до срібних хвиль тихоструйного Сяну. Татарва заглядає часто в гості, забирає череди скоту, табуни коней, отари овець, хапає в полон людей, щоб продати на невільницькім ринку в Кафі.

Тибурцій Кричевський, родом із Берестейської шляхти, хоч прожив половину свого віку в Чигирині над Тясмином, не міг звикнути до безмежних степів і порожнечі південно-українських просторів. Усе згадувалися йому густі, темні, дрімучі ліси на Поліссі, тихі, мов нерухомі, ріки, широкі, як озера, спокій, столітня тиша і глуша під великанськими деревами поліських пралісів.

Та людина не все може повернути своєю долею, куди хоче. Бувши рукодайним слугою шляхтичів-маґнатів Даниловичів, які володіли й Чигиринським староством, Кричевський, убогий поліський шляхтич, мусів шукати хліба в небезпеках українського Дикого Поля. В Чигирині й оженився з українською шляхтянкою, що йому народила єдиного сина. Як було малому хлопцеві

10 років, то орда наскочила на хутір Кричевського під Чигирином, схопила його жінку і слуг, а оселю спалила. Того дня батько з сином були на ярмарку в Чигирині. Не стало сліду по коханій дружині й любій матері, зостався Кричевський удівцем, а малий син його — сиротою. Отож ще дужче хотів батько вислати сина в науку подалі від степу, в лісову Україну, де татарам важче приступитись. Тішив себе думкою, що син вивчиться в школі і знайде собі щастя-долю десь на службі у Львові, в Кракові або й у Варшаві, далі від дзвону зброї, далі від свисту стріл татарських і грому козацьких гаківниць. Мав Тибурцій приятеля в Ярославі, професора єзуїтської колеґії Гонцеля-Мокрського, з яким колись учився в школі. Після татарського наїзду на його хутір пан Тибурцій часто передавав до Мокрського листи і в тих листах виливав жаль і біль сердечний за своєю дружиною. Віршами римського поета Овідія, засланого колись волею імператора Авґуста в скитсько-савроматські степи, писав Тибурцій до Гонцеля, уявляв себе убогим вигнанцем край світа християнського: «Венімус ін Ґетікос фінес: моріемур ін ілліс»... (я прийшов у Ґетську землю: тут я умру).

Гонцель-Мокрський щиро жалів свого приятеля, що опинився в сусідстві з дикими татарами, і радо хотів помогти молодому Кричевському в науці.

Батько сам не шкодів часу й праці, щоб підготувати сина дома до науки в колеґії. Не ділився з сином своїми планами щодо його будучности. Вже як усе було готове до відїзду, то сказав хлопцеві:

— Слухай, Стасю, завтра поїдемо в школу до отця Мокрського.

— Гаразд, тату. Чи це далеко?

— Далеченько, буде миль більше як сорок.

— А чи там є козаки?

— Та нащо тобі козаки, хіба ти не надивився на них у Чигирині?

— Ну, а як татари нападуть, то хто буде з ними битися?

— Там, сину, є жовніри коронного війська, а в кожного можнішого пана своя надворна компанія, вояки, як огонь.

Стась усміхнувся кругло, мов місяць у повні:

— Таточку, бачив я, як коронні жовніри від татар через Тясмин у Чигирин тікали, а запорозькі козаки, хоч мало їх було, вийшли з міста і дали татарам такого перцю... Ні, це погано, що біля тієї школи, де вчить отець Мокрський, нема запорожців. Там татари всіх людей похватають.

— Не журися, сину, хоч там нема козаків, зате татарам туди дуже далеко, не доберуться. А як вивчишся, то можеш там, у спокійнішому краї, й оселитися, щоб не спіткала й тебе така біда, як нашу матусю.

Стась стиснув свої пухкі кулаки і строго з докором глянув сталево-сірими круглими очима на батька:

— Тату, цього ніколи не буде. За матусю я мушу помститися татарам. Вірю, що матуся ще живе десь у неволі бусурменській, то, як виросту, піду її шукати, може знайду.

У круглих очах білявого хлопця искристим сріблом заблищала уперта рішучість.

— Нема сліду, нічого не чути про нашу матір. Уже які меткі перекопські жиди, але й вони не довідались, — казав Тибурцій до сина.

Батько поклав ніжно руки на круглі плечі свого сина. Мовчав, дивився на Стасеву біляву чуприну. Спитався:

— Чим би ти хотів бути, сину, як вивчишся в школі?

— Гетьманом Війська Запорозького, тату. Так, як геть-

ман Конашевич-Сагайдачний, — не роздумуючи, рішучо відповів хлопець.

Тибурцій не сказав синові нічого, тільки подумав:

— Треба не баритися, а їхати відсіль із цього краю подалі. А то хлопець, чого доброго, зовсім скозачіє...

Другого дня в домі Кричевського в Чигирині варилося і пеклося, мов на весілля. Як минула ніч, ранком навантажені вози рушили з Чигирина припалою пилом степовою дорогою на Захід. У Чигиринського полковника Війська Запорозького Кричевський випросив чотирьох козаків для охорони в дорозі, бо шляхи були в той час усе небезпечні. Взяв доволі харчів і напитків, а головне — не забув пороху й куль, щоб було чим відбиватися і від татар і від усяких розбійницьких ватаг, що шукали собі легкої наживи.

Пополуднувавши з сином і козаками, Тибурцій Кричевський звелів рушати далі, щоб завидна добитися до людського селища і там ночувати. Дорога йшла глибоким яром, коні ледве здержували вози, аж присідали задніми ногами і черкалися хвостами об землю. На дні яру погоничі пустили коней навскач, і вони легко винесли вози на круту гору. При тім Сидір помагав коням пугою, свистом, гуком, аж луна розлягалася глибоким яром між столітніми дубами та дикими грушами.

«Дзя-я-в» — заспівало біля Сидорового вуха, а слідом за тим вп'ялися стріли в верети, якими були вкриті обидва вози.

— Татарва проклята! — гукнув Сидір і зараз же повернув коні з відкритої дороги в ліс, щоб заховатися за деревами. Ніхто не командував, проте всі, як один, ухопили мушкети і жадібними очима шукали ворога. Стась стояв за товстим стовбуром величезного дуба з мушкетом і вп'явся очима туди, відкіль летіли стріли. Бачив, як одному коневі стріла пройшла крізь шию, застряла

так, що було видно обидва кінці. Кінь упав і дико хріп, бо стріла перервала йому дихання. Кров бризкала на пожовклу траву, мов би хтось розлив червоне вино.

— Тату, дивіться, татарин! он там сидить на дереві і напинає лука, — сказав Стась батькові.

— Та він не один, їх багато, вони видивляються, як би нас узяти, — відповів тихо Тибурцій. Ховайся, сину, за дерево, бо вони вміють влучати.

Для татарської ватаги, що збиралася ночувати між деревами та кущами терну й гльоду на дні глибокого яру, поява двох возів з українськими людьми була несподівана. Тому вони не встигли застукати Кричевських у яру і тепер пробували стрілами своїми побити коней і примусити мандрівників до здачі. Але козаки і Кричевський із сином швидко випрягли коней і відвели їх у лісову гущавину, недоступну для татарського ока. Під охороною дерев і возів наші подорожні готувалися дати гостру відсіч напастникам. Не знали вони, скільки було татар, — мало чи багато. Однаково, в неволю живцем іти не хотіли і готувалися дорого продати своє життя.

Загреміли мушкети, шпурляючи огонь і дим над дібровою, задзижчали в вечірньому леготі гартовані гострі стріли татарські. Не було страху, поки ще сонце світило, а як на землю впала ніч, то небезпека нависла над козацькими головами. У глибокій темряві, хоч стріль в око, прислухалися козаки до кожного найменшого шелесту в діброві, не рішалися їхати возами далі, бо могли татари перестрінути на шляху. Не розкладали огнища, дивилися на зорі в небі і в душі благали Бога, щоб дав дожити до ранку. Здавалося, все в яру затихло, заніміло. Тільки сичі перегукувалися різкими пронизливими голосами в глибокім яру і наводили на людей нудьгу і сум. Не спали козаки цілісіньку ніч, сторожко прислухалися і придивлялися до темряви.

Настав ранок, заліг густий туман; мов хмари вовнистого диму закутали все кругом, не було видно й на два ступні. Це сприяло татарським харцизам. Вони підкралися в непрозорім молочно-білім тумані до наших мандрівників і кинулися гуртом несподівано на козаків. Не було змоги стріляти, відбивалися шаблями та списами. Нерівна була боротьба, незабаром усі були пов'язані і йшли за своїми возами перед татарськими пригінчими. Ще був у яру туман, а як вибралися татари з бранцями на гору, то раптом засяло сонце. Татарський ватажок, у гострій шапці і з більмом на оці, вискочив на коні наперед і сторожко оглядав степ навкруги. Щось забачив далекозорим оком, бо вмить вернувся до своїх товаришів і звелів звертати назад, у яр, між гущавину в діброву. Татари покинули вози з кіньми, взяли з собою тільки невільників, бо по бездорожжі з возами їхати не були спроможні.

Недарма поспішав татарський ватажок Аламджан у діброву. В степу він побачив запорозьких козаків, може з два десятки, і три чи чотирі вози з ними. Знав Аламджан, що козаки ласі до татар, як ті хорти до зайця: як побачать татарського вершника, то покинуть усе, а женуться з усієї сили, щоб убити або піймати. Аламджан думав, що його козаки не помітили. Але він помилявся. Козацький отаман, що їхав попереду, зразу схопив оком татарську шапку, що зникла в яру, звелів возам їхати помалу слідом по дорозі, а сам з козаками пустив коні з гиком і свистом, що пронизував хмари й туман.

Бачили татари, що непереливки, шкода було кидати здобич і тікати в степ з порожніми руками. Тому засіли між кущами й деревами і пускали стріли на козаків, що вїхали в глибокий яр. Надіялися відсидітися в гущавині до ночі, а за тьми легко втекти. Та не такий був козаць-

кий отаман Михайло Хмельницький, щоб не відгадав татарського наміру.

— Хлопці, берімося до цих нехристів журавлем, — звелів він своїм козакам. Враз козаки позлазили з коней, пов'язали їх до дерев, а самі розійшлися один від одного на віддаль з півгін, при чім старалися зробити гуртом ламану лінію, мов «ключ» журавлів. Повільно і тихо ступали вперед, то прилягали зовсім до землі, то лізли рачки або перескакували від одного дерева до другого, щоб заховатись від ворожого ока.

І татари, почувши козаків зблизька, готувалися до бою в хащах, де ворога не видно, тільки шелест високої трави й комишів та лускання сухих гілочок могло зрадити присутність живого створіння. Мертву тишу переривав час від часу грім козацької рушниці або дзижчання гартованої татарської стріли. То був знак, що козак почув перед собою в гущавині шелест і шарудіння, націлився туди, де його вухо спостерегло ворога, і пустив кулю з певністю, мов у велике решето. Стрельнувши, деякий час козак стояв, щоб з падання ворожого тіла або з стогнання пізнати, чи влучив; потім обережно підкрадався до татарина і добивав його шаблею, списом або кінджалом. А як не влучив, то ждав нового шарудіння з гущавини, і знову стріляв «на вухо».

Татарам було тяжче влучити навманя, на слух, бо стріла, пущена з лука, не йде в гущавині так рівно, як куля з мушкету. Тому козаки могли йти «журавлем» вперед, зганяючи татар до одного краю глибокого яру. І син Хмельницького, 16-літній Богдан, ішов надзирці ліворуч від батька, стиснувши міцно мушкет у руках, готовий пустити кулю перед себе в гущавину на нехриста-татарина. Це вперше так сталося, що батько дозволив йому йти в бій, бо раніше, бувало, старий Хмельницький казав:

— Ще покуштуєш, сину, козацького хліба, не бійся, не втече він від тебе.

Горіли карі очі юнакові, як у дикого кота, відвага і напруження рисувалося на його смаглюватому довгобразому обличчі. Насторожено вслухався і вдивлявся він у гущавину, де переплелися колюча ожина з терном і гострозубою шипшиною та височенним стовбуррям посохлих бодяків. Непомильне вухо юнакове якимсь «шостим чуттям» угадало перед собою ворога; він викресав огню, і мушкет виплюнув із свого нутра кулю. Юнак ліг на землю і пильно прислухався, що діється перед ним. Чув татарський зойк, розібрав добре, як щось важке упало на землю, зашелестіло в траві, а потім затихло. Не счувся, як тихо за ним з'явився батько:

— Що там сталося? Татарина побачив? — шепотів старий Хмельницький.

— Не побачив, а почув. Тепер уже лежить, мабуть добре влучив, — ледве чутно сказав Богдан. З обережности ще зосталися на місці, потім, помалу, крок за кроком ступали наперед, в тому напрямі, де Богдан зачув ворога. Серед кущів гльоду та жостіру надибали мертвого татарина — Аламджана.

— Ну, синку, тепер видно, що з тебе справжній козак-запорожець, — тихо сказав батько Богданові: бачиш, яку ти рибаху вловив?

Бій доходив до кінця. Були ранені й між козаками, але татарські луки не могли мірятися з козацькими мушкетами. Ще й турбота немало мучила татар, бо вони не знали, скільки козаків, і чи не йде їм поміч. Смерть ватажка-Аламджана внесла ще більше неспокою в серця татарські. Хто міг, хапав коня і тікав із яру. Бранців своїх та всяку здобич покинули. Надвечір бій був скінчений. Між дубами над криничкою козаки Хмельницького натрапили на своїх земляків з Кричевськими.

Порозрізували міцне мотуззя, визволили, розпитували, що і як.

Михайло Хмельницький, український козак-шляхтич, знав давно Тибурція Кричевського, але не любив його, не сходився з ним. Звав його «канцелярською крисою», бо він служив писарем у старостинському уряді в Чигирині. Сам Хмельницький належав до покозаченої шляхти, що своєю відвагою і кров'ю обороняла Україну перед татарськими нападами. Була ще й друга причина, чому Михайло Хмельницький обминав Кричевського: після схоплення його жінки татарами «пан Терешко», як звали Кричевського, рішив перемінити віру. Із Терентія зробився «Тибурцієм», ще й сина Михайла перевів на католицтво, назвавши його Станиславом. В домі Кричевського після цього запахло польщиною, народні українські стародавні звичаї, яких додержувалася панія Кричевська, забувалися, а жилося так, як хотіла економка Мариля з Кракова, непогана на виду молодиця. Кричевський узяв цю польку до себе доглядати господарства. Новоспеченого «пана Тибурція», звісно, похвалили в старостинськім уряді за те, що покинув «грецьку схизму». Але між українцями він втратив повагу і пошану; і старі добрі знакомі та приятелі його відцуралися, звали згорда «перевертнем» або «перекинчиком».

Несподівана зустріч у лісі розв'язала язика Хмельницькому і Кричевському:

— Дай, Боже, здоров'я, — пане-брате! Куди Бог провадить? — питався старий Хмельницький пана Тибурція.

— Так, як бачите: в Крим прямували, та з вашої ласки опинилися на волі.

— А що то за люде з вами?

— Це козаки, дані мені на супровід від пана полков-

ника Чигиринського, а той хлопець — мій син, коли пам'ятаєте.

— Так це Михась, он який великий виріс, тепер би я його самого й не пізнав, — казав Хмельницький до молодого Кричевського.

— Богдане, ходи сюди, ось тобі товариш, теж добрий козарлюга.

Смаглюватий, стрункий і високий Богдан підійшов до малого, присадкуватого, кругленького Кричевського і сказав:

— Здоров, Михасю! Пригадуєш, як раз на Великдень ти з своєю матусею був у нас у Суботові. Ми гойдалися, у тебе голова закрутилася, довелося тебе водою намочити.

— Я тепер не Михась, а Стась, — зтиха промовив зніяковілий Кричевський.

— Байдуже, мені однаково. Недарма ж кажуть: «Хоч горщиком назви, тільки в піч не став».

— Ти куди їдеш, Мих. . ., чи то пак, Стасю?

— Татусь везуть у бурсу, десь аж у Ярослав.

— І мене туди батько посилають.

— Що там будеш робити?

— Татусь кажуть, щоб я вчився на великого пана, щоб бути потім подальше від Дикого Поля. Та мені тут наймиліше.

— А мені батько велять, щоб вивчився та вертався назад татарву вибивати з наших степів: бачиш, скільки цієї погані розплодилося, що ні пройти, ні проїхати.

Хлопці розбалакалися, зраділи один одному, що будуть разом мандрувати через усю Україну.

І у батьків — Михайла Хмельницького та Тибурція Кричевського — після перебутої небезпеки було весело на серці. Двох ранених козаків перев'язали і послали в недалеке селище, що було праворуч від дороги в такім

місці, що й татари не знали. Самі умовились рушити в дальшу подорож уранці другого дня, спочивши в яру в діброві.

II.

БУРСА.

Ректор Ярославської колеґії отців єзуїтів Томаш Цьолкош, червоний на виду, добре вгодований чернець, прийняв у школу й бурсу молодого Кричевського дуже охоче. Він добре знав рід маґнатів Даниловичів, патронів пана Тибурція Кричевського, і йому мило було дізнатися, що Стась Кричевський і його батько не так давно прихилилися до римської католицької церкви. Кричевський, з вдячности до Хмельницького, просив ректора, щоб не робив перешкод молодому Хмельницькому при вступі в єзуїтську колеґію:

— Він, превелебний отче ректоре, належить до грецько-східного обряду, як і я ще недавно. Але знаєте, — темпора мутантур...

— Ет нос мутамур ін ілліс,*) — усміхнувся значущо ректор.

Цьолкош ласкаво прийняв Стася Кричевського, заговорив до нього латинською мовою і дістав зрозумілу відповідь. Після Кричевських до ректора зайшов із сином Михайло Хмельницький. Після привітань і перших

*) Часи міняються, і ми в них зміняємося.

слів Хмельницький почув від ректора, що в бурсі і в школі мало місця. При тім натякнув, що, звісно, колеґія приймає алюмнів*) усякої віри, але вcте ж бажано, щоб студенти належали до однієї церкви, бо тоді між учениками нема реліґійних спорів. Старий Хмельницький трохи змінився на виду, однак здержався, щоб не сказати ректорові напрямець гострого слова. Тільки промовив:

— Моя думка, превелебний отче ректоре, коли хто в якій вірі народився, то нехай уже свого й держиться. По правді сказати, ніхто гаразд не знає, як там на небі, яка віра Господові Богові наймиліша.

Ректор не вступав у реліґійний спір з громоголосим високим шляхтичем-запорожцем з обвітреним степовими бурями обличчям. Звернувся до молодого Богдана по латині:

— Кво модо апелларіс, адулесценс боне?**)

— Теодатус Зенобіус сум, Міхаеліс Хмельниціі філіус,***) — поважно відповів Богдан і дивився на ректора сміливо карими очима під чорними бровами.

— Хто вашого юнака латини вчив? — питався ректор старого Хмельницького.

— У нас, у Війську Запорозькім, бувають люде всякого стану, звання і кондиції. Є там і люде малої освіти, як ось я, але приходять до нас і такі, що бували в різних школах не тільки в королівстві Польськім, але й далеко за кордонами. Мого Богдана вчив французький шляхтич, десь аж від еспанської границі. Був у Війську Запорозькім, збувся лівої руки, так доживав віку у мене на хуторі. Він навчив мого сина грати та співати. Такий утішний був пан Жорж, царство йому небесне, добряга був великий, а до України був так привик, що не скучав

*) Вихованців.

**) Як звешся, добрий молодче.

***) Богдан Зіновій, син Михайла Хмельницького.

і за своєю батьківщиною: «добрі люде у вас, — казав нераз, — шкода тільки, що на такій белебені, просто в пащі татарській живете. Та нічого, мовляв, не журіться, будуть з вас люде, аби видержали ще десять-двадцять років, поки татарва трохи присяде».

Хмельницький умовився з ректором про те, скільки червоних золотих має платити за сина, що має послати натурою, як гайдаї гнатимуть із Чигирина воли на Шлезьк. Мав дати пару волів, чотирі телиці, десяток овець і кухву доброї горілки.

— Звісно, та горілка не для наших алюмнів, їм не дозволяємо пити, та в бурсі є слуги, то їм з харчами мусимо постачати й це, — пояснив отець ректор.

— Я чув, що у Чигирині роблять добру вишнівку, дулівку і тернівку, — спитався ректор Цьолкош Хмельницького.

— Як превелебний пан ректор бажають, то я залишу на пробу, бо маю на возах запас у барильцях.

Ректор замахав обома руками: мовляв, він сам непитущий, але пан економ, отець Ґонсьоровський, мусить мати в коморі всякі напої, бо доводиться витати у себе значних гостей, — є в колеґії і маґнатські та княжі діти.

Хмельницький оком знавця глянув на червоний ніс та на ласі масні губи отця ректора і подумав: — Без тернівки або дулівки та без угорського вина такими носами Бог людей не наділяє. Такий ніс треба заслужити...

Батьки — Хмельницький і Кричевський — другого дня збиралися виїздити з Ярослава.

— Будь, сину, покірний до отця ректора і звичайний до професорів. Не сварися з товаришами. Знайся і приятелюй з тими , що значніші і заможніші, такі товариші будуть тобі пізніше в пригоді. Пам'ятай приповідку, що покірне телятко дві матки ссе, — так навчав свого сина

Тибурцій Кричевський, сідаючи на коня, щоб рушити в дорогу на Україну.

Михайло Хмельницький перехрестив сина і поцілував у високе чоло:

— Будь, Богдане, козаком. Свого не хвали, чужого не гудь; держися твердо предківського закону. Шануй свою честь і добру славу нашого народу, за своє право і правду стій муром, бо хто не обороняє свого права, тим усі помітують. Не марнуй грошей, що я тобі лишаю на дрібні потреби. Бо кожний золотий, що тобі дається, — потом і кровю обкипів, тяжкою працею і війною здобуваються ті гроші в нашій Україні.

Так прощай, хлопче, дай, Боже, скоро побачитись при добрім здоров'ї.

— Щасливо, тату, хай Бог помагає, — промовив Богдан. У нього жалем заблищали очі, і він відвернувся, засоромившись, мов дивився на тиху течію Сяну. Батько був найближчий йому з рідні. Братів і сестер у нього не було, мати рано вмерла. Аж тепер відчув Богдан свою самітність у широкому світі.

Богдан і Стась зосталися в Ярославі. Вони почували себе в бурсі і в колеґії між чужими людьми ближчими і ріднішими один до одного. Не було в школі та в бурсі чути иншої мови, окрім латинської, а так кортіло озватися до товариша рідним словом. Боже, якою чарівною здавалася обом хлопцям далека Чигиринщина! Згадували, як у Тясмині ловили рибу і раків, як збирали дикі грушки в балках, як видирали дикий мед у хащах. Тільки й могли розмовляти українською мовою, як виходили з бурси в місто, або, коли йшли на Сян дивитися, як тече річка.

Того року Сян рано замерз. Стась із Богданом ковзалися по льоду на ковзанцях-«корчулях» та грали в свинки, гри, улюбленої на Україні: гнали «свинку» — кулю з

дерева довгими палицями з карлючкою — «ковінькою». Товариші поляки зразу сміялися з цієї гри, а потім навчилися від Кричевського та Хмельницького і в вільний час залюбки ганяли свинку замерзлим Сяном, вигукуючи на український лад — «по свій» (по свій бік).

У науці наші чигиринці не пасли задніх: шкільну премудрість — граматику, реторику, поетику, засвоювали легко. Гонцель-Мокрський, високий білявий чернець з блакитними очима, з лагідною усмішкою, завсігди спокійний і привітний, був для обох хлопців добрим порадником. Толкуючи в школі римських письменників, що оповідали про леґендарних героїв римської старовини — Муція Сцеволу, Брута, Коклеса і инших, отець Мокрський звернув раз розмову і на сучасні події, питався: чи є ще в світі відважні люде, такі, як старинні римляне?

Вся класа мовчала, тільки кругловидий Кричевський встав і сказав:

— Є, у нас на Україні.

— Кого назвеш? — питався Мокрський.

— Гетьман Війська Запорозького пан Петро Конашевич-Сагайдачний, — почули від Кричевського.

— Князь Дмитро Вишневецький, що заснував Січ Запорозьку, — озвався Хмельницький, — і очі у нього засяли від захоплення.

— Князь Вишневецький справді герой, на жаль, загинув у Туреччині, — сказав отець Мокрський. А гетьман Сагайдачний — наш сучасник, теж муж великої відваги, і слава його не перевищає його подвигів. Походи його на козацьких чайках-моноксилах на Чорне море, взяття Кафи — невільничого ринку в Криму, — це такі діла, що ніколи не зітруться в людській пам'яти. А походи на Москву? Без Сагайдачного з Військом Запорозьким не можна було й думати нашому королевичеві Володиславові підступати під московську столицю. Це справді ве-

ликий чоловік пан гетьман Петро Сагайдачний-Конашевич, а ще більше слід його згадати, що він і родом відсіль недалеко, із Самбірщини, в Руськім воєвідстві.

Ці розмови будили в товаришах повагу до жителів української Волости — Кричевського та Хмельницького. Кричевського всі любили, бо був спокійний, трохи флеґматичний, лагідний. Добрість сяла в його сірих круглих очах. Він умів стирати гострі кути у взаєминах між товаришами в бурсі, то веселим словом і жартом, то влучним дотепом і сміхом, показуючи рівні круглі зуби.

Богдан ворогів між товаришами в колеґії не мав, а проте від нього бурсаки стояли віддалік. Боялися його. Часто він сидів з книжкою в руках, але його карі очі дивилися далеко-далеко, він нічого не бачив і не чув коло себе, ні гомону й сміху товаришів, ні церковного дзвону, ні шуму, що доносився з ярмарку на Ярославськім ринку. Будився сам з своєї замріяности, тер високе чоло долонею і брався знову до книжки.

Не любив школярського «панібратства», був замкнений, не ліз в чужу душу з запитами, що в кого болить і чому болить, і сам не ділився з иншими своїми думками, поривами і стремліннями. Пригода, як він у яру за Чигирином, стріляючи наосліп, уклав татарського ватажка Аламджана, була відома в Ярославі, і це ще збільшило повагу до Хмельницького в бурсі. Але він не росказував про це і не відповідав на питання товаришів.

— Колючий Богдан, не хміль, а бодяк, — казали бурсаки між собою. А проте цінили його тверду, непохитну вдачу, що не гнеться, як та лозина за вітром. Був Богдан ворогом усякого непорядку, не міг терпіти кривди та несправедливости. Здержливий і замкнений у своїх почуваннях, він здивував товаришів, коли одного разу в школі заплакав при читанні латинського автора. То було місце з славної промови Ціцерона проти римського про-

консула Верреса, що був на острові Сицилії в І. віці перед Христом. Веррес грабував сицилійців, ламав і топтав всі права й закони і дійшов до того, що звелів розп'ясти на хресті на березі моря одного римського громадянина — Ґавія:

— «Та що ж це я так багато оповідаю про Ґавія? Неначе ти був тоді тільки Ґавієві неприятелем, а не ворогом імени, родові і праву громадян? Не цій людині, — повторяю, — був ти ворогом, але неприятелем для загальної справи свободи. Бо що ж це мало значити, коли жителі Мессани, згідно з своїми звичаями і порядками, поставили були хрест за містом на Помпеєвій дорозі, а ти звелів той хрест поставити в місці, оберненім до моря, і додав, що ти те місце вибираєш для того, щоб він, тому що називав себе римським громадянином, міг з хреста бачити Італію і дивитися на свою домівку. Таким чином, судді, цей хрест вперше від того часу, що стоїть Мессана, був укопаний на тім місці. Погляд на Італію Веррес вибрав на те, щоб Ґавій, умираючи в болях і в хрестних муках, бачив закони рабства і права свободи, розділені вузенькою протокою, а Італія щоб дивилася на свого сина, замученого найтяжчою і найгіршою, рабською карою смерти».

Дійшовши до цього місця, Хмельницький замовк. Серце забилося, горло мов схопила чиясь рука, сльози залили обличчя. Мокрський пильно глянув на Богдана і викликав Кричевського, щоб кінчав повні святого гніву й обурення періоди Ціцеронової промови. Стась дочитав до кінця, а Богдан, що сидів на лавці поруч, затулив обличчя обома руками, був нерухомий, тільки руки у нього тремтіли. «О, номен дульце лібертатіс»,*) — шептав він.

---

*) Солодке слово — свобода.

У бурсі при колеґії отців єзуїтів харчування могло б бути зовсім добре, коли б не хапчивість отця економа Ґонсьоровського. Улесливий дідок, що кланявся і хрестився на всі боки, був ситий, натоптаний, аж масні щоки у нього блищали, і маленькі очі мов запливали смальцем. — «Квезо, квезо вос, дісціпулі каріссімі, оптімі»,*) — мав звичку казати отець економ до бурсаків — і хвалився, що сьогодня, в скоромний день, буде на обід «каро суелліна» і «вітуліна», а на вечерю — «каро анзеріна».**) У пісні дні давав «голус кум олео».***) Та це були слова, бо спритний економ уважав за ліпше продавати воли, телиці та вівці, прислані батьками школярів, ярославським різникам. Студенти діставали такі малі порції, що инший від голоду уночі прокидався, бо хотілося їсти. Зате у отця ректора та у отця економа нічого не бракувало, і всякі вина, наливки, запіканки й настойки ублаготворяли їхні горла після ситих обідів та вечерь.

Був у бурсі кухарь Мацєй, права рука отця економа Ґонсьоровського. Він ще з власного почину зменшував студентські порції, бо мав у Ярославськім передмісті куму, якій за приязнь і ласкавість щедрою рукою носив із кухні та з льохів подарунки. Це все бачили бурсаки, жалілися на кривду, та не знали ради, що з тим робити. Отець ректор мав сильних покровителів, з ним небезпечно було зачепитися.

— «Бунтарства в моїй колеґії не терплю, — казав отець ректор: — кому в нашій школі не подобається, той може собі шукати науки в иншій. На місце кожного з вас знайдеться десяток охочих, чемних хлопців...

І бурсаки терпіли. Тим, що недалеко мали батьків, було легше, бо дещо привозилося з дому на Різдво й на

*) Прошу, прошу вас, найдорогші, предобрі ученики.

**) Свинина, телятина, гусятина.

***) Капуста з олією.

Великдень та в инші свята. А найгірше було Стасеві та Богданові, бо далека була дорога від Чигирина до Ярослава і повна небезпек.

Раз у неділю по Різдві бурсаки збиралися, після служби в костелі, на обід у великій їдальні. Чули від кухаря Мацєя, що на обід буде капустняк із свининою, а на другу страву баранина. В порожніх жолудках бурсацьких солодко лескотало, бо від ранку ніхто нічого ще не їв. Проспівали перед обідом «Отче Наш» і сіли за довгі столи. Уже взялися студенти за ложки, щоб поласувати доброю юшкою, як з рук у руки пішла записка:

«Хлопці, хто ще в своїм житті не їв юшки з котом, тепер має нагоду покуштувати, який на смак Вацек».

Записку пустив між товаришів Стась Кричевський. Він, проходячи ранком поуз кухню, заглянув у відчинене вікно. Кухарь Мацєй любив муштрувати свого улюбленого кота: «Вацку, скоч!», — кричав він, і Вацек, що сидів край величезного котла з гарячою юшкою, слухняно перескакував і ждав нового наказу свого господаря.

Чотирі рази перескочив Вацек через котел на приказ Мацєя, на потіху отця економа, що дивився на котові скоки над паруючою юшкою. За п'ятим разом котові не пощастило: чи задурило йому голову випарювання м'яса і всякого зілля та перцю, що кухарь Мацєй щедро насипав у юшку; чи може замріявся котик, згадавши свою товаришку — білоногу кицьку — Зосю з сусіднього дому, тільки на приказ Мацєя, — «Вацку, скоч!» — він хоч і скочив, але не досяг протилежного краю широченного казана, шубовстнув у гарячу юшку, і не нявкнув.

Гірко ридав Мацєй за своїм котом, хотів виливати юшку і витягати свого мазунчика з казана.

Отець економ умішався:

— Чи ти, Мацею, здурів? Стільки м'яса хочеш запропастити! Бог дав, Бог і взяв, нехай буде благословене ім'я Господнє. Лиши кота в юшці, тільки збери шерсть ополоником, бо, бачиш, он уже випливає наверх.

— А що ж, панове студенти, чи вони їстимуть юшку з Вацковим м'ясом? — хлипаючи питався Мацей отця економа.

— Студенти? Та вони самого чорта ззідять, аби ти його вмів зварити...

Кричевський дальшої розмови не дослухав, пішов до костела. Після служби сказав Хмельницькому; порадилися не мовчати, а довести історію з котом до відома всіх бурсаків.

Бурсаки, прочитавши записку про пригоду в кухні, дивилися на великі баняки з принесеною юшкою. Ніхто не починав їсти. Знайшовся один — найголодніший, — зачерпнув ложкою і — на диво і жах — витяг довгий обварений котячий хвіст.

В їдальні счинилася буря.

— Так ось чим вони нас годують! Ходімо в кухню! — Бурсаки кинулися до Мацея, вхопили його дужими руками, кричали, що його треба самого зварити в казані, щоб не годував християн усякою нечистю.

— Ясновельможні панове студенти, змилуйтесь над невинним чоловіком, не губіть грішної душі без покаяння! Дозвольте сказати орацію (Мацей недарма кухарював у бурсі, навчився учених слів, замісць «промови», казав — «орація»). Кухарь з плачем оповідав, який то був добрий кіт Вацек, як він його щиро любив, і яка страшна смерть судилася бідоласі, зваритися живцем у юшці.

— Панове студенти, я хотів юшку вивернути геть, нехай підо мною земля западеться, коли кажу неправду, але пан отець економ не дозволили, — ридаючи від

жалю за котом і від страху перед бурсаками, казав Мацей.

В ту хвилину навернувся в кухню отець економ.

— Давай його сюди, Локусту! (Локустою Ґонсьоровського прозвали студенти, споминаючи вчену отруйницю, що виготовляла в Римі отрути в добі Нерона).

Ґонсьоровський не виправдувався, бо чув послідні слова кухаря Мацея.

— На річку їх обох! — командував Хмельницький.

— Я сам бачив, було так, як каже кухарь, — додав Кричевський.

Кухарь і економ не спам'яталися, як опинилися над Сяном, біля ополонки.

— Вони кота втопили в казані, а ми їх в ополонці скупаємо! — кричали з злобним реготом бурсаки. Першого спустили в ополонку економа, за ним кухаря, хоч він як благав і просився:

— Не випросишся, Мацею, бо ти нечесно поступив. Ти дивився спокійно на те, як жолудки шляхетних людей мали наповнюватися кишками нечистого створіння — поганого кота. Чом не сказав нам? За гріх мусиш відбути кару, будь спокійний, не пручайся, бо ще втопимо тебе ненароком.

Так, приказуючи при загальнім реготі, бурсаки тричі притопили обох винуватців в ополонці. Економ після льодової купелі дзвонив зубами, тремтів і, йдучи додому, повторяв:

— Квезо, квезо, дісціпулі каріссімі.

Мацей тільки чмихав носом, тпрукав губами і, опинившися на волі, підібрав мокрі поли і швиденько почимчикував до своєї приятельки-куми на передмістя, сушитися.

Історія з «котячою юшкою» рознеслася далеко за Ярославом. Чин отців єзуїтів відкликав з Ярославської ко-

леґії ректора і економа. На їх місце прийшли люде чесні. Спокійніше і приємніше жилося тепер бурсакам, не мусіли думати про те, чим наситити порожній жолудок.

Юнаки — Богдан і Станислав — і не счулися, як пролетіли роки науки в школі. В бурсі панувала тільки латинська мова, иншої не вживалося. Хто заговорить рідною мовою, той діставав на шию на мотузку табличку з написом — «азінус» (осел). Мусів хлопець із цією табличкою по декілько годин підстерігати необережного товариша, що йому вирветься не-латинське слово, — щоб передати такому свою «ослячу» табличку.

Одного разу упертий Кричевський цілий тиждень ходив з такою табличкою в класах та в бурсі, навмисне говорив до всіх лиш по-українському, цим дратував поляків-товаришів і професорів і довів бурсаків до того, що всі перестали вживати латинської мови, бо Кричевський гордо носив табличку на грудях і нікому не хотів її передати. Тоді, за порадою професора Гонцеля-Мокрського, вирішив ректор колеґії скасувати вішання таблички. Замісць того заведено для пильних учеників, добрих знавців латини, — титули: цензор, дукс (вождь), імператор, диктатор, претор, леґатус, юдекс (суддя) і т. д. Тим, що цілий тиждень не вжили ніразу рідного слова, давали окрім титулів ще й нагороди — в скоромні дні — масло, сало або смалець, у пісні — олію. Це так заохотило бурсаків, що після того в колеґії ходили самі «титуловані особи».

Хмельницький був між найвизначнішими в науці, тому найчастіше мав титул «дукс» або «імператор». Перша назва до нього так «прилипла», що аж до закінчення науки товариші жартом його инакше не звали, як «дукс Екзерцітус Запоровієнсіс» (гетьман Запорозького Війська). Вождем його звали ще й тому, що в кожній загальній справі, що торкалася всіх бурсаків, Хмельниць-

кий усе був попереду: чи викрити злодійство отця економа; чи наловити риби з річки і зварити юшки й каші на лоні природи для всіх бурсаків; чи учинити в бурсі лицедійство — театр, де показували народження Христа або подвиги святих мучеників. До всього був бурсак Богдан Хмельницький меткий і здібний. А найбільше було втіхи й веселощів, як він раз на Різдво придумав, щоб із трьома царями на поклін Народженому прийшов з дарами козак запорозький та й приніс дарунки — різьблену колиску, лук, сідло турецьке і рушницю. Цю ролю грав сам Хмельницький і говорив до Діви Марії, Йосифа і до Божественного Немовлятка українською мовою, власними віршами:

«Пугу — пугу,
Я козак з Лугу,
Федір Безрідний,
Убогий і бідний.
Ходив на татари,
Приношу вам дари:
Колиску тисову,
Рушницю огневу,
Лук і сідельце
Й своє щире серце».

Заля греміла від оплесків, і не було кінця викликам: — «дукс, дукс, віват дукс» — кричали бурсаки.

Кричевський був усе разом з Хмельницьким, так що їх бурсаки прозвали «Еней і Ахат».*) Були нерозлучні в праці і на дозвіллі, в радощах і в смутку. Далеку рідну околицю споминали часто грою на бандурах і співом козацьких українських пісень. Тільки цим розважали себе, линучи думкою в широкі безкраї степи, де орли-чорнокрильці високо під небом ширяють або, спинившися на одній точці, гострими очима шукають здобичі в білій тирсі над темноводим Тясмином.

Гей співали ж хлопці, аж усе втихало в бурсі, і това-

*) Ахат — вірний Енеїв приятель із поеми Верґілія «Енеїда».

риші просили пісень ще і ще, бо не могли напитися доволі чарівних українських мелодій і натішитися гремучим рокотом бандурних струн.

А найбільше співали Стась і Богдан товаришам, як наставала весна, а за нею приходило літо. На літо в школі припинялася наука. За бурсаками прибували вози з Чигирина в супроводі чубатих запорожців, з подарунками для отця ректора та для професорів колеґії. Кричевський і Хмельницький одягалися по-запорозькому, сідали верхи на коні і рушали знайомою дорогою з Ярослава через Львів, Бар, Винницю аж до Чигирина. Скільки тих пригод у далекій подорожі, скільки нових людей і розмов по містах і селах широкої України!

III.

МОЛОДЕЦЬКА ПРИГОДА.

Марґарета не була львовянка. Її батько Карло Штехер прийшов у Львів-город з Ельзасу, коли їй було десять років. У Львові вона скоро навчилася польської та української мови, але в її вимові все було чути німецький акцент. Із малої біловолосої дівчинки виросла струнка панна з золотими віями над очима неозначеної барви: то були вони сірі, то голубі з жовто-зеленим відтінком, а инколи здавалися світло-карими. Заїзд Карла Штехера у Львові з винними льохами, з добрим пивом власного виробу, з усякими смачними стравами, між якими найбільшу славу мали штрасбурзькі ковбаси й шинка, приваблював до себе гостей і подорожніх з усіх кінців світа. Тут, у чистих, світлих покоях спинялися шляхтичі, що приїздили у Львів-город на ярмарок та на соймики; купці з Києва, з Криму, з Відня, з Кракова і Данціґу не минали привітного Штехерового заїзду «Під золотим львом». І студенти, що їхали з України на науку в університети й колеґії Західної Европи, охоче шукали пристановища в гостинному домі купця Штехера.

Не тільки пива-меди та старі запашні вина приваблю-

вали людей під стріху Штехерового дому. Була ще й инша причина, що притягала гостей до порогів заїзду «Під золотим львом». Молода, струнка Штехерівна з золотими віями над чарівними очима неозначеної барви, з ледве помітними ямочками на білих щоках, що не засмалювалися на палючім українськім сонці. Инший шляхтич або купець молодий і не думає бувало задержуватися у Львові, а як побачить Марґарету у Штехера в заїзді, то вже знайде причину зостатися на день-два або й на тиждень у місті. Пильна робітниця вийшла з Марґарети, помагала вона батькові й матері в господарстві, а як умерла її мати, то вся кухня і обслуга гостей опинилася в її руках. Рано вставала, пізно лягала, не знала вдень спочинку, все на ногах, всюди чути її лагідний голос і срібний сміх.

— Не дочку, а просто маґнет має Штехер, — казали його конкуренти, власники заїздів і шинків у Львові: — скоро всіх наших гостей переманить до себе.

Ще не минула Марґареті шістьнадцята весна, а вже почали до неї свататися люде різного стану: і львівські купці-міщане, і шляхтичі місцеві та чужі. Але Штехер не хоче й чути про це, і Марґарета засоромлено тікає від таких розмов. Ще молода, і не до заміжжя їй. Минула ще пара літ, ще пишніше розцвіла краса молодої Штехерівни. Уже й батько подумує, якого б зятя для дочки єднати. Немилим оком дивиться він на залицяння сухоребрих жевжиків-шляхтичів польських до дочки:

— З таким зятем легко розтринькаєш усе, що довгою працею нажилося, та й підеш на старість із торбами собак під чужими плотами дратувати, — думав собі старий Штехер: — знайся кінь з конем, а віл з волом. Бо як піде за шляхтича, то доти буде їй шана, поки у батька є гроші, а як витягне благородний зятик послідній таляр із тестевої кишені, то вже иншої заспівають і сам шля-

хетний зять і його рідня: — «Мужичка, — казатимуть, — хлопська дочка, ще й дражнитимуть, мовляв, — «міщане — три дні без хліба пищали»... Треба б мені зятя, а Марґареті мужа таки з нашого міщанського стану, щоб не гордував чесною працею, купецтвом і ремеслом.

І старий Штехер придивлявся до львівських купецьких і ремісницьких синів. Були і поляки, і українці, і німці, справні хлопці, скромні, неохочі до горілки й вина, працьовиті і богобоязні.

Як наставали Різдвяні м'ясниці, то кликали й Марґарету на міщанські забави і танці, і там липли до неї купецькі сини, гарні, бувалі в світі, учені. І син найбільшого львівського купця-багача Мартин Ґросваєр закидав оком на гарну Марґарету. Був він студентом у Кракові, був правником і ще до того мав через рік дістати титул доктора медицини.

Одного зимового сонячного дня, коли сніг хрустів під ногами на вулицях Львова, до Штехера прийшов старий Ґросваєр із сином Мартином. Штехер привітав гостей, догадувався, що буде поважна розмова. Дійсно, Ґросваєр прийшов з тим, щоб Штехер віддав свою Марґарету за Мартина. Штехер не ховав свого задоволення, але уважав за потрібне спитатися дочки.

— Чи ви, докторе, говорили про це з Марґаретою? — звідувався він у Мартина. Студент почервонів:

— Власне, ми вчора на танцях говорили загально, що людям у парі ліпше жити, але остаточно рішає батьківська воля.

Покликали Марґарету. Була збентежена, засоромлена цією несподіванкою. Не було в її серці місця для Мартина Ґросваєра. Ніщо в його постаті, обличчі і у всій його особі не подобалося Марґареті: ні витрішкуваті, неоднакові очі під крутим, мов із глини ліпленим лобом, ні масні, все розтулені губи, за якими було видко жовті

зуби, великі, як гарбузове насіння, ні величезні, вислі вуха.

— Так що нам, дочко, скажеш? — питався Штехер Марґарети: — чи буде твоя воля подати руку докторові прав і майбутньому докторові медицини панові Мартинові? — Марґарета мовчала, пригадувала собі зовсім-зовсім недавню пригоду, що трапилася з нею восени. Мов блискавка осяяла перед нею те, що сталося минулого року, одного осіннього дня, коли сонце ще по літньому світило на золочені бані львівських церков і манастирів. Тоді два великі вози, запряжені добрими кіньми, та десяток верхівців, вїхали в Штехерів заїзд. З возів вискочили люде, по запорозькому вдягнені, з голеними головами і довгими чубами, а між ними два молоді козаки — один високий, смаглюватий, чорнявий, другий — білявий, присадкуватий, з круглими очима. Хто вони були, — скоро вияснилося: Зіновій Богдан Хмельницький із Суботова під Чигирином звався перший, другий Станислав Кричевський. Із степів українських привезли з собою багато грому і завзяття молодецького, сміху, жартів і веселощів, пісень козацьких з приграванням на кобзах срібнострунних. За вечерею, коли сонце сіло за львівськими мурами, і тінь лягла над містом, у великій їдальні Штехерового заїзду при воскових свічках збиралися гості з різних кінців світа. Вечеряли і запивали міцними винами та наливками, а при тім дзвеніла коло того або иншого столу пісня. Але всі притихли, як почули від столу, де вечеряли козаки, тиходзвінне бриньканння бандурних струн, а за ними пісню, що лилася, як широка ріка в безмежне море:

— Та щука риба в морі
гуляє на волі:
а удовин син хороший,
та нема йому долі, —

співали дуетом, роскішними переливами Хмельницький і Кричевський, студенти єзуїтської колеґії в Ярославі, куди прямували на науку з зелено-жовтих українських степів, що межують з Чорним морем. Таких пісень і таких голосів Марґарета ще ніколи не чула. На мить їй мов забило дух і солодко защеміло біля серця. Як прикована стояла на тім місці, де була, у червоній фартушині, з косами, дрібно заплетеними, з очима, обернениими до співаків.

Кобза грала, а за нею дзвеніли два голоси, мов кришталеві потоки з Карпатських гір, що ллються-розливаються з бризком і гомоном, оживляючи глибоку лісову тишу:

— Та тільки йому долі,
що в чистому полі: —
кінь вороний, сам молодий,
він гуляє на волі.

Пісня за піснею гула в просторій їдальні Штехерового заїзду, пісні то щиро-веселі, то смутні, мов похоронне ридання, то пройняті українською меланхолією, де радість свавільно з тихим смутком братається. Поки студенти співали, не відвела від них Марґарета своїх очей під золотими віями. Гості теж притихли і рясними оплесками та криками — «слава» нагороджували співаків. Чорнявий високий студент нераз підчас співу спинявся очима на Марґареті, придивлявся до того, як у її обличчі кожна пісня — весела чи сумна — оживала й набирала свого виразу. Гості просили студентів, щоб ще співали, але їм було вже досить:

— Хіба, коли ота золотоока панна забажає, то заспіваємо, — казав високий смаглюватий студент, сміючися своїми білими зубами.

— Заспівайте, панове, ще, — просила Марґарета, почервонівши. Вона слухала-слухала, всім своїм єством і серцем. Не пам'ятала всіх слів пісні, тільки голос її та одна думка глибоко врізалася в молоду душу:

— Знайдеш собі дівчиноньку
з чорними бровами:
та не буде тії правди,
що була між нами.

Поки лунала ця пісня, вона дивилася на смаглюватого студента пильно, і сльози зросили її золоті очі, текли по щоках аж до ніжних ледве помітних ямочок. Ще не мала вона такого чуття ні до кого; і жаль їй було, що той смаглюватий студент пробудив у неї нову, небувалу ґамму переживань на струнах душі, і мило-радісно було на серці.

Рано вранці мали рушати козацькі вози, запряжені добрими кіньми, в дорогу на Захід, у Ярослав, а за ними вершники-запорожці. Студент Богдан прийшов заплатити за побут у заїзді Штехера. Уже була на ногах Марґарета. Неспокійна була ніч для неї. Все звучала у вухах пісня з словами: «Знайдеш собі дівчиноньку з чорними бровами», і ніжне приграванння кобзи многострунної тривожило душу. Плакала вночі, не знала, чому: чи за тою покинутою дівчиною з чорними бровами, чи за тим смаглюватим козаком, що так блискавично усміхався білими зубами. Ось і він прийшов, дивився трохи зпід лоба своїми карими очима, заплатив, що треба було, дякував за гостинність, узяв її за руку. І чула Марґарета, як його воля переливається в її душу; відчувала, — що вона готова все зробити, що він звелить: іти з ним хоч зараз на край світа, жити його думками, боротися, працювати, радіти і сумувати разом з ним, поки її життя.

Мовчки пригорнув золотооку красуню до себе і без спротиву міцно гарячими устами поцілував її. З довірям дивилася на студента-козака, питалася, коли вертатиметься з школи і чи буде їхати через Львів. Так, кінчає на весну науку, буде їхати через Львів, візьме її з собою. Чи її батько дозволить своїй одиначці йти за козака, що живе край Дикого Поля? Але — сміливим Бог помагає. Щира любов переможе всі перешкоди.

Він поїхав, а в душі Марґарети лишилася мов заноза. «Сім раз на годину», як у пісні співається, та де там, — сім раз на хвилину згадує вона смаглюватого високого студента знад берегів Тясмина...

Аж ось тепер — треба сказати рішуче слово оцьому вухатому крутолобому Ґросваєрові, що його у Львові дражнили змалку — «Наївся, як Мартин мила»...

На батьків повторений запит, чи дає згоду на заручини з молодим Ґросваєром, Марґарета мовчала, сумно похиливши голову. Аж за третім разом ледве чутно, проте рішучо, промовила: — «Ні, не можу».

Старий Ґросваєр, гордий своїм багацтвом і повагою, що мав у Львові, почервонів, мов буряк, і надувся, як сич. Штехер відіслав дочку з кімнати і запобігливо старався вияснити Ґросваєрам, що тут сталося сумне непорозуміння, що він сам цього не сподівався, що ліпшого подружжя для Марґарети він собі не уявляє. І старому Ґросваєрові прийшло на думку, що це сватання ще можна буде привести до ладу: шкода було зразу поховати надію на таке багате придане, що належало Штехеровій одиначці. Як Мартин пішов, то старі батьки між собою умовилися, що треба дати часові зробити свій добродійний вплив: Мартин поїде в Краків кінчати науку, буде через рік доктором медицини, а за той час батько докопається, чому це його дочка таку нехіть має до молодого Ґросваєра.

День за днем, тиждень за тижднем минали у заїзді Карла Штехера. Не хоче батько силувати дочки до нелюбого подружжя, проте пильним оком слідкує за кожним кроком своєї Марґарети. Мав підозру, що вона знається з котримсь із львівських шляхтичів-джиґунів, що могли їй запаморочити молоду голову. Ні, ніде ані сліду! Одно тільки кидалося в очі: коли котрі гості їхали з Ярослава або в Ярослав, то Марґарета дуже охоче розпитувала їх про місто і про тамошніх людей, особливо ж про єзуїтську колеґію. Одного дня трапилося, що бреславські купці, приїхавши у Львів через Ярослав, привезли їй поклін від якогось студента єзуїтської колеґії (імени його не памятали). Це почув старий Штехер, і підозріння та огірчення закралося в його душу. Раз ранньою весною прокинувся Марґаретин батько вночі, встав і для безпеки обійшов увесь дім з покоями, призначеними для гостей. Всюди подорожні люде міцно спали, підпилі гості хропли і сопіли на всі заставки. Тільки крізь щілину з дверей Марґаретиної кімнати проходило світло.

— Не спить, — подумав Штехер. — Що б мала робити в таку пізню пору? Заглянув у щілину. Марґарета лежала на постелі, воскова свічка горіла на столі, а вона читала і перечитувала якісь листочки. Усміх грав на рожевих дівочих устах, радість невимовна сяла в очах під золотими віями. Шепотіла якісь слова, що вичитувала з листочків, потім заховала їх у скриньку, перехрестилася і загасила свічку. Штехер на другий день (була неділя) послав дочку до церкви, а сам тремтячими від хвилювання пальцями відчинив Марґаретину скриньку і пробував читати листи, що там знайшов. Не тямив гаразд читати польською мовою, але добре зрозумів, що листи були від студента Хмельницького з Ярослава, і що Марґарета вже давно з ним веде переписку. «Серце кохане»,

— починався цими словами один лист. Цього було старому Штехерові досить.

— Так ось причина, — думав собі, — що вона наробила мені і Ґросваєрам такого сорому. Тож недарма вона так пильно дивилася на того бурсака з Запорожжя, як він із своїм товаришем співав українські пісні в моєму домі. І як та молодь між собою знайомиться, як знаходить шлях від душі до душі? Побув у Львові півдня і вже маєш: «Серце кохане»!..

Міркував собі старий Штехер, що має робити в цім ділі, але ні до чого не додумався. Махнув рукою, поклався на Божу волю. Вірив, що дочка дійде до розуму, порівняє правника і доктора медицини, сина найбагатшого купця у Львові, Ґросваєра, з незаможним козацьким сином з далеких українських степів, де ще дикі коні-тарпани між високою травою хропучи бігають, та татарва майже щодня в селища хижими очима заглядає... Порівняє вигоди життя за одним і невигоди та небезпеки за другим, то викине вона дитячі мрії й примхи з голови, і буде з неї — Штехерової дочки — перша панія між міщанськими жінками у Львові; не зостанеться позаду і від маґнатських дам. Так думав старий Карло Штехер і не турбував своєї дочки ні натяками ні питаннями, держався так, мов би він нічого не знає і не відає.

Проте своїм слугам звелів слідкувати за гостями — подорожніми, особливо, чи не їхатимуть студенти з Ярославської бурси. Каленикові та Гараськові, дебелим літнім парубкам-наймитам, що берегли порядку в домі Штехера, а тому, щоб могли втихомирити п'яних невгомонних гостей, були наділені від матері-природи кулачищами, мов добрі гладущики, Штехер дав наказ: коли б появилися в заїзді чи у Львові ярославські бурсаки, щоб зараз парубки його про це повідомили, де б він не був, і що б він не робив.

Уже жита красувалися і гречки цвіли в українських полях на сутінку того дня, коли зморені коні втягли запорошені вози в браму заїзду «Під золотим львом». Два бурсаки в козацькій одежі, добре знайомі в заїзді, розправляли одерев'янілі від довгої подорожі ноги й руки і питалися, чи є місце для них у домі Карла Штехера.

— Пана господаря нема дома, поїхали на ярмарок, пробасив Гарасько, підозріло оглядаючи бурсаків. — Дома тільки панночка Харитя (так він звав по-українському Марґарету).

— Тим краще, тим ліпше, — радісно засміявся високий смаглюватий студент і дав Гараськові півзолотого: — Проведи мене, козаче, до панночки, до її покою. — Як дійшли до дверей:

— А тепер іди собі, та гляди, щоб і духу твого не було чути близько.

Гарасько почухав потилицю і подумав, що нема потреби перешкоджати розмові бурсака з панночкою, коли за саму свою неприсутність дістав уже півзолотого. З дверей своєї кімнати випурхнула Марґарета:

— Богдане! серце моє, радість моя сподівана! — Зайшли в кімнату. Вона була готова до відїзду. Чи візьме її з собою?

— Так.

— Добре, що батька нема дома. Буде легко покинути Львів і остогидле залицяння Мартина Ґросваєра.

Вирішено виїхати вдосвіта. Вона вдягнеться, мов українська селянка. Чи є місце на возах для її невеликої скрині з «фантами»?

Вечеряли бурсаки — Хмельницький і Кричевський — у загальній їдальні. Їли і пили мало, розмовляли тихо, ні словом, ні рухом, ні поглядом не показували, що сю ніч затівається надзвичайне підприємство.

Гарасько подумав, що треба похвалитися Каленикові,

за що він дістав від молодого бурсака півзолотого. Каленик зразу розкумекав, що тут щось негаразд, згадав Штехерів наказ: про приїзд смаглюватого бурсака в ту ж мить його повідомити, а коли не буде його в місті, то щоб дав знати Ґросваєрам. Так і зробив, а Гараська посадив на коня і проти ночі послав до Штехера по дорозі до Замостя.

Ще ранок не струсив роси на травах, і птаство мовчало в полях і лісах біля Львова. Дорогою, на Схід від міста, котилися в глибокім поросі два вози з козаками, а між ними біліло ніжне обличчя молодої селянки з золотими віями.

Коні, заохочені гострими батогами, бадьоро пробігли вже дві милі. Подорожні, не сподіваючися нічого лихого, весело розмовляли. Під гаєм біля потока в полі напували коней і самі поснідали. Пили добре вино й пиво з глибоких льохів Карла Штехера. Коли знов посідали на вози й коні, почули за собою свист і людський гомін. Із-за горбка летіли до них озброєні вершники, з шаблями наголо, з пистолями, готовими до бою. Козаки мовчки позскакували з возів і наставили свої рушниці проти незнакомців. Марґарета сиділа на возі ні жива, ні мертва: здалека між озброєними людьми вона пізнала рудувато-сиву бороду свого батька. Поряд із ним їхав на коні Мартин Ґросваєр. Бачила, що Хмельницький і Кричевський з своїми козаками готові битися до загину за неї, кинулася до Богдана:

— Любий, коханий, прошу тебе, благаю, не проливай крови мого батька! Нехай буде, що буде, аби не взяти на душу такого великого гріха. — Глянув на неї з докором. Марґарета підхопила його погляд, додала:

— Ані волосина з твоєї голови не сміє впасти від їхньої руки. Коли б що сталося, то й я жити не буду.

Побігла назустріч львівським міщанам, спиняла, ха-

паючи коней за повіддя, щось говорила, присягалася, доказувала. Верхівці понуро, мов голодні вовки, поглядали на козацькі вози, за якими з набитими рушницями їхнього нападу ждали Хмельницький і Кричевський з товаришами. Марґарета залишила міщан, прийшла до козаків. Золоті очі блищали самоцвітами щирих сліз. Притулилася до смаглюватого високого бурсака, прощалася з ним, навіки прощалася. Зсадили козаки її скриню з воза. Востаннє поцілувала козацького сина, затулила обличчя хустиною і, хитаючись, мов п'яна, пішла до свого батька.

Смутно, невесело їхалося Хмельницькому додому. Кричевський розважав товариша, як умів, та це мало помогло. Все оглядався Богдан назад, в той бік, де сонце заходить, і в душі його оживали фантастичні надії.

Проїзджаючи від Львова до Чигирина, бачили приятелі, що на Україні щось затівається. Чим далі на Схід, то все голосніше чулися голоси в козацьких хатах:

— Доброї подяки вислужили ми у короля та в Речі Посполитої Польської. Як треба було нашої крови й відваги, то кликали нас, записували в реєстри, казали, що щедро заплатять за службу. А тепер — забули про все, виписуйся з реєстру та знов іди на панщину. Така правда в світі! Он і наш пан гетьман Сагайдачний зрікся булави. Тепер инші замісць Сагайдачного верховодять у Війську Запорозькім, та навряд чи доведуть нашу козаччину до добра. До булави, бачиш, треба голови, та й неабиякої. А такі головаті люде, як наш батько козацький, гетьман Петро Конашевич, родяться раз на 100 літ.

Їдучи додому, Станислав і Богдан міркували собі, що мають робити тепер, по скінченні науки в школі. Тибурцій Кричевський хотів утокмити свого сина в старостинськім уряді Чигиринськім, де було безпечніше й вигід-

ніше. Та у молодого Станислава пробудилося юнацьке завзяття:

— Щоб я ото гнув увесь вік свою спину над пожовклими паперами, серед пороху, та мав заялозені в чорнилі рукава? Нізащо!

Скільки не вмовляв його батько, не хотів Станислав послухати ради:

— Он Богдан Хмельниченко йде в Військо Запорозьке, буде лицарем, а я маю зостатися пічкуром?!

Затявся юнак, просив батька, щоб благословив на лицарську службу в Війську Запорозькім.

— Тату любий, памятайте, що ми не відплатили татарві за матусю, за її муки в неволі бусурменській.

Старому Кричевському найменше думалося про помсту татарам за свою жінку, взяту ордою. Не був він войовничої вдачі, любив затишок і спокій, тому й хутір свій за Чигирином покинув, переселився в місто:

— Тут мене ніякий татарин не достане, — казав собі.

А проте пан Тибурцій мусів дати згоду на вступ свого сина в Військо Запорозьке. Після цього й серце старого Михайла Хмельницького пом'якшало, і він уже не минав Тибурція задля приязні синів, хоч і звав по старому, бувши на самоті, Тибурція Кричевського «недоляшком».

IV.

НА ЗАПОРОЖЖІ.

Вернувшись із школи, Станислав Кричевський і Богдан Хмельницький щиро взялися до військової справи. А перш за все рішили побувати на Запорожжі. Знали, що там, за ревучими Дніпровими скелями, гартується козак і тілом і духом, що там набирає він того воєнного мистецтва й відваги, яким дивувався ввесь хрещений і бусурменський світ.

Недовго збіралися, посідлали коней, взяли на дорогу харчів — сала, хліба, пшона, борошна, часнику й цибулі, та й рушили в серпні на Південь. З ними поїхав і суботівський парубок Клим Нетудихата, що теж випросився від батька, щоб «хлібом козацьким поласувати». Перед відїздом у небезпечну дорогу «заливали шлях» молодим козакам і в домі Хмельницького в Суботові і в хаті Кричевського в Чигирині.

Зійшлися сусіди, випили по чарці — по другій, де не взявся сліпий кобзарь, заспівав про неволю турецьку-бусурменську та про «Козака Голоту», що ходить «полем Килиїмським», виглядає бородатого татарина на лютий бій крівавий.

Ще довго дзвеніла в вухах молодих козаків у дорозі на Запорожжя тужлива пісня, яку домашні й гості проспівали наостанку Богданові, Станиславові та Нетудихаті:

«Ой заливайте, ляхи, шляхи,
Щоб не пилилися:
Гей розважайте батька й неньку,
Щоб не журилися.
Та заливали ляхи шляхи,
А вони пиляться,
Гей розважали батька й неньку,
А вони журяться...

Обидва, Станислав і Богдан, були напів-сироти, недоля рано позбавила їх материнської теплої ласкавої опіки й сердечности. Тому ще глибше западала в їхні душі ця пісня, повна пахощів козацької удатности, овіяної тихою журбою. Нащо вже Клим Нетудихатенко, парубійко з плечима, як піч, з кулаками, мов добрий цебер, що ним тягають чабани вівцям воду з степового колодязя, хлопчина, що «з жалем не товаришував», а й йому та пісня захмарила нераз обличчя у дорозі з Чигирина на Низ, і на зубах мов з'являлася оскома.

Добру зброю дали батьки своїм синам у небезпечну мандрівку Диким Полем. Гострі шаблі, шоломи-мисюрки, мушкети заграничної роботи, ратища гартовані й пистолі. Їхали молоді козаки на добрих конях непочатою цілиною, тирсою високою, що як біле море хвилювалася без кінця і краю. Над степовими тихими річками комиші розрослися, мов той ліс високі, вилискуються на сонці. З гущавини, переплетеної пирієм, горошком степовим, буркунами та кураєм, висуне икластий свій писок дикий кабан і з грізним хроканням зашелестить у

високих травах та очеретах. Хотів Станислав пустити кулю в дикого кабана, та Богдан спинив:

— Не займай, бо як не влучиш, то він нашим коням своїми иклами черева порозпорює. Це така мара, що як розлютиться, то лізе, куди й очі не лізуть.

Часто наші мандрівники зустрічали в степу по комишах та вербах рої диких бджіл. То вже була робота Климові видерти меду. Напинався киреєю, тільки місце для очей залишав вільне, і сміливо витягав пахучі стільники з дупла, не вважаючи на несамовите дзижчання стрівожених бджіл, що люто обсідали його кирею. Клим Нетудихата знав напам'ять степових звірів і степову птицю. Пізнавав нори лисиць і борсуків, показував товаришам здалека дику козу або вовка-чокалку. Як вершники, їдучи степом, зганяли диких птахів, що розліталися на всі боки, то вже досвічене Климове око легко пізнавало кожну породу:

— Ану, бурсачня, покажіть, чого вас там у школі навчили? Дивись, он там летить низько над могилою, що то за птиця? Станислав угадував, але часто невпопад.

— От бачиш, влучив, мов пальцем у небо. Кажеш — качка, а воно дика гуска. А дивись дальше, що там ворушиться в траві? Думаєш — дрохва? Ні, братіку, дурні тебе вчили в школі, єйбогу. То не дрохва, а щирий тетервак. Оце так наука в школі, що парубок здоровий, як той дуб, а лебедя від журавля не відрізнить. І чого було чотирі роки спину гнути над книгами та ще за науку платити? — глузував Клим Нетудихата і усміхався своїми гострими щучими зубами.

Станислав з усмішкою слухав чудернацькі зауваження Нетудихати і міркував собі, як то воно буде на Січі, про яку наслухався всяких пригод ще з дитинства.

— Ти не смійся, Климе, дуже з нашого Стася, бо він ще дремене назад у Чигирин, щоб не мати мороки з уся-

кими породами дикого птаства, — сказав жартом Богдан: — Він не розбере, чи то татарин, чи турок, як попадеться ця нечисть у степу.

— Ну, ти, Богдане, вже передав куті меду, — спокійно відповів Кричевський і засміявся круглими зубами. А проте, хіба неоднаково? Нехай лише попадеться котрий під руку, то покотиться додолу голова, чи татарська, чи турецька, від цієї шаблі. Знаєш, що це за шабля? Ще мій прадід воював нею при боці самого князя Дмитра Вишневецького, що Січу на Порогах збудував.

— Та невже? — придивлявся зацікавлено Клим Нетудихатенко, великий любитель доброї зброї. А ну покажи, нехай роздивлюся, яка та шабля? —

Був час полуднувати. Козаки спинилися біля могили, забили паколи в землю і пустили коней пастися, а самі нашвидку підживлялися, що хто мав у торбах та в саквах. Закусивши сніданок солоним огірком та медом з білою паляницею, Клим почав розглядати і пробувати шаблю Кричевського.

— Дивися, друзяко, що там вирізано на шаблі, мов якісь букви? Чи це по німецькому, чи по турецькому? — питався Клим, що не вмів читати.

— Дай сюди, я прочитаю, — сказав Богдан.

Буква за буквою розбирав він різьбу на старій шаблі і разом прочитав: «Добледушію і хоробрости пана Ѳедька Кричевського». — Бачиш, це наші церковні букви, а ще добре видно. Це твій прадід Федько? — питався Богдан Кричевського.

— Та кажуть.

— Ну спробуємо, що за шабля, — казав Клим, уткнув її гостряком у суху землю і зігнув так, що ручка майже зійшлася з другим кінцем.

— Ну й шабля, це справді дамаська криця. Та й нагострена! Це ти сам гострив?

— Ні, наш коваль Гаврило. Він на це майстер, — відказав Кричевський.

Без пригод доїздили юнаки на Січ Запорозьку, і на віддаль не побачили в степу татарина.

— Не щастить нам, — жалівся Клим, усміхаючись гострими щучими зубами:

— Воно було б якось славніше вїздити на Січ з татарською головою, наткнутою на спис. Відразу б нас запорожці шанували й поважали. А так, прийшовши з порожніми руками, натерпимося немало сміху й глуму, поки нас визнають за рівних собі товаришів. Зубаті, кажуть, січовики, додивляються, як хто з нових прихідьків невторопний, то вже йому й прізвище приліплять, що й милом не відмиєш. Ось і мого діда, як попав на Січ уперше, то наділили таким йменням, бо змішав курені, прийшов у чужий курінь та й питається, де курінний отаман. Побачив, що помилився, каже: «Та це я не в ту хату попав». То вже після того його Нетудихатою продражнили, та так і зосталося на ввесь наш рід, хоч ми, по правді, — Васюринськими звалися.

Уже коні добре підбилися, коли надвечір у суботу проти неділі наші козаки-юнаки минули Пороги. Ще по дорозі перед Січею зустрічали в степу бурдюги та зимівники запорозькі. Поблизу Січі татари боялися й припарити до запорозького гнізда. Тому ті козаки, що не любили шуму й гамору людського, а мали нахил до самітного життя, викопували собі землянку-бурдюг, вимазували в середині глиною, випалювали травою, щоб було сухо, зводили крокви, а зверху покривали очеретом, кураєм і тирсою, всуміш із землею, і оселялися в такій хаті жити.

— Пугу - пугу! — гукали три товариші, підїзджаючи до такої запорозької оселі.

— Козак з Лугу, — була відповідь, коли хто був у

бурдюзі. Власник бурдюга гостинно зустрічав проїзджих, був радий почути, що діється на Волости в Чигирині і за Чигирином. Траплялися між цими самітниками й такі, що вільно розмовляли з недавніми ярославськими бурсаками по-латинському і вміли вставити в розмову вірша з Горація та з Верґілія.

— Хе-хе-хе, — казав чухаючи потилицю Стась Кричевський, що не дуже полюбляв латину:

— Я думав, що з тією латинською мудрістю навіки розпрощаюся, як вийду за Пороги, а воно, бачу, й на Січі від неї не відчепишся...

Минувши ревучі Пороги, наші чигиринці наближалися до Січі. Уже забачили здалека земляний вал і зруб з дубових колод, великі комори і щось, мов величезні хати без димарів. Із покрівель тих хат виходив дим.

— То, хлопці, мабуть курені, де запорожці живуть, — сказав Кричевський.

— Егеж, курені, від того й назва, що дим із них куриться, — притакнув Клим.

Перед вступом на Січ мандрівники пополуднували і попасли коней у вибалку, між кущами гльоду та дикого терну. Кричевський зайшов балочкою далі від товаришів, бо почув, що там за кущами щось торохтіло, мов діти камінцями граються. Глянув і закаменів. Перед ним був високий стовп, на горі гострий, мов штиль, яким хлібороби вимолочену солому на скирту носять. На цім стовпі висіло щось лиховісно-страшне: уривки запорозького жупана, чобіт пожовклий, напів згнилий від сонця, вітру й дощів; під високою шапкою було не обличчя, а голі білі кістки, великі зуби мов злобно сміялися під темними западинами, де були колись очі. Біля стовпа лежали остатки розірваного другого чобота і недогризки кісток: видно дика зві-

рина тут побувала. Станислав підвів очі на це страхіття і не міг дивитися, таке все це було несподівано моторошне. Гукнув на товаришів. Почули, зразу прибігли. Здалося Богданові й Климові, що могло якесь лихо з Кричевським статися, так перемінився його голос.

— Бач, чого він злякався! — зареготав Нетудихата, побачивши блідого, як смерть, Станислава, що стояв біля стовпа з висохлим людським кістяком.

— Чи ти ще ніколи не бачив такої штуки?

— Ні, братіку, — прошепотів білими губами Стась, і в круглих його очах стояв невимовний жах.

— Та це запорозький звичай. Як котрий козак прошпетиться, допуститься великого злочинства, приміром, товариша вб'є або поранить, церкву обікраде чи яке инше ганебне діло зробить, то вже буде крутитися на такій палі. Це вже така стовпова смерть. Инший висить і рік, поки ввесь не потрюхне, самий пухирь з нього лишається, та й повертається за вітром, як той млин-вітряк.

В цю хвилину повійнув вітер, і труп заворушився на палі, заскрипів, мов ті двері на немазаних, заржавілих завісах.

Стась хотів тікати, але Клим ухопив його сильно за руку: — Пожди, братухо, ще прочитаємо, що на тій таблиці написано, що над шапкою до стовпа прибита.

Богдан читав дощем розмиті букви на дощечці. Не міг розібрати імени й прізвища покараного козака, вчитав тільки слова:

— Насильноє прелюбодійство.

— От що воно, — пробурмотів Клим Нетудихата і задумався, похнюпивши голову.

Чи був то козак, якому природа прикрасила обличчя ряботинням від віспи, так що ніодна дівка на нього

й оком не глянула, чи може напідпитку десь на Волости учинив своє ганебне діло, не подумавши про наслідки. Суворий закон і звичай Козацького Братства Запорозького, нема помилування й полегкости нікому, за запорозьким прислів'ям:

— «По правді робиш, по правді й очі з лоба вилізуть».

Жадібними очима придивлялися чигиринські хлопці до того, що побачили на Січі. Все було їм нове, невидане, нечуване. Перше всього пішли поклонитися кошовому, принесли йому хліб та сіль. Хата кошового стояла біля школи, що поблизу церкви. Із вікон школи виглядали блискучі, як той макогін, голені голови молодиків запорозьких, що там училися читати й на криласі співати. То були або сироти, взяті козаками з Волости на виховання, а були й такі, що втекли від батька-матері, щоб жити на вільній волі між запорожцями.

Кошового не застали, був тільки писарь. Розпитав, хто й звідкіль, чий син, чи був у війську, де вчився, та й сказав:

— Вибирайте собі, хлопці, курінь, який кому до вподоби.

— Так ми, пане писарю, запишемося в Стеблівський курінь.

— Воля ваша, з Богом, молодці.

Знайшли курінь і курінного отамана, рівного, як свічка, запорожця, з горбатим носом і з люлькою в зубах. Звався Савка Чуб. Він охоче прийняв нових козаків у свій курінь. Сказав, щоб спочили, а на завтра виходили на роботу: треба кінчати чайки, бо буде похід на море.

Чигиринці розглянулися до вечера по Січі й куренях. Великі будинки на дерев'яних стовпах, стіни з очерету та з лози, обліплені глиною, мішаною з сухою травою, зверху побіловані — ось тобі й курінь. В такому курені

могло вміститися при потребі й п'ятьсот козаків. Кожний мав своє ліжко — на козлах положені дошки, а на них мішок, напханий сіном. Під цим ліжком, званим у запорожців «кровать», стояли скриньки й мішки з одежею та баклаги з наливкою й горілкою, там же лежали незамкнені й гроші та всякі цінности. Злодійства — крадіжки у запорожців не водилося, бо не були вони ласі на чуже, а хто й мав охоту поживитися чужим добром, то знав, що за це буде сувора розплата киями на майдані перед усім Військом Запорозьким.

Пізно ввечері вернулися запорожці в свої курені з роботи. Одні приходили з швалень, де шили чоботи та кінську збрую — сідла, вуздечки то-що. Другі верталися з кравецьких майстерень, приходили й ковалі, обмазані сажею, з пальцями, міцними, як залізо. Гончарі, замащені глиною, та теслі з сокирами з'являлися в курінь, умивалися, голили бороди й голови, підкручували вуса і закручували довгі чуби кругом голови і переодягалися в звичайну запорозьку одежу — черкески та жупани. Ніхто не поцікавився новими прихідьками з Чигирину, мов їх і не було в курені зовсім. В кабицях у сінях по куренях висіли величезні казани з тетерею, саламахою, кулішем та иншими запорозькими стравами.

За довгими столами, поставленими посеред куреня, всі посідали вечеряти. Стась і Богдан не знали, що їм робити, чи сідати чи ждати загаду. Та Клим уже чував про звичаї запорозькі і сказав, щоб сідали швидче, бо будуть голодні. З дороги хлопці уплітали галушки, варену рибу, баранину, і все инше, аж за вухами лящало. Як повечеряли, то не розходилися зза столу, вислухали молитву:

«Благодарю Богу і Матері Божій, усім святим
за хліб святий та й за обід святий».

Тоді кошовий Чуб підняв пернач і промовив:

— Панове молодці, товариші Стеблівського куреня

славного Війська Запорозького! Тут між нами є троє нових юнаків з Волости — Богдан Хмельницький, Станислав Кричевський та Клим Васюринський-Нетудихата. Чи всі їх бачили?

— Всі, пане отамане.

— Чи добре вони вечеряли?

— Добре, пане отамане, їли не лінувалися, — загула громада.

— Так бачу, що з них будуть добрі козаки і трудівники на славу Війська Запорозького.

— Гаразд, батьку курінний отамане! — загомоніло в курені. Молоді козаки повставали і звичайно поклонилися курінному отаманові і всій громаді.

Другого дня рано-вранці молоді козаки не ждали загаду, а робили те, що й инші запорожці. Поснідавши, йшли на військові вправи на майдані: стріляли з рушниць, гаківниць та гармат, копали шанці, перескакували через глибокі й широкі рови пішо й на конях, билися шаблями і списами. Наприкінці курінний Чуб звелів викотити порожні бочки, і запорожці, котрі меткіші, пробували їхати на бочці, ступаючи ногами зверху. Инші наввипередки вилазили на високі слизькі стовпи; дехто хитріший намазував штани медом або смолою, щоб легше було держатися на стовпі. Сміху й реготу було на ввесь майдан.

Клим Нетудихата показав своє мистецтво в боях навкулачки, не одному запорожцеві підбив око або по ребрах кулаками проїздився.

— От так Нетудихата, це справді син свого батька, — хвалили Клима старі запорожці, що пам'ятали ще старого запорожця Нетудихату, батька Климового. А Клим ще й иншим способом свою неабияку силу показував: брали запорожці товстелезний мотуз, курінь ділився на-

двоє, і одні тягли в один бік, инші в другий. То до котрої половини пристане Клим, та й перетягне.

— То не Клим, а Вернигора, — казали запорожці на Нетудихату здивовано, хоч і між ними було немало таких, що сміливо могли зватися сильними багатирями.

По обіді ввесь Стеблівський курінь пішов кінчати будівлю чайок на березі Дніпра. Стовбур величезної липи, видовбаної і виглаженої всередині, обшивали зверху дошками, обплітали кругом очеретом, ставили лавки для гребців. Приробляли весла, робили сховища для харчів та для бочок із солодкою водою.

Станислав і Богдан не зоставалися позаду від инших запорожців, хоч і незвично було їм тягати на плечах товсті колоди, рубати сокирою та пиляти. Потіли, аж солоно робилося в роті, але не казали «годі», поки не загадував різким голосом курінний отаман. Тиждень попрацювали хлопці на Січі, щиро робили, старалися. Їхню пильність оцінили старші товариші, і сам курінний Чуб похвалив їх. Тут зустріли вони двох бурсаків з Київської Братської школи — Гарасима Чорноту й Небабу, жвавих хлопців, що вже за рік життя на Запорожжі спробували поля й моря.

— У суботу по обіді пошабашимо, то побачите, хлопці, як запорожці гуляють, — казав Небаба Кричевському та Хмельницькому.

— А чого б вони мали гуляти? — спитався Станислав.

— Ну, зробили гуртом усе діло, приготували чайки до походу, то кому ж має лишати козак своє майно, ідучи на море? Мусить роздати або пропити, бо не один з походу не вернеться живий. От вони й гуляють.

У суботу робили козаки тільки зранку до обіда, перед обідом причепурилися, а вже за обідом полилися вина, наливки, горілки рікою. Де не взялися музики, загули співи. Ріжуть скрипки, цимбали, кози-дуди, со-

пілки, кобзи, — ноги самі так і ходять, самі виробляють такі хитро-мудрі узори, що ніяка дівка на сорочці не вишиє: земля гнеться під тисячами ніг, здається, що й старий сивий Дніпро колише свої хвилі під козацьку музику, і ліс у Великому Лузі киває в такт зеленим верховіттям. Уже зболіли пальці у музик, просять відпочинку, та презавзяті танцюри вхоплять ослін із одного та другого боку, приспівують один проти одного і вибивають тропака, аж курява вихром розлітається.

Инший візьме діжу та й гатить макогоном, мов у бубон, тому наобридло тупати ногами, то стане на руки і на руках витанцьовує.

— Пийте, хлопці, звикайте до гіркої горілки, щоб козацьке життя було солодше, — частували старші запорожці Хмельницького та Кричевського. Але їм не хотілося пити, вони були п'яні чужими веселощами, що гули на Січі, мов та Дніпрова вода між Порогами й Заборами.

Буйна невпинна радість переривалася раптом, коли збиралися окремо біля дерев'яної церковці старі сліпі кобзарі і поважними голосами співали козакам думи про походи на море та про тяжку неволю турецьку-бусурменську:

— У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали;
Угору руки підіймали, кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:
Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А з Низу буйний вітер!
Хочай би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля!
Хочай би не повиривала якорів з турецької каторги!

Сумовито слухали запорожці цього співу-стогону: не один згадував і наново переживав у душі спомини про

свою муку в турецькій неволі і всім серцем слухав прокляття невільницького плачу Турецькій землі:

«Ти, земле Турецька, віро бусурменська,
Ти, розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матіррю,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною!..

Тиша нечутно пролітала в запорозьких, перед хвилею таких веселих, юрбах, смуток віяв лебединим крилом між рядами козацькими: ця тиша і журба — печаль після буйного вияву веселощів підчеркувала всю повагу життя завзятих запорожців, що не побоялися виступити під знаком хреста проти світової Турецької великодержави, перед якою тоді тремтіли царства і королівства цілої Европи.

V.

ПОХІД НА МОРЕ.

Минулася праця на Січі, пройшли - прогули безжурні веселощі та козацька гульня.

Курінний отаман Савка Чуб, рівний, як свічка, з горбатим носом, навислими великими вусами з підвусниками, у високій смушевій шапці з зеленим верхом, готує одчайдушних чупрунів до відважного діла. Запорозькі розвідники донесли з Криму, що татари ждуть із Царгороду великих кораблів, щоб вивезти за море тисячі невільників, узятих минулого й цього року з України.

Чиє серце не запалає при думці, як би тих нещасливих братів і сестер визволити з бусурменського полону? З дозволу кошового отамана Савка Чуб, курінний Стеблівський, оповістив, що приймає в похід на море охочих козаків. Але добровольців набралося стільки, що не вистачало місця в чайках. За звичаєм запорозьким Чуб звелів приймати лише тих, що вже бували в морських походах, та таких, у кого рідних татари взяли в неволю. Стрепенулася душа у Кричевського:

— Батьку отамане курінний, прийміть мене, як ваша отецька ласка.

— Ти, юначе, ще молодий, треба тобі запорозької саламахи гаразд розкуштувати...

— Батьку отамане, нехай я молодий, але мушу з вами йти на море: мою матір узяли татари в неволю. Може мені усміхнеться щастя, то й визволю мою бідолашну родительку від бідування й смерти в рабстві бусурменськім!

Кричевський так переконливо просився, що суворий погляд курінного отамана зм'як, бо побачив, як великі круглі очі юнакові потемніли від смутку.

— Ну, то збирайся, сину, та мерщій, — промовив Чуб, не виймаючи люльки з рота.

— Дякую вам, пане отамане, ніколи вашої ласки не забуду. Та я хочу просити, щоб ви дозволили їхати й Богданові Хмельницькому та Климові Нетудихаті. Ми разом прийшли на Січ, то хочемо й у поході разом побувати.

— Та ти, козаче, ще схочеш всю свою рідню й сусідів на чайки посадовити! Ну, вже нехай буде по твоєму. Це — для земляків. Бо й я, — мусиш знати, — чигиринський. Скажи, щоб і Богдан і той Клим Вернигора з тобою збиралися. Тільки чи вмієте ви, хлопці, плавати? Бо на морі буває і так і сяк: не все плавати в чайці, доводиться инколи й своїми руками та ногами рятувати життя, біля човна і без човна.

Кричевський убезпечав отамана, що всі троє плавають, як риба в воді.

— Ну, то гаразд, — суворо звелів курінний, не випускаючи люльки з зубів, — гайда, збирайтеся, щоб не опізнитися!

Рано-вранці, ще ледве сірів край неба на Сході, готувалися козаки рушити на чайках Дніпром до Чорного моря. Було човнів усього двадцять. Радісно мліли серця чигиринських хлопців, коли вони метким скоком опини-

лися посеред призначеної їм чайки, де було місце й для самого отамана з люлькою, що мов приросла до його рота.

— Так ось воно, починається, — думав Кричевський і злегка тремтів від нетерплячки, що буде далі. Богданові очі світилися неспокійним огником, мов у вовка, та Клим Нетудихата сідав до весла з таким байдужим, буденним виразом, мовби збирався в плавні по сіно, а не в похід на Чорне море.

Розглянувся Стась по чайках, гордо дивився на човен, до якого і він доклав своїх рук разом з иншими запорожцями. Днище, видовбане з величезної липи, було завдовжки над 50 стіп. Дошки, приробленi до днища, робили чайку високою на 12 стіп. Все — днище, дошки і снопи очерету, пришиті до дощок, — було облите смолою і видавало з себе такий гострий дух, що аж у носі шпигало. На лавках при веслах сиділи запорожці по п'ятнадцять з одного й з другого боку і нетерпляче плювали в сухі мозолисті руки, готові вдарити по синій Дніпровій воді і срібними бризками завирувати тиху течію. Спереду й ззаду кожна чайка мала стерно, щоб при потребі швидче можна було її повернути.

Кричевський, Нетудихата і Хмельницький сіли на вказані отаманом місця біля весел.

— А що думаєш, Богдане, чи наша чайка дожене турецький корабель? — пошепки питався Кричевський, схвильований думкою про відважну мандрівку на море.

— Не тільки дожене, ще й випередить! Аби гребці не лінувались, та щоб було що їсти й пити. Он бачиш, на дні під дошками бочки, — то все з сухарями, з солоним салом, з вином та з доброю водою для пиття. Воду треба мішати з вином, то пити не хочеться. Бо морська вода, кажуть, гірка, як полинь.

— Ще б то не гірка! — зареготався Нетудихата. Он

як їздив колись наш дід аж у турецьку сторону до Хаджибею по сіль волами, то, каже, хотів у морі волів напоїти. Дивиться, — води в морі стільки, що й оком не оглянеш, давай пожену воли, нехай тієї води нап'ються. Погнав дід воли в море аж по черево, а вони й морди відвертають, не п'ють. «Пий, Сірий, пий, Половий, пийте, волики», — а вони хочби тобі язиком лизнули.

Тоді дід і каже до моря: «Тим то тебе до дідька й є, що тебе ніхто не п'є»...

Козаки сміялись.

— Ну, ти, Климе, все щось вигадаєш. Чи був, чи не був твій дід над морем з волами, а в тебе вже й історія готова, — відказав Кричевський.

— А чим же битися з турками й татарами, як їх здибаємо на морі? — питалися молодші, небувалі на морі козаки старших.

— Чи вистачить того пороху та куль, що я взяв з собою? — казав Кричевський.

— Ні, не вистачить, — пояснив старий сивоусий козак з ясними блакитними очима. Батько отаман звелів окрім того насипати в бочки пороху по 6 фунтів на козака та й олова на кулі, щоб було на всіх.

Старий козак величав Савку Чуба «батьком отаманом», хоч був сам від нього старший років на двадцять. Кричевський усміхнувся й подумав:

— Он які порядки на Січі.

Старий козак казав до молодших запорожців:

— Подивіться, хлопці, на цього хвалька (так він називав фальконет — невелику гармату, що стояла на чайці недалеко стерна). — Ви думаєте, що він у нас даром хліб їстиме? Це такий друзяка вірний, як брат рідний, все в пригоді стане. Раз на морі такий хвалько поміг нам турецьку ґалеру догнати. Вона була така бистра, як серна, легка, мов хмарка на небі. Уже ми потомилися

були, гребучи веслами серед ночі, думали, що дух із нас випре. А як наблизилися до ґалери, та як націлилися гармаші з хвалька та прямо в стерно бабах! Закрутилася ґалера, мов птиця з приборканими крилами, а ми вже тут на неї й насіли.

Недовго розмовляли козаки в чайках. На березі з'явився рівний, як свічка, вусатий отаман Савка Чуб. Привітався: — Доброго здоров'я, панове-молодці!

— Дай, Боже, здоров'я, батьку отамане, — загула відповідь із сотень козацьких уст.

Отаман став біля стерна на передній великій чайці, де були Кричевський, Хмельницький і Нетудихата.

— Батьки, брати, діти, товариші славного Війська Низового Запорозького! Всі ви знаєте, а як не знаєте, то догадуєтеся, яке небезпечне діло стоїть перед нами. Не по гроші, не по оксамити, саєти та єдваби йдемо на Чорне море, а щоб вирятувати наших людей із неволі бусурменської. Ніхто вас не силував іти зо мною на море. Хто хоче спокійно жити на Україні, може собі лишитися, не буду на такого гніватися і нікому лихословити не дозволю. А хто хоче, щоб з нього живого турки шкуру здерли, хто хоче, щоб його за віру благочестиву християнську четвертували в Царгороді, хто хоче, щоб його магометяки на палю посадили або на залізний гак повісили, — той нехай їде зо мною на Чорне море. Так ще раз кажу: хто з вас хоче зостатися на Січі, нехай вийде на беріг!

Ніхто з козаків не озвався, ніхто не поворухнувся, всі дивилися твердим рішучим поглядом на отамана Чуба. Втретє викликав отаман боязких, щоб зважили небезпеки походу на море, а на ті слова:

— Веди нас, батьку, будемо жити і вмирати з тобою! Так гукнули козаки на двадцятьох чайках і замахали шапками з різнобарвними верхами. Отаман на передній чайці

махнув булавою. Заблищали весла в воді, попереду рушила отаманова чайка, де були Стась, Богдан і Клим, а за нею тісно одна біля одної поплили инші чайки. З берега махали шапками і гукали слова на прощання січовики. Бадьорим тоном залунала козацька пісня Запорозьким Низом і Великим Лугом. Голосна пісня, мов заклик до бою і привіт рідній Україні, де у кожного було тепер, чи колись, у молодих літах, щире серце дівоче, вірне аж до смерти, і незабутні ласкаві очі, повні надії, туги і любови:

Засвистали козаченьки
в похід з полуночі,
заплакала моя Марусенька
свої ясні очі...

Плили за течією, на щоглах порозвішували зелені гілки, свіжо зрубані з дерев, щоб здалека не забачив татарин і не поніс у Крим страшної звістки про козацький похід на море.

Чайки легко колихалися на синій Дніпровій воді. Весело було у запорожців на серці, хотілось би ще заспівати, та отаман Чуб забороняє, велить мовчати. Треба добратися непомітно за ночі до Кизикерменя, турецької твердині над Дніпром. Міцні ланцюги звелів перекинути турецький баша через усю широчінь Дніпра, щоб перегородити шлях запорожцям на море. Грізно стережуть Дніпрового шляху турецькі гармати та гаківниці з бійниць Кизикерменських і шпурляють кулі з гарячого гирла на воду, несучи смерть смільчакам, що пробують прорватися через перепони.

Знав це добре отаман Чуб і не хотів удень пробиватися на море. Як настала темна вереснева ніч, закутана хмарами, оттоді звелів отаман рушати чайкою, що зва-

лася «Чигирин». Не плили козаки навманя, наперед пустили зрубані великі дуби та берези. Дерева зачепилися за залізні ланцюги і сполошили військо в турецькій твердині. Стась, Богдан і Клим сиділи біля весел на отамановій передовій чайці і з биттям серця слухали, як гатили турецькі гармаші по Дніпровій воді, думаючи, що б'ють по запорозьких чайках.

— Так вони нам поможуть, бо инша куля потрощить і ланцюги, як улучить, — казали старші козаки.

Канонада несамовито ревла в темряві глухої ночі, гармата за гарматою плювала вогнем у Дніпрову воду, збиваючи стовпи і бризки в вирах і плесах Славути. Як набридло вже турецьким гармашам стріляти на невидимого, незнаного ворога, тоді дав клич отаман Чуб: «Чигирин». На всіх чайках ударили козаки веслами по воді. Мов застояні, свіжі коні рвонулися човни, випереджаючи течію Дніпра. Перескочили через ланцюги, декому довелося скупатися в холодній воді, щоб пересадити важкий човен з гарматами і людьми через турецькі перепони. Знов заграли турецькі гармати, та козаки не барилися. Тільки одну чайку розбила й потопила турецька куля, і козацькі голови в високих шапках, мов великодні паски, колихалися в темряві, пливучи до сусідніх цілих човнів.

— Ну, це ще нічого, — казав до себе крізь зуби отаман Чуб з люлькою в роті, — з двадцятьох чайок одна пішла на дно. Бувало иншим разом і гірше.

— Гей, хлопці, враз, — командував отаман далеко чутним різким голосом, як чайки виплили далі вниз за турецьку твердиню. Козаки гребли, аж піт очі заливав, найбільше старалися ті, що спробували, яка в Дніпрі вода вересневої ночі. Гребли цілу ніч і ранок, щоб вибратись з Дніпра на лиман і на широкі простори Чорного моря. Як настав ранок, то запорожці поховали свої

чайки на зарослім побережжі і ждали, що звелить отаман.

Чуб добре знав, що турецькі кораблі бояться осінньої негоди, не попливуть із Криму широким морем упоперек до Царгороду, більше держатимуться берега. Тому чайки минули турецьку твердиню Очаків і притаїлись на побережжі. Чуб ждав, поки з'явиться яка небудь турецька ґалера, щоб у пригожий час ударити на ворога.

— Батьку отамане, єйжебогу, якийсь корабель бачу, — схвильовано зашепотів далекозорий Клим Нетудихата до курінного Чуба.

Отаман, прижмуривши одно око, дивився в далечінь над морем.

— Не бачу ніякого корабля, це тобі так щось ввижається, — сказав Чуб, не витягаючи люльки з рота. Стояв рівний, як свічка, і пильно дивився на море на Схід. Не побачили нічого й Стась та Богдан, але Нетудихата не здавався:

— Ось вам хрест і Бог, коли брешу! Великий корабель з високими щоглами й білими вітрилами.

У Клима були очі, як рідко в кого. Він за ясного сонячного дня міг бачити зорі на небі. Минуло небагато часу, коли й Чуб та инші козаки побачили той корабель, про який казав Клим Нетудихата.

— Бог би тебе любив, козаче, — сказав Чуб Климові, — ти, чого доброго, побачиш котрого зуба немає у баші турецького на кораблі.

— Ні, так далеко не побачу, проте почислити зуби бусурменові кулаками, і чим прийдеться, візьмуся охоче, — відповів Нетудихата при голосному реготі запорожців.

Не барилися козаки при березі, дивилися на хмари й на сонце, щоб зручніше заїхати на ніч до корабля. Отаман Чуб вивів усі чайки в море так, щоб бути все проти

сонця, як дивитися з турецького корабля. Тоді сонце відбивається на хвилях моря і не дає побачити на воді човнів. Удень чайки не сміли підступити до ґалери турецької, бо огонь з великих гармат їх би потопив.

Настав вечір, чорна осіння ніч упала на море. Чайки з наказу Чуба пригрібалися все ближче до турецької ґалери з тим наміром, щоб за глибокої темряви вдарити на турків з усіх боків. Запорожці везли з собою легкі драбини з дерева і мали на поготові мотузяні лазива, з гострими гаками, щоб зачепити за край корабля.

Ґалера плила по спокійних хвилях чорного, як чорнило, моря. Дельфіни вискакували з води наверх, і в збитій ними хвилі искрилися осінні зорі.

Тиша панувала на ґалері. Корабель був переповнений невільниками з України: були там молоді жінки й дівчата, були й діти. Окроме сиділи заковані мужчини. Кожний жив своєю думкою-журбою, навіки прощався з рідним краєм. Не плакали, не тужили й не голосили, бо боялися турецьких наглядачів та їхніх палиць із червоної таволги.

Дехто з невільників дрімав, инші перекидалися між собою короткими реченнями. В днищі корабля біля важких весел трудилися приковані до свого місця невільники-запорожці. Тут було чути гірко-солону воду з моря і солоний піт, що лився з намучених тіл. Не жаліли турки невільників: як котрий знесилений падав, то такого викидали в море, не дивлячись, чи він мертвий, чи живий.

— Плодюча мати у козаків-барабашів, замісць одного, що здохне, десятеро таких народиться, — згірдливо казали турки.

На самій горі ґалери на палубі була велика світлиця, а в ній жив Алі-баша турецький, із жінкою та двома дітьми. Роксоланою звав свою молоду жінку чорнявий баша і любив її безмірно. А була вона міщанська дочка

Оксана з України, із міста Канева. Відтіль її малою взяли татари, і вона виросла в неволі та й мусіла стати жінкою баші турецького. Як солодкий сон, згадувалося їй дитинство в рідній хаті, але вже й мову материнську Оксана забувала. Тільки й могла розмовляти рідним словом із нянькою своїх дітей, теж невільницею з України — Христею. І тепер, їдучи в Крим і назад з чоловіком своїм Алі-башею, взяла з собою Роксолана няньку Христю, що любила її дітей, мов рідних, і щиро їх доглядала. Знала Роксолана, що пістунка її дітей, Христя, не з простого роду, що зазнала вона кращого життя на рідній Україні. Тому ще більше жаліла її і всяким способом старалася облегшити її гірку долю в неволі турецькій. Знала Роксолана, що Христя-невільниця осиротила сина-одинака на Україні з чоловіком; тому не питала, чому Христя иноді, дивлячись на дітей Алі-баші, як вони весело гралися, втирала рукавом сльози з своїх темносірих круглих очей.

А Христі-невільниці все сни сняться, мовби вона на волі в рідній стороні, саме на Великдень, коли сонце пригріває, і земля парує. Прокинеться — нема нічого! Тільки хвилі хлюпають об боки корабля та невільники з стогоном під різку команду турка-пригінчого гребуть тяжкими веслами.

Спали вже діти Роксоланині, спав і баша на ліжку поряд із білявою жінкою своєю. Христя не спала, молилася тихою молитвою до Бога, щоб їй дав хоч умерти в рідній землі. На кораблі куняли вартові, тільки капітан та пригінчі з невільниками-гребцями не дрімали. В таку годину запорозькі козаки на крик морської чайки — такий був умовлений клич — кинулися до ґалери. Почули невільники при веслах рідну мову з морських хвиль, не слухають турецьких пригінчих. Лютують кати, рубають голови запорожцям, та вже наближається свята

хвилина визволення. Мов коти, швидко повидиралися запорожці на корабель з усіх боків, рубають, січуть, колють турецьких яничарів. Вискочив із своєї світлиці молодий Алі-баша з шаблею в руці, — і його голова покотилася-загуркотіла по деревяній палубі. Перші на палубу вибралися Богдан, Стась і Клим Нетудихата. Не брав Клим з собою шаблі в похід, тільки важку сокиру подвійну, добре нагострену. Вона проложила шлях козакам поміж турецькими вояками, що намагалися не пустити запорожців до світлиці Алі-баші. Гомінкішає бій, чути рубання і стріляння на ґалері, але чутно й голоси надії та заохоти між закованими в кайдани невільниками.

Недовга була боротьба на ґалері. Побивши турків, запалили запорожці смолоскипи, розкували невільників із кайданів, скликали всіх на палубу, питалися, хто, відкіль і якого роду. Клим Нетудихата привів двох жінок, по турецькому вбраних, що знайшов у світлиці вбитого Алі-баші. Діти-турченята плакали з ляку перед козаками, горнулися до своєї вродливої матері.

— Що з ними зробити? Чи брати в неволю, як наших дітей та жінок турки й татари беруть, чи мо' вкинути в воду морській рибі на поживу? — кричав червоний від запалу Клим і тряс високо над головою своєю закрівавленою сокирою.

— Вони, бачте, уміють по нашому, кажуть, що з України, а діти — турченята.

— Ой люде хрещені, не беріть гріха на душу, не вбивайте їх, — заголосила Христя-нянька: ми ж не туркені, ми з України. А хіба малі діти що винні?

Обидві — Христя і Роксолана благали запорожців, щоб змилосердилися над дітьми.

Голос няньки почув віддалік Станислав Кричевський. Мов блискавка засвітилася в його очах, побіг туди, від-

кіль чувся той голос. Глянув — не було сумніву: — Матусю моя! — крикнув і кинувся до Христі.

Не пізнала відразу Христя в міцному зарослому козаку у високій шапці з зеленим верхом свого сина. Так за роки розлуки він виріс, перемінився.

— Мамо, матусю, невже не взнаєте мене? Чи ви так перелякалися?

Козаки і невільники обступили Христю та Кричевського. Вона плакала від радощів і несподіванки. Пізнала, повірила, що то її син. Пізнала по круглих темносірих очах і по зубах круглих: такі були, як і в малого хлопця.

— Сину мій, яка я щаслива! Ох, Господи! — Не могла стояти, сперлася юнакові на плече.

Плакали жінки-невільниці, змокріли очі в загартованих запорожців, бачивши це несподіване щастя двох недолею розлучених людей — матері й сина. Мати звала свого сина по старому Михайлом, не знала, що батько з її сином перейшов на римський обряд.

Тимчасом отаман Чуб рішучим голосом розсудив, що робити з Роксоланиними дітьми:

— Все ж вони наполовину нашої крови. Нехай ідуть на Україну, будуть із них згодом добрі козаки-запорожці.

— Гаразд, гаразд, — ухвалили козаки.

Недовго барилися запорожці на кораблі: забрали на чайки все, що було найцінніше на ґалері. Запорожці і визволені українці кинулися перше всього до турецької зброї, обвішували себе шаблями, пистолями, брали рушниці. Жалкували, що не можна взяти гармат з ґалери на чайки, бо були вони затяжкі для козацьких човнів. Перські гроші — цехини та еспанські реали сипалися в великі козацькі гамани, а то й просто в глибокі кишені широченних шараварів. Клим Нетудихата зложив великий перський килим, як мішок, нагорнув у нього шовко-

вих матерій, золотоглаву та всяких инших східних тканин і приніс свою здобич на чайку:

— Гей, Вернигоро, затопиш чайку своїм збіжжям, — гукали козаки до Нетудихати.

— Не журіться, це я сестричкам своїм крихітку матерії на шати й сукні придбав, — озвався гострозубий Клим.

Турецький корабель Чуб звелів затопити: Клим Нетудихата попробивав дно корабля своєю важкою сокирою, ґалера помалу набирала води і пірнула на дно моря.

Як добралися козаки на беріг, то Чуб звелів робити валки, щоб везти чайки через степ на Дніпро, минаючи Очаків. Знав, що тепер із великою здобиччю та з визволеними бранцями назад Дніпром не вдалось би прорватися на Січ. Закипіла робота в козацькім таборі, працювали без упину, до упаду всі, мужчини й жінки. Того ж таки дня, не спочиваючи, рушили запорожці з визволеними українцями під ясні зорі рідного краю, на тихі води, між люд хрещений.

VI.

З НЕВОЛІ ДОДОМУ.

З походу на Січ вернулися не всі запорожці. Одні потопилися в морі, инші полягли в боях з турками. Три земляки — Кричевський, Хмельницький та Клим Нетудихата — не зосталися на Запорожжі. Кричевський хотів відпровадити свою стареньку змучену неволею матусю в рідну хату в Чигирин. А що степи все не були безпечні перед татарами, то просив, щоб з ним ішов і Богдан.

Клим сказав:

— Побратими, не годиться нам розлучатися. Куди йде один, туди й инші два, хоч би в саме пекло. І я піду з вами на Волость.

Клим забіг на Січ, узяв свого коня та коні своїх товаришів і догнав валку визволених бранців турецьких, що гуртом прямувала степом на Північ у свої рідні міста й села. Нетудихата купив собі в Січі ще одного коня, щоб везти здобич, взяту на турецькій каторзі. Був дуже уважний до нещасливої Роксолани. Протилежні почування хвилювалися в грудях молодої жінки: пізнавала красу рідних степів, якими її, ще малу, везли колись татари в неволю за Перекоп, раділо її серце, що вернеться

між свої люди у городи християнські. А проте глибокий жаль її брав за Алі-башею. За шість літ подружжя він накриво слова їй не сказав, любив її і шанував, для неї покинув усіх своїх одалісок, знав тільки її одну. Вона не бачила, що сталося з башею, як він вискочив уночі з світлиці з шаблею в руці. Кинулася була до малих дітей своїх, що пробудилися від гуку гармат. Почула в шумі й гуркоті бою, як щось недалеко від світлиці впало на палубу. Вже як вивели її з кімнати з дітьми та нянькою на палубу, освітлену смоляними свічками, то не побачила свого чоловіка. Козаки викинули тулуб і голову мертвого баші в море.

Бачив цей смуток Нетудихата, їдучи степом, жаль було йому гарної Оксани, бранки з Канева. І до дітей її напівтурченят Клим ставився ніжно, мов хотів затерти спомин, як він, роз'ярений крівавим боєм на ґалері, готовий був їх повкидати в море. Підчас подорожі степом сажав п'ятилітнього Селіма на свого коня в сідло і придержував малого, щоб не впав. Меншого — Османа разом з Кричевським гойдав і підкидав високо вгору на перськім килимі. Уже діти не боялися козаків, сміялися до них, щебетали до них по українському, бо з ними Христя Кричевська розмовляла тільки українською мовою. Обидва хлопці були біляві, з голубими очима і круглими личками, зовсім як українські діти.

— А який був Алі-баша, матусю, — питався матері Кричевський, — білявий чи чорнявий?

— Чорнявий, сину, а очі сині, зовсім, як наш чоловік, червоний на лиці. Казали, що його мати була бранка з України. Там у Царгороді багато нашої крови пропало, з наших людей турки поробилися.

В довгій мандрівці степом Клим Нетудихата брав на свої могутні плечі Оксаниних дітей, бігав з ними, мов кінь, а вони реготалися і скубли його за русу бороду,

що виросла підчас походу, мов за гриву. Він ржав по кінському і сам сміявся, показуючи гострі, як у щуки, зуби. В такі хвилини вияснялися чарівним блиском прегарні зеленкуваті очі у Оксани. А в Нетудихати від погляду молодої красуні мліло серце нечуваною насолодою і тайною надією.

Між визволеними турецькими бранками була одна чигиринянка, що захопила увагу Хмельницького. Русокоса, висока, гнучка в стані, скромна, з спокійним, незалежним поглядом. Здавалося, що татарська й турецька неволя не лишили ніякого сліду в її душі. Ні переляку не було видно в її сірих овальних очах з карим відблиском, ні нервовости в рухах і розмові. Вона спокійно сміялася і щиро дивилася на світ великими розплющеними очима.

— Глянь на цю дівку, Богдане, — казав Кричевський Хмельницькому: просто як та «боопіс Атхене»*) з Гомерової поеми.

Богдан і без цього нагадування придивлявся до молодої Ганни Сомківни, жартував з нею, розповідав про чигиринські новини. Ганнуся пробула в неволі в Криму, в Кафі, дев'ять місяців. Розповідала, як її та инших кращих бранок учили в Кафі грати, співати й танцювати, щоб більш за невільниць уторгувати.

— Декотрі з наших дівчат не хотіли вчитися, казали, що краще вмерти, ніж тішити бусурменів у неволі співом і танцями.

— Ну, а ти ж як? — питалися молоді козаки Ганнусі.

— Я — а? — протягом казала вона, усміхаючись білими аж блискучими рівними зубами:

— Я бачила, що все одно турки й татари гарніших дівчат примусять слухати їх, то й подумала собі: плачем

---

*) Волоока Атена.

і слізьми лиха не прожену, тільки здоров'я зтрачу, а як мучитимуть татари за непослух, — тим гірше. Тому я пильно вчилася, як веліли, берегла здоров'я, а ранком і ввечері молила Бога, щоб поміг мені вирватися з неволі. Ось воно й збулося.

— Це правда, — казав Клим. Головне в житті — не трать надії. І той, що кладе голову на колоду під катову сокиру, може сподіватися, що в останню хвилину прийде помилування або визволення. Отже — не журися, бийся з лихом, хитруй, мудруй, то буде твоє зверху. Недарма ж приказують старі люде: «Не той козак, що поборов, а той, що вивернувсь».

Мандрівники знад Чорного моря стали табором на березі річки Саксагані, там, де повільна степова течія робить закрути і плеса між густими терновими хащами й чагарниками. Дикий терен поспів і був солодкий, мов виноград. Над берегом річки назбирали сухого гілля, розклали огнище, розвісили на триногах казани, щоб варилася каша. В цій гущавині не сподівалися ніякої небезпеки від орди. Колиб щось трапилося, то легко було відбиватися, а при нерівних силах можна було б і втекти та заховатися в лісі, між очеретами та густими, непролазними кущами. Мандрівники підкріпилися кашею з салом та галушками і спочивали на березі Саксагані, любуючись тихим глибоким плесом, у якім скидалася риба. Осіннє сонце пригрівало, мов улітку. Визволені з бусурменського полону дівчата оповідали про своє бідування в Криму:

— Сором сказати, — вони випікали у нас на тілі тавро, мов на худобі, — казала одна дівка з Корсуна.

— А старих людей та жінок, що не можуть робити, віддавали в Кафі та в Бахчисараї татарчатам на муку й знущання. Татарчата цькували наших людей собаками, стріляли на них з луків, топили в морі. Ох, Боже мило-

сердний, коли вже мине оця напасть на нашу Україну?

Дівчата посідали на пожовклій траві над берегом, мили ноги в воді і розмовляли. Кожна оповідала про свої переживання в страшній татарській неволі. Миючи ноги, заспівали про Три дочки-попівни, взяті бусурменами в полон:

Одна плаче:
«Ой, Боже ж мій!
Косо моя жовтенькая!
Не мати тя розчісує,
Візник бичем розтріпує».

Друга кричить:
«Ой, Боже мій! Ніжки мої,
Ніжки мої біленькії!
Не мати вас умиває,
Пісок пальці розїдає,
Кровця пучки заливає».

Непомітно з густого лісу вийшов старий, проте ще дебелий запорожець з рушницею на плечі. Пізнав, що свої люде:

— Слава Ісусу Христу, — привітався.

— Слава навіки!

— Відкіль і куди Бог несе, люде добрі?

— З турецької неволі, на Волость, між люд хрещений — відказав за всіх Клим.

— Чи є у вас що їсти? — розпитувався запорожець.

— Є, спасибі січовикам, всього нам дали на дорогу.

— Ну так підождіть трохи, зараз вам принесемо якоїсь лакомини. — Запорожець пішов зарослою стежкою в ліс і незабаром вернувся з двома иншими старими козаками. Принесли в мішках грушки, яблука, оріхи, теж і меду доброго.

— Їжте, люде добрі, хай вам Бог помагає на щастя, на здоров'я.

Бранці дякували сивоусим запорожцям.

— А де ви тут узялися, панове лицарі Війська Запорозького? — спитав Кричевський старих січовиків.

— Ми тут живемо. Вже несила нам на море ходити та на конях по степах чвалати. На Волости нема у нас рідні, от і вмовилися ми доживати віку тут, у цій широкій долині над річкою. Звемо цей край — «Веселі Терни», бо справді — весело тут і любо, куди не глянь на тернові кущі поміж грушами та кислицями.

— А татарва? Вас же може орда взяти або порубати, — питався хтось із бранців.

— Татари? Нехай лиш приступлять до нашого лігва! Такого їм перцю на хвіст насипемо, що довіку будуть чухатися, — казав один.

— Та нелегко нас і знайти, бо ми сидимо глибоко в лісі. Завсігди ми на сторожі — по черзі: як вартує Куліш, то Пісний і Несмашний (себто я) сплять.

Поки подорожні спочивали, Стась із Богданом та з Ганнусею Сомківною пішли подивитися на запорозький зимівник. То був не звичайний бурдюг-землянка, як біля Січі, а добре вимурована хата, побілована, з вікнами, тільки вкрита не травою і не очеретом, а листям з землею. Це на те, щоб не міг ворог підпалити. Далі від хати запорожці мали пасіку, та й не одну, а біля хати загороду, повітку для скоту й овець.

— Де ви, дідусю, сіль берете або тютюн та хліб?

— А міняємо. Приходять до нас у зимі люде з Волости, беруть у нас товар — корови, воли та вівці, мед тощо, а за те привозять — пшоно, борошно, олію, сало, сіль і тютюн. Старому хіба багато треба? Он як не стало раз у нас борошна, так пан-товариш Куліш назбирали жолудів у лісі і мололи на жорнах. (Чемні запорожці між собою були на «ви» і про товариша говорили в третій особі множини — «вони»).

Діди-запорожці почастували гостей у своїй чепурній хаті наливкою з шепшини та з терну.

— Чий ти, козаче, — питалися у Богдана.

— Я Хмельницький Богдан із Суботова під Чигирином.

— Може син Михайла Хмельницького?

— Еге ж, Михайла.

— Ну, сину, почоломкаємось. Я й не знав, що у пана-товариша Михайла такий лепський син. А це твоя сестра чи може наречена? — питався Несмашний Хмельницького, показуючи на Ганнусю. Вона почервоніла по самі вуха. Кричевський усміхнувся і сказав:

— Угадайте, батьку-отамане, чи сестра чи наречена?

Несмашний погладив сиву аж жовту бороду (старий мав широку бороду, мов святий Миколай), хитро глянув зпід навислих густих брів на Богдана й Ганнусю.

— Видима річ, що наречена, бо не червоніла б дівка, як та троянда. Сестрою не може бути, бо було б одну породу видно. А якщо ще не наречена, то шкода, Богдане, такої кралі з рук випускати. Прожив я на світі немало літ, а таких рідко видав. Ех, доживав би й я віку в теплім кутку на Волости, та, бач, взяла татарва мою жінку Параску.

І похилив старий буйну голову бородату, зажурився.

* * *

Славить город Чигирин поворот бранців із неволі турецької, дзвони церковні і молебні на Волости несуть до неба хвалу хрещених людей за визволення з рабства бусурменського. Аж до Канева, до батька-неньки допровадив Клим Нетудихата Оксану з дітьми. Казав, що на Різдво приїде в Канів, провідати. Молода удова мала при собі кисет з цехинами та скриньку з перлами й самоцвітами, які взяла з собою перед залишенням турецького корабля.

Радість сяла осіннім теплом у домі Кричевських. Тільки одна несподіванка закаламутила, зажурила материне

серце: її Михайлик уже звався Станислав, чоловік не Терешко, а Тибурцій!

— Нащо було тобі, чоловіче, кидати предківську віру благочестиву? — злегка докоряла панія Христя чоловікові. Була лагідної вдачі, не хотіла сварки і змажки в родині. Думала:

— Це він сина назвав Станиславом на честь коронного гетьмана польського Жовківського; та й Жовківські — чи тепер Жулкєвські — з роду русини, тільки до ляхів пристали. А чим кращий польський Станислав за нашого українського архистратига Михайла? Он і на прапорах і корогвах у Києві, скрізь наш архангол Михайло з мечем жовто на голубім полі намальований...

Знесилена турецькою неволею і степовим походом, Христя Кричевська вже не могла поправитися. Танула, як та свічка, кашляла. Приходили лікарки-знахурки, давали всякі ради й ліки, та не ворожили панії Кричевській довгого життя.

— Спротивився мені світ, любий сину, як побачила я, що в нашій хаті римська віра загніздилася. І чого це так, що ми ні до кого з нашою вірою не пхаємось, нікому не накидаємо своєї релії (так Кричевська казала замісць релігії). А ось приходить лях, хоче нас на своє перевернути, і турок навертає на свою бусурменську віру. Придивися, як гарно у Хмельницьких, держаться стародавньої віри, благочестя. А гетьман Війська Запорозького Петро Конашевич-Сагайдачний, що його ім'ям бусурмени малих дітей лякають, хіба він покинув би предківську віру?

Гірко було чути синові ці материні докори. Як умирала панія Христя Кричевська, то хотіла зостатися на самоті з сином. Слова помалу виходили з її гарячих уст, ледве чутно шептала недужа мати послідне благословення своєму синові:

— Михайлику... не забувай, сину, якого ти роду... Як буде нагода..., вернися до предківської... в... віри... Не хочу, щоб тебе... зробили... ля... хом...

Це було її послідне слово. Присягався юнак перед своєю ненькою, що спочила навіки, що зробить по її волі. . . Поцілував холодні материні руки і склав їй на грудях навхрест. Під вікном плакав дрібний осінній дощик.

*

Від Суботова до Чигирина одна миля. Не тільки в неділю або в свято, але часто і в будень-день баский кінь несе молодого Хмельницького з Суботівської слобідки в Чигирин.

— Куди це ти, сину, знов? — питався батько.

— Та до Кричевських, — відповідав Богдан. Казав правду, бо недалеко від Кричевських стояла хата козака Сомка, а біля хати часто було видно красну дівку з великими сірими очима з карим відтінком. Чорні брови у неї сходилися гарним віночком над рівним чепурним носом.

Як сон давній, далекий, згадувалася тепер Богданові пригода з Марґаретою Штехерівною у Львові.

Неспокій хвилював серце дівчини щоразу, коли молодий Хмельницький, минаючи Сомківську хату, верхи на коні, здоровкався з нею. Був холодний і чужий до неї, неначе вона була йому зовсім байдужа, одна з тисячі чигиринських дівчат. Правда, він не уникав розмови з Ганнусею при плоті, але так, мов для годиться, що були знайомі від часу визволення з турецького полону. Спробувала й собі показувати байдужість до Хмельницького: як чула, що тупотять копита його коня біля хати, то не виглядала за ворота, нехай собі їде, куди йому треба. Коли минув хату, то жалкувала в душі, що не подиви-

лася на його струнку постать і на молодецьке смаглювате обличчя, сміливе й поважне. Так минали дні й тижні; здавалося, що на вітер казав свої слова старий запорожець Несмашний над річкою Саксаганню. Проте в ті дні, коли на тупіт Богданового коня Ганнуся не виходила в двір, або, почувши це, ховалася в хату, — до Сомків приходив Стась Кричевський. Знаходив якусь прозору причину зайти і побалакати, а потім казав, що його жде дома Богдан.

— То нехай і Богдан з вами приходить до нас, — казала тоді звичайно Сомчиха. — І так ставалося. Сомки — батько й мати — були дуже щасливі, що вернулася їхня дочка з неволі. Були раді, коли до них приходили Богдан і Станислав. Розпитували їх без кінця, як запорожці з чайками нападали на ґалеру турецьку, щоб вирвати бранців із бусурменських рук.

— Гарні козаки — Хмельницький і Кричевський, — думала Сомчиха. Котрий би з них був більше до пари нашій Ганнусі?

Її серце більше лежало до Кричевського: був лагідний і спокійний, не чути було в ньому бурі й непогоди. І Богдан не був грубий чи там неотесаний, умів доладу й дотепно говорити, проте щось світилося в його карих очах не таке, як у инших людей. Хвалилася раз Сомчиха чоловікові:

— Як гляне на мене Хмельниченко своїми очима, коли замислиться, та як складеться у нього зморшка між насупленими бровами, то мені, далебі, моторошно стає: мов той вовкодав, прости Господи.

Вусатий Сомко сміявся, а Ганнуся, почувши материні слова, сказала:

— А мені аж ніяк не страшно. Богдан, на мою думку, такий самий тюхтій, як і всі наші парубки.

— Ой, не хвастай, дівчино, бо хіба я не бачу, як ти

червонієш, коли Богдан до нас приходить, — казала Сомчиха дочці.

— А що ж, маю я біліти та бліднути? Де тієї крейди набрати? — реготалася Ганна.

Та й гулялося чигиринській молоді перед Пилипівкою восени, коли дощі розмочили чорну землю на шляхах і вулицях. Тільки до жидівської оранди була протоптана і попелом засипана стежка. Там терпіли ковані підбори козацьких високих чобіт лихої муки при козачку, при гайдуку, при горлиці та инших задьористих танцях. Висока станом, сіроока Сомківна найчастіше була в парі з Хмельницьким, і вже йшла Чигирином поголоска, що має Ганнуся рушники давати за Хмельниченка.

VII.

ЦЕЦОРСЬКЕ ПОЛЕ.

Не самі танці й забави були в голові Кричевському та Хмельницькому після повороту з Чорноморського походу. Михайло Хмельницький, поставлений на сотницький уряд над козаками, записав і свого сина Богдана в Чигиринську сотню. У Кричевського була з батьком не одна гостра розмова, бо пан Тибурцій хотів таки, щоб Станислав пішов у старостинську канцелярію служити. Син затявся, ані з місця:

— Не хочу я бути гірший від Богдана! Не пером і чорнилом, а шаблею козацькою та кров'ю здобуто ці широкі степи. Треба ще посунутися далі до Чорного моря, прогнати бусурменську погань з нашої землі. Як усі сядуть по канцеляріях, то хто тоді буде воювати?

Мусів Тибурцій Кричевський дати волю своєму синові. Разом у свою сотню записав Михайло Хмельницький, окрім Богдана, ще й Станислава Кричевського та Клима Нетудихату.

Незабаром старостинському урядові прийшов наказ, щоб ті, що володіли землею в Чигиринському старостві, були готові помагати коронному війську на случай війни

з Турком. Запорозькі походи на море таки добре роздратували турецького султана Османа. Присягався, що зітре на порох усіх «козаків-барабашів» між Дністром і Дніпром. Коронний гетьман польський Жовківський писав туркам, що то діло короля польського і його влади карати своїх підданих — козаків запорозьких, коли вони самовільно порушують мирові договори між Польщею та Туреччиною. Але Турчин завзявся, куди твоє діло! Молоденький султан аж києм побив своїх міністрів, коли насмілилися йому перечити, не радили йти війною на Польщу.

Журба гризе сиву голову старого гетьмана коронного Жовківського. Він знав, які малі сили може виставити проти Турка сама Річ Посполита Польська. Пам'ятав Жовківський, як року 1618-го тільки завдяки гетьманові запорозькому Сагайдачному з його 20 тисячами «молодців» удалося вирватися королевичеві польському Володиславові з пастки під Москвою. Але соромився польський гетьман просити допомоги у Сагайдачного знову. Бо невдячністю заплатила Польща українському війську. Вимагала Варшава, щоб було козаків у Запорозькім Війську всього тисяча людей, всі инші — нехай розходяться по українських містах і селах, під «звикле послушенство» шляхтичам і старостам. Не бунтувався Сагайдачний, хоч бачив свою силу, але не розпускав і війська, ждав, що буде далі. Довідавшися про наїзд татарський на Україну, погнався за грабіжниками з добірними козаками аж під Перекоп. Поки він бився з татарами, заворушилися невдоволені на Січі.

— Не треба нам Сагайдачного, нам треба такого, щоб разом і Ляха й Турка бив, — гомоніли на Запорожжі.

— Нехай старий Конаш іде на пасіку бджіл стерегти, коли не хоче сваритися з ляхами. Нам давай молодшого, жвавішого, — притакували инші. Збіглася на Січі рада,

нашвидку вислухали промовців та й вибрали, кого хотіли.

— Савку Чуба вибирайте за гетьмана, досить уже він наотаманувався в Стеблівському курені, нехай ще послужить усьому Війську Запорозькому.

Рівний, як свічка, горбоносий отаман Чуб відбивався, як то кажуть, руками й ногами від гетьманського уряду. Смалив свою люльку, не випускаючи з рота, хитро жмурив очі і казав різким голосом:

— Панове товариство, нема дурних! Ви послали гетьмана Сагайдачного з добрими молодцями на татар, а тепер робите без них раду та вибираєте нового старшого. Це так добрі порядки заводите в Війську Запорозькім! Нехай би я дав згоду та й прийняв комишину з ваших рук, то що з того вийде? Піду, приміром, на ляхів воювати, а всяка каліч, що зостанеться на Коші, візьме та й вибере собі иншого гетьмана. То й будемо мати гетьманів, як печериць на тирлі, на своє безголов'я.

Чуб вийняв люльку з рота, плюнув жовтою слиною на землю, розтер чоботом і додав:

— Наплював я на таке гетьманство й розтоптав. Водив нас гетьман Сагайдачний турецькими морями, татарськими степами і московськими лісами, покрив запорозькі прапори й бунчуки невмирущою славою, то й далі нехай буде нашим вождем. Всяке сміття тепер спливає нагору; як той ковальський міх, надимаються малесенькі людці, що й по кісточки не сягають гетьманові Сагайдачному. Та даремно пнуться небораки: далеко Куцому до Зайця...

У запальних суперечках курінний отаман Савка Чуб не перебирав виразів, гатив своїх противників глумом, сміхом і відливими словами, що вгризалися аж до печінок. Та курінний переборщив, не подумав, що на раді самим глумом і гострими словами нічого не вдієш. Осмішуван-

ням участників ради Чуб поставив проти себе більшість.

— Бач, який кармазинник знайшовся, каліччю нас узиває! — кричали дужі горла з козацької ради.

— Ми покажемо, хто тут каліч, а хто ні!

— Дивись на нього, як пишно похожає, мов той ґерґель голову дере!

На Чуба посипалися лайки й докори. Хтось крикнув ім'я Яцка Бородавки на уряд гетьмана Війська Запорозького.

— Гаразд, давай сюди Бородавку, кат його не взяв, — кричали одні.

— Не хочемо Бородавки, нехай буде кошовим Степан Сокира!

— Бородавка! — гукали в однім кінці.

— Сокира! Сокиру хочемо! — глушили раду своїми голосами прихильники Сокири.

— Бородавку, слава Бородавці!

— Сокиру! Рубайте Сокирою по Бородавці, щоб не росла на носі! — глумилися голоси з иншого кінця ради.

У Бородавки була більша партія. Сокириних приятелів примусили замовкнути, а неслух'яних і невгомонних просто вигнали з ради. При цьому декому досталося й добрих стусанів від міцних кулаків Бородавчиних прихильників.

Таким чином роздвоїлося Запорозьке Військо. Бородавка — бунтарська натура — давав великі привабні обітниці січовій сіромі:

— Я, братушки мої любі, дорогі мої серденята, готовий з вами йти, куди воля ваша: не тільки на море, але хочби ви схотіли в саме пекло, то я перший з вами.

— Гаразд, гаразд! Оце так гетьман, Богу дякувати, — гукали козаки на раді.

Чуб, рівний, як свічка, вертаючися з ради, казав своєму приятелеві Худолієві, не випускаючи люльки з рота:

— Добрий тобі гетьман! Каже, — куди ви, хлопці, туди й я за вами! Та вже чабан кращий, бо не пускає овець, куди вони хотять, а жене й веде їх за своїм розумом...

На Запорожжі варилося, як у казані з кашею. Новий гетьман Бородавка висилав чайки на Чорне море. В Царгороді ще більше накипало зло в серці турецького султана.

— Хочу викоренити цей завзятий нарід козаків-барабашів. Звелю уквітчати їхніми головами всі мури й башти моєї столиці — грозив запорожцям безмежно розгніваний падишах Осман. Та й було чого лютувати: козаки без страху перепливали впоперек море, з'являлися вдруге і втретє на південнім побережжі Чорного моря — перед Синопом і Трапезонтом. Дійшло до того, що побережні турецькі міста, не маючи охорони від султанового війська, подали прохання до падишаха в Царгород: коли їх не оборонить від запорозьких наїздів, то підуть під владу козаків-барабашів.

Буйна, невгомонна енерґія лилася живим джерелом із козацького народа. Бородавка тільки мав загадати, куди йти, і чубаті корсари на своїх «моноксилах» летіли по хвилях Чорного моря аж під Царгород. Набралися страху турки: мусіли баші турецькі гнати киями своїх вояків на ґалери, бо боялися плисти назустріч запорожцям. В серпні 1620 року 150 козацьких чайок, мов вихор, налетіли на турецьке місто Варну, пограбували населення і всі будинки попалили.

Ці вісти розпалювали серця козаків у Чигирині. Клим Нетудихата побував на Запорожжі вдруге, вернувся з походу на море, привіз здобич усяку: киреї, черкески з вильотами, саєтові шаравари, шалеві пояси, сап'яні чоботи червоні, шаблі з срібними й золоченими піхвами,

пистолі. Мав і грошей багато, казав, сміючись гострими зубами:

— Це вдячні турки, спасибі, наділили.

— Ех, коли б ми там були, Богдане, то ще б світа побачили, — казав Кричевський.

Богдан понуро відрубав:

— Не лежить моє серце до Бородавки. Витратить отак козацьку силу на морські походи, здобуде не стільки слави, як розголосу, а як прийде велике турецьке військо, то нашу Україну й Польщу голими руками забере. Ось пан гетьман Сагайдачний, — то людина з иншого тіста: вміє сказати рішуче слово і вдарити шаблею тоді, коли найвигідніше для Війська Запорозького. А Бородавка, як бородавка, більша за ґулю не виросте.

Клим Нетудихата не розбирався в тонкощах політики, його повнокровна натура вела його туди, де він міг показати свою багатирську силу. Кричевський розумом прилучався до Богдана, але його поривала охота знову спробувати щастя в козацьких походах на море. Та без Богдана сам не пішов на Січ, бо дуже звик до товариша-побратима.

В серпні 1620 року збентежилося коронне військо польське трівожними вістками з-над Дунаю. Молодий султан Осман збирав військо, щоб розметати всі козацькі твердині над Дніпром аж до Черкас. Коронний гетьман Жовківський до серпня вірив, що з турками вдасться договоритися, що султан не пошле війська на Україну. Тому Жовківський не держав при собі великого війська і не кликав козаків на поміч. В додачу ще й не заплатив грошей запорожцям за службу в минулих роках. Не міг Жовківський заборонити запорожцям іти на море, бо треба було б силою їх примушувати до послуху, а тієї сили якраз і бракувало.

Так перед турецькою грозою стояло в серпні над

Дністром невелике польське військо. Запорозький гетьман Бородавка з своїми одчаяками — низовими молодцями розбризкував веслами і орав чайками воду Чорного моря, а Сагайдачний дивився, склавши руки, що буде далі. Знав, що поляки не встоять перед турками, але що він міг робити, коли польський уряд заогнив і поставив проти себе ввесь воєнний люд на Україні. Спробували поляки діяти через голови українських провідників. З табора Жовківського над Дністром пущено чутки і заклики по Україні, що гетьман Сагайдачний з козаками прийшов помагати польському війську проти турків. Коли такі чутки й заклики дійшли до Чигирина, то Богдан сказав Кричевському:

— Тепер ударила наша година. Батько загадав сотні збиратися в похід. З Сагайдачним не страшно ні Татарина, ні Москаля, ні Турка.

Другого дня Михайло Хмельницький рушив із сотнею чигиринських козаків через Лисянку, Немирів і Бар до Могилева над Дністром. Довгий шлях не втомив козаків, але коні починали приставати. Коронне військо вони нагнали над Дністром, між Могилевом і Сорокою. Знайшли один курінь запорожців, але Сагайдачного не було.

— Де пан гетьман запорозький? — розпитували чигиринці земляків-козаків.

— А вам котрого треба? Бородавка десь по морю шмигляє, а Сагайдачного нема і, надійсь, не буде. Це й ви попалися на польську принаду, як і ми, — сміялися запорожці.

— Що ж його робити? — питався Кричевський: — ми ж тому тільки сюди вибралися, що сподівалися тут застати пана гетьмана Сагайдачного...

— Турка бити, — була відповідь. — Не тікати ж нам перед Турком! Кажуть, що великі скарби везуть турки

з собою в таборі своєму: і золота та срібла повно і всякі матерії — мосульбеси, ваби, киндяки й мамси та різні бавовни. Нехай Бородавка собі по морю гуляє, а ми ще з цього боку турків пощипаємо.

Ця безжурна відвага запорозька заразила й наших козаків:

— Так прийміть нас, панове-молодці, в свій курінь.

— Просіться у пана курінного отамана, він нам за батька. Курінний Нездійминога дозволив.

В перших днях вересня Жовківський перевів своє військо через Дністер. Безпечніше було б стояти на березі бистрого Дністра і ждати ворога на знайомім місці. Але волоський господарь Ґраціяні кликав Жовківського до себе, переказував, що має 25 тисяч доброго війська.

На правім березі Дністра йшло військо Жовківського степами, перерізаними глибокими ярами та балками. В тих заглибинах притулилися де-не-де убогі хатки молдавських волохів. Курінь отамана Нездійминоги Жовківський посилав усе наперед, ловити «язика» та розвідувати.

Кричевський, Хмельницький і Клим виїздили далеко від війська і розпитували селян, чи не чути, де турки.

— Нуштів (не знаю) — була загальна відповідь.

Багато волоських людей розуміло українську мову, були й села та хутори, де жили українці.

— Ну, як вам тут жити під цими господарями, що купують владу над Волощиною у султана?

— Так живемо, як горох при дорозі: хто не йде, то й скубне, — невесело відповідали українці своїм козакам. Найстрашніша війна. Тоді вже кожний бере, не дивиться, якого ти роду і якої віри, — жалілися українці. Недарма волохи кажуть на війну — «розбой».

Ще не дійшло військо Жовківського до Прута, як прибіг назустріч з невеликою ватагою волохів у гостроверхих

високих шапках сам господарь Ґраціяні. Збирався тікати від своєї купленої в Царгороді держави й влади в Італію, бо був сам італієць. Казав, що волохи його покинули, бо довідалися, що з Жовківським іде мале військо, боялися турків. Сам Ґраціяні учинив був різню туркам у Ясах, а тепер боявся, що волохи видадуть його живцем султанові, щоб викупити собі помилування. Ледве заспокоїв Жовківський Ґраціянія, щоб не тікав, а йшов із ним назустріч туркам.

Військо в спеці й поросі дійшло до Прута, недалеко від волоської столиці Яс, і отаборилося на полі, званому Цецора. 18 вересня ранком на горбах кругом Цецорської долини з'явилися передові полки татарські й турецькі. Жалів польського війська гетьман Жовківський, усе посилав козаків наперед. Почалися завзяті герці на широкому полі з пожовклою сохлою травою. Згадав молоді літа старий Михайло Хмельницький, виїхав на коні своїм і стявся з турком. Добре, жваво кресав своєю гострою шаблею, та не помітив, що вже турецьке військо почало наступ кіннотою і піхотою з трьох боків на польський табор. Татарська стріла, пущена здалека, вдарила в око сотникові чигиринському і повалила його з коня. Кинулися Богдан, Кричевський і Нетудихата рятувати старого Хмельницького, та мусіли пробиватися між татарськими вершниками. Билися завзято, один другому помагав, відбивав татарські удари. З усіх боків оточили татари й турки молодих побратимів, а не могли їх взяти. Клим Нетудихата повертав на всі боки своє ратище, пронизував турків, мов ті жаби на березі, гримав шаблею об шоломи турецькі, рубав голови татарські в гострих шапках.

— Гей, брате Климе, піддай своєї сили сюди, бо насідає на мене цей проклятий бузувір, — гукав Кричевський Нетудихаті в гомоні бою. Тоді Клим, уклавши спи-

сом або шаблею чергового турка, обертав зброю на тих, що з ними рубався Станислав, і очищав місце для дальших.

— Спасибі, Климе, повік не забуду! — кричав Нетудихаті Кричевський, а Клим, пітний і червоний, ледве усміхався під русявим вусом. Куди обернеться козак, — скрізь лежать шоломи турецькі, розколені шаблею, ратищем або важкою довгою сокирою Клима Нетудихати.

Непомалу рубалися й Кричевський та Хмельницький, не почорнили запорозької слави. Сам Скіндер-баша, що командував над турецьким військом, побачив далекозорими очима трьох завзятців, що билися, окружені з усіх боків. Послав гонця сказати, щоб смільчаків-барабашів узяли живцем. Знайшлися меткі татари, що накинули здалека петлі на юнаків.

— Прощай, Україно, милий краю, більше тебе не побачу вже, — думав Станислав, коли почув на своїй шиї мов кільце гадюки. Падаючи з коня, думав, що дістав у шию рану. І Богдана повалила ворожа петля, тільки Клим, побачивши татарську хитрість, відбивався. Гострим кінджалом розрізав міцне мотуззя, що з усіх боків накидали на нього вороги.

— Не дамся, — мигала думка, — краще смерть, ніж неволя. Як гинути до смерти десь на турецькій каторзі, то нехай буде зараз кінець.

Страшний удар буздиґана турецького по мисюрці, що мав Клим на голові, затуманив свідомість козакові.

Цілий день до пізньої ночі кипіла битва на полі Цецорськім. Другого дня кріваві втрати польського війська були такі великі, що польський гетьман пробував почати переговори з Скіндером-башею. Переговори не віщували добра для волоського господаря Ґраціянія. Він думав, що Жовківський видасть його туркам, щоб мати вигоду при переговорах із Скіндером-башею. Ґраціяні з

своїми вояками збирався тікати і намовляв поляків покидати військо, бо, мовляв, усе пропало. Серед такого замішання почався відступ коронного війська. Три тижні відбивалося польське військо, а з ним і курінь отамана Нездійминоги, ідучи до Дністра оборонним табором. За дві милі від Могилева серед ночі несподівано счинилася трівога і переполох у польськім таборі. Почалася безглузда втеча, хоч не було на те причини. Даремно гукав сильним голосом гетьман Жовківський на боягузів і страхополохів. Небагато жовнірів лишилося з ним обороняти табор проти турків і татар. В бою поліг головою сам коронний гетьман. До послідніх сил билися запорожці під проводом отамана Нездійминоги. Більшість полягла, тільки невелике число козаків пішло в турецьку й татарську неволю. Сам гетьман польний Конецпольський, заступник Жовківського, пішов, як бранець, з иншими визначними військовими начальниками в турецьку столицю — Царгород.

VIII.

У ТУРЕЦЬКІЙ НЕВОЛІ.

Ліниво гнали погоничі турецькі бранців з Цецорського поля через Буджак і через Румелію до Царгороду. Скіндер-баша призначив трьох побратимів, що так завзято билися на Цецорі, для себе. Мав тайну думку:

— Може ці молоді, безмежно відважні «барабаші» приймуть віру пророка Магомета, то були б із них добрі вояки в турецькім війську. Немало таких прикладів подає турецька історія. З потурчених черкесів, сербів, греків та українців бували добрі, вірні слуги падишаха.

Скіндер-баша звелів своїм слугам привести цих трьох козаків у Царгород, держати їх і годувати у його маєтности на азійськім боці, поки він не скаже, що з ними робити.

Заклопотаний державними справами баша не скоро згадав за своїх бранців. Тимчасом хлопці відпочили і вигоїли рани, здобуті в бою на Цецорі. З своїми сторожами-турками на початку розмовляли на мигах, а потім потроху слово за словом сама турецька мова влазила в вуха. Климові не хотілося вчитися по турецькому. Похватив тільки одно турецько слово — «ода» — (хата),

бо хотів знати, як сказати «Нетудихата» на турецький лад. Та скільки не старалися Стась і Богдан вияснити туркам Климове бажання, — ніяк не могли витолкувати.

— Турецьке ім'я, — казав старий, сліпий на одно око, рябий турок Ахмет, — може бути всяке: Алі, Осман, Махмуд, Юсуф, Мустафа, — різні бувають імена. Можна ще додати до свого імени ім'я батька, або слово «беґ» чи «баша», як хтонебудь має уряд чи титул. Але щоб чоловік звався «Хата» та ще «Нетудихата», — цього не може бути. То б кожний турок сміявся і питався б: «А куди хата»?

Так Климові й не пощастило потурчити-побусурменити своє запорозьке прізвище.

Наші козаки були немало здивовані, що не чують на собі турецької неволі, про яку так багато говорилося на Україні. Тільки що ноги були сковані залізними кайданами і дзвеніли різким дзвоном, а руки вони мали вільні. Їжу давали добру і досхочу, до роботи не примушували.

— Чи не годують вони нас на заріз, щоб принести в жертву своїм богам? — питався стурбовано Клим Нетудихата товаришів.

— Не бійся, турки таких жертв не роблять, — заспокоював Клима Стась Кричевський, — і богів у них не багато, а один, як і у християн. Богдан питався старого сторожа, яка буде їм кара від Скіндера-баші. Безокий рябий Ахмет сказав, що турки не мучать невільників, тільки з бранцями-козаками на ґалерах поводяться суворо, за те що нападають на турецькі міста й кораблі.

— А що буде з нами? — питався Стась у старого сторожа.

— Не знаю. Ось має завтра приїхати сюди сам Скіндер-баша (він тепер призначений везіром), то мабуть сам скаже.

Дійсно, другого дня приїхав у закритій турецькій ка-

реті з великим числом яничарів сам Скіндер-баша в свою маєтність на азійськім побережжі. Звелів привести до себе козаків. Ахмет навчив їх кланятися по турецькому, приклавши руку до серця.

Старий Скіндер-баша, маленький дідок із сивою довгою бородою, зміряв гострим поглядом козаків і велів товмачеві сказати їм, щоб вибирали собі: заслання на ґалери або перехід на Магометову віру і службу у нього.

— Скажіть Скіндерові-баші, що ми не можемо зразу дати відповідь, бо ще не знаємо мусульманської релігії. Просимо трохи часу на роздумування.

Так сказав за товаришів Хмельницький. В його голові мигнула думка, мов блискавка: на ґалерах турецьких гребти в кайданах веслами — може й до смерти доведеться. Коли прийде та поміч із Запорожжя? Та й чи прийде? Може все життя доведеться їздити Середземним морем, а туди запорожці не припливуть на своїх чайках. Можна б викупитися з неволі за добрі гроші, та хто нас викупить? Де взяти п'ятьсот або й тисячу червоних золотих? Батька нема, не знаю, чи й поховала його чиясь рука на полі Цецорськім, мабуть круки та вовки розшматували його тіло. Може батько Кричевського викупить Стася? Але Стась без мене не схоче вийти на волю. Теж і Клим не такий, щоб платив гроші туркам, хоч може щось і лишив у батька в Чигирині з морської здобичі.

Скіндер-баша дав козакам часу подумати до вечера.

Недовго радилися хлопці, увечері сказали, що перейдуть на Магометову віру, тільки просять учителя, щоб їм вияснив основи ісламської релігії.

Скіндер-баша звелів покликати годжу, учителя з мусульманської школи, і той почав навчати своєї релігії козаків.

З наказу Скіндера-баші їх розкували, і вони почули,

яке блаженство й насолода рухати вільно ногами, коли не давлять і не брязчать кайдани.

Годжа Сулиман був учений чоловік і зрадів, що може за науку молодих «барабашів» дещо заробити від Скіндера-баші. Коли довідався, що Стась і Богдан училися в школах, то розпитував їх про порядки і науку в єзуїтських колеґіях. Почав від них учитися церковно-слов'янської азбуки та латинки.

Годжа Сулиман був великий чудак, тому не зробив ученої карієри. Наприклад, він не спав у хаті, а зробив собі ліжко на височенному кипарисі у себе в саду біля школи і там ночував. І свою жінку з дітьми примушував спати на високому дереві.

Стась і Богдан, що за науки в колеґії начиталися всяких книг про різнацію вір, ставили хитрі запити годжі Сулиманові. Проте його з рівноваги вивести було трудно. Зайшла раз між ними та годжею розмова про заборону пророка мусульманам пити вино. Годжа Сулиман пояснив:

— Все, створене Богом, годиться людям для вжитку. Однак правило — не пити — дуже розумне, бо в більшости люде не вміють здержуватися і п'ють над потребу. Від того всякі непорядки і в голові, і в родині, і в державі. Був у нас на троні в Царгороді султан Селім, якого прозвано «П'яний», бо надміру пив. Мати його була родом з вашої України, звалася Роксоланою. Наш пророк і не думав забороняти уживати вина тим, що вміють пити з розумом. Наші учені — еффенді не цураються вина, тільки ніколи не п'ють при простих людях, щоб не було спокуси для юрби.

Від того дня релігійні спори між годжею Сулиманом та козаками припинилися. Щодня Сулиман приносив під полою свого широкого кафтану сулію доброго черво-

ного або білого вина і разом з своїми учениками випивав, благословляючи ім'я пророка.

Клим Нетудихата нічого не розумів з турецької науки, позіхав або дрімав, підгорнувши ноги під себе, як це роблять турки. Розбуркувався аж тоді, коли бряжчала чарка, що її приносив Сулиман разом з сулією, і переходила від одного до другого, бризкаючи на сонці искристим вином.

Годжа мабуть не дуже додержувався науки пророка Магомета про поміркованість в уживанні вина, бо приходив до козаків часто вже напідпитку, а вертався до дому похитуючись і плутаючи ногами, мовби качки заганяв. Тоді жінка клала Сулимана спати в хаті і не дозволяла йому лізти на високий кипарис, щоб не впав і не покалічив своєї ученої голови. Він так уподобав учити козаків основ мусульманської віри, що на запити Скіндера-баші все відповідав, що «барабаші» добре беруться до релігії пророка, але треба їх ще дужче «укріпити в вірі».

Годжа водив козаків, одягнених по турецькому, в мечеті, показав їм і мусульманських ченців-дервішів. Пояснив, що турецькі ченці женяться і відрізняються від звичайних людей одежею і обрядами, які виконують двічі на тиждень — у п'ятницю та у вівторок. Раз Сулиман привів своїх учеників у велику світлицю при мечеті, прикрашену написами з Магометової книги — Корану. Дервіші, одягнені в білих плащах так, що руки й ноги були голі, стояли перед проповідальницею, де був їхній імам (проповідник) і читав Коран. Як імам кінчив, то дервіші-музики заграли на сопілках, потім инші теж співали й грали. Між дервішами видно було їхнього старшого в зеленій одежі. Він почав після промови проповідника танцювати під тиху солодку музику сопілок. Инші дервіші, розставлені правильними рядами, теж

взяли участь у танці під музику: обгорнувши свої білі плащі посередині тіла, закрутилися так швидко, мов та дзиґа.

Клим Нетудихата аж очі витріщив від дива і штовхнув під бік Кричевського:

— Як вони, закляті, не попадають на землю? Та ж голова закрутиться і памороки заб'є! Дивися, вже мабуть година минула, як вони крутяться, мов дурні, а не видко щоб хто з них уморився. Тут не без чарів. Гляди, ще нас заставлять крутитися, як пристанемо на їхню віру... Хай їм грець, я не буду крутитися, бо поблюю, єйбогу ригав би, як верблюд, вище за мінарети!..

Годжа Сулиман, почувши Климове шептання, строго глянув на нього чорними очима, і він перестав. Стась покусав собі губи майже до крови, щоб не зареготатися з-приводу Климових жалів.

Ходячи Царгородом з годжею, побратими чули часто українську мову на вулицях міста. Голос рідної мови в турецькій столиці заставляв їхні серця дужче битися, і вони просили доброго годжу Сулимана та своїх сторожів, щоб ішли з ними туди, де чулися українські слова. Українською мовою говорили невільники і невільниці, найбільше їх було коло палат турецьких вельмож. Багато українок ходило з дітьми своїх господарів-турків. Ці жінки були няньками і розмовляли з турченятами по українському. І турецькі діти говорили нашою мовою.

— Ну чи ж не чудасія тобі? — казав Нетудихата: турченята, а балакають, мов би в Чигирині або в Каневі народилися!

Невільники та невільниці з України раділи, зустрівши земляків, хоч їх і дивувала турецька одежа, що була на наших козаках. Деякі плакали, згадавши далекий рідний край. Инші вже збайдужніли, звикли в турецькій землі, як віл до ярма.

— Ось де наша сила пропадає, — казав Богдан Стасеві Кричевському. — Невже й нам доведеться бути тут до кінця життя?

— Спробуймо щастя, може вирвемося на волю. Козак не без долі, — казав Кричевський.

Чи ще довго вчив би годжа Сулиман козаків ісламської віри, невідомо. Несподівано вмер старий Скіндер-баша. Ніхто не знав, що звелить зробити з бранцями його молодий син і наслідник. Годжа Сулиман не сподівався нічого доброго для своїх вихованців, з якими за цей час випив немало вина. Був вдячний їм, що навчили читати й писати кирилицею і латинкою. Тішився, що навчив Кричевського та Хмельницького арабського письма.

— Знаєте що, хлопці, — казав їм, як безокого Ахмета не було деякий час у світлиці: — мусите шукати собі иншого пристановища. Погано смердить у домі Скіндера-баші після його смерти. Чую, що буде вам біда.

— Що нам порадите, годжо Сулимане? — питався учителя Кричевський. У годжі зібралися збрижами глибокі зморшки над червоним великим носом, що зовсім не свідчив про особливу здержливість Сулимана супроти вина.

— Гмм... що вам порадити? Хіба ось що. Після похорону Скіндера-баші будуть мабуть і ваші сторожі запивати горе за старим добрим господарем. Тоді я прийду до вашої хати. Свисну двічі. Якщо вони спатимуть, то виходьте сміливо на двір, тільки не забудьте взяти зброю, яка попадеться: шаблю, кінджал, сокиру, пистолю — все буде в пригоді. В Царгороді ночами ходити небезпечно.

Сталося так, як передбачав мудрий годжа. Одноокий Ахмет, що ходив невідступно за нашими козаками і стеріг їх з иншими турками вдень і вночі, немилосердно

порушив приписи Корану і в день похорону Скіндера-баші насмоктався вина, як та грецька губка. Не пасли задніх і його помічники і разом з Ахметом підняли таке сопіння й нахрапування за дверима хати, де жили й спали наші козаки, мов би хтось пустив у рух водяний млин, і вода пішла на всі лотоки, перемелюючи жорнами та ступами з шумом і грюком на муку й на крупи пшеницю, жито, просо і ячмінь людям на потребу.

— Ех, здорово хропуть, закляті, аж у носі свербить, — казав Нетудихата. — А годжі Сулимана нема. А що як дурить хитрий магометяка?

— Ні, не такий він чоловік, щоб дурити, — впевнено сказав Кричевський: хіба що випив і собі за впокій турецької душі Скіндера-баші.

У Стася защеміло серце, що може пропасти така щаслива нагода втекти. При цій розмові з-за високого муру, що відгорожував хату від дороги, почувся свист.

— Це він, — сказав Хмельницький.

Козаки не роздягалися, були готові до втечі. Тихесенько ввійшли в сусідню хатину, де хріп Ахмет із товаришами. Лежали на долівці при світлі каганця в дуже мальовничих позах: один із сторожів поклав чобіт аж на груди Ахметові, а той ліг головою на живіт другого вартового, мов на подушку. Смерділо вином, цибулею і всякими иншими пахощами, які не легко було б означити. Козаки взяли зброї, скільки знайшли біля стін і на стінах, взяли й ключ від залізної фіртки і на носках вийшли за поріг.

Годжа Сулиман уже приготував усе для втечі своїх вихованців. Казав, що відведе їх до одного купця-грека:

— Треба йому дешевих робітників у його складах і крамницях. Невільників не хоче купувати, мовляв, йому віра не дозволяє, а, по правді, скупердяга, хоче наживатися чужою працею.

— Побудете у нього, він вас не зрадить, бо нащо втрачати безплатних робітників? А ви тимчасом розглянетеся, що й як, та й пошукаєте собі иншого пристановища. Царгород великий.

Довго йшли козаки в темряві до морського берега. При зустрічі з турецькою сторожею їх рятувала їхня турецька одежа і турецька мова годжі Сулимана. Проте не обійшлося без небезпечної сутички. Коли перед очима козаків заблищали в далечині хвилі Золотого Рогу, до них з бокової вулички прибігли якісь озброєні люде і гукнули, щоб підняли руки.

— Рятуймося, Климе, якісь харцизи по наші душі прийшли, — сказав Стась Нетудихаті, бо той не знав по турецькому. Годжа зразу пізнав своїми гострими очима, що то не вояки, а розбійники, тому не велів козакам стріляти, бо знав, що розбійники перші не стрілятимуть, щоб не збунтувати субаші, начальника турецької поліції. Розбійники були високі й сильні лути, було їх шестеро, але наші козаки рішили битися до останнього. Шермова наука, вироблена на Січі, не забулася, рука володіла шаблею, мов блискавкою. Побратими не ждали нападу, а самі, зціпивши зуби, врубалися в противників. Розбійники не ждали такої відсічі, і два з них, що дістали рани з руки Кричевського, завили, мов вовки, і дали ногам знати.

— Ну, тепер буде легше дати раду з цими чотирма! — казав крізь зуби Клим і прорубався вперед проти сильної оборони, відбиваючи напади від себе і від товаришів. Уже замахнувся Нетудихата на одного хлопа, як копиця сіна широкого, пустив на нього гостру шаблю, аж засвистіла в повітрі. Та гемонський харциз умів відхилити голову і підставив під шаблю кирею. Аж у землю вгрузла Климова шабля, пробивши кирею, і сам козак поточився, трохи не впав, згубивши рівновагу. Уже роз-

бійник — Голіяф замірився для смертельного удару Климові, та не на те були біля нього побратими, щоб покинули товариша в небезпеці. Не вважаючи на люту борню з иншими трьома розбійниками, Стась і Богдан, мов за чиїмсь загадом, несподівано рубнули з обох боків велетня по плечах. Не впав, а сів на землю Голіяф, зарів, мов зубр у дикій пущі, і простягся на всю довжину впоперек вулиці.

— Спасибі, хлопці, — прошепотів Клим, пройнятий холодним потом, бо думав, що вже прийшла його послідня хвилина. Климова шабля при вдарі в землю зломилася, але він узяв від п'яного Ахмета ще й балаш, тому не журився. Перебута смертельна небезпека подвоїла йому силу, і Клим бився своєю зброєю так, що Стась і Богдан не мали багато роботи. Харцизи люто відбивалися, проте, побачивши, що їх поменшало, а козаків, — як було троє, так і лишилося троє, і б'ються ще завзятіше, — з соромом покинули поле бою.

Почали тепер козаки шукати, де дівся годжа Сулиман, — не видно його. Кричевський почав гукати, — не відзивається.

— От тобі й утекли! — бурмотів сердито Нетудихата. Тепер як попадемося туркам у руки, то будемо стирчати на колах, як той сніп на вилах. Утікачів вони не милують.

Йти далі до моря, навманя, чи ждати годжі на місці, де були? — Це питання мучило побратимів. Рішили, що треба ждати деякий час там, де були, може годжа таки вернеться, якщо, бува, втік з переляку. Стали під високим деревом, на вигляд, мов українська тополя, і тихо ділилися своїми думками. Несподівано аж на вершку дерева щось заворушилося. Козаки насторожили вуха:

— Гляди, ще котрийсь харциз заховався на цю тополю та почне на нас стріляти, — казав Клим.

Згори почувся голос:

— Слава пророкові, це я, годжа Сулиман. Він пізнав Климів голос і вже не боявся. Годжа швидко, мов кіт, зліз з дерева і вже був біля козаків:

— Я, — знаєте, — звик лазити по деревах, бо й сплю ночами на кипарисі, то рішив, що сповню волю Божу, коли вилізу на це дерево. А як був ваш кісмет (доля) побити тих арнаутів, то й я з вами піду далі. Нема Бога окрім Бога, а Магомет його пророк.

— Що то за люде, що ви їх називаєте арнаутами? — питався Хмельницький годжі.

— Арнаути — дивний народ, казав Сулиман. Живуть вони в Македонії. Кажуть туркам, що вони вірують пророкові Магометові, а з християнами вони — християне. У п'ятницю ходять молитися в мечеть, а в неділю — до церкви.

— Е, то хитрі бузувіри, кат їх не взяв, — сказав Клим, коли йому Кричевський переклав Сулиманові слова: — Якби ще ходили в суботу до жидівської школи, то були б зовсім безпечні на тім світі, що не мучитимуться в пеклі. Це як та баба Мамониха в Чигирині, що в церкві ставила одну свічку святому Микиті, а другу чортові, бо «треба, каже, і там мати приятеля».

На березі моря стояв човен Сулиманового знакомця грека Астаматія, навантажений мішками з пшеницею. Тут ждав козаків теж запорожець, що втік із неволі і працював у Астаматія: звався він Василь Цаберябий. Сіли козаки до весел, з ними й годжа Сулиман поїхав човном через протоку. Ще раз повторив їм свою політичну науку, задля якої він узявся помагати козакам тікати з неволі. А наука Сулиманова була дуже проста: ввесь світ, всі землі й народи — казав він — належать падишахові, султанові турецькому, бо він — наслідник пророка Магомета. Але є деякі нації, що збунтувалися

проти падишаха, з ними султан воює і наприкінці всіх покорить. І ваші барабаші грішать проти Бога і його закону, що не слухають султана. Бог і пророк показав вам свою неласку, бо віддав вас у неволю падишахові. Тепер ви, як вернетеся на волю в свій край, роскажіть своїм землякам, щоб не бунтувалися проти пророкового наступника — падишаха, а покорилися йому по доброму, без війни. Бо все одно від Богом призначеної долі не втече ніхто, гірше буде вашому народові, як турецьке військо візьме вас шаблею.

Козаки з поважним виразом запевняли годжу Сулимана, що тільки для того й вертаються на Україну, щоб вияснити козацькому народові волю Божу і привести його під батьківську опіку турецького султана.

Клим, довідавшися від товаришів, про що говорить удесяте вже Сулиман, бурмотів собі:

— А, дурний тебе піп (чи то пак мула!) хрестив, годжо, коли ти думаєш, що ми добровільно засунемо шию в турецьке ярмо. Не діжде твій султан, щоб панував над запорозькими козаками!

Уже світало, коли козаки дійшли до вузенької вулички, де стояли доми й крамниці грека Астаматія. Повернувши за вугол вулички, всі разом побачили, що посеред дороги щось лежить, мов жінка-туркеня. Стась підступив ближче, глянув на обличчя — і занімів. Ще ніколи не бачив він такої краси. Здавалось, ця молода жінка чи дівчина тихо спала. На червоних тонко вирисованих губах грала невинна солодка усмішка. Вона була простоволоса, біляві коси були підв'язані на потилиці срібною стрічкою. До пояса не мала на собі нічого, окрім тонкої шовкової сорочки з прегарними мережками, під якими визначалися класично правильні форми білої шиї, грудей і тонкого стану. Нижче стану була накрита черво-

ним плащем, з-під якого виглядала струнка ніжка в золотому черевичку.

— Чи жива, чи мертва? хто вона? — думав з неспокійним серцем Стась і взявся рукою за свій кінджал. Годжа Сулиман, мовби відповідаючи на думку Кричевського, сказав:

— Мертва. Бачите, на шиї з лівого боку дві кріваві точки. Це слід від гадючих зубів. Так карають деякі вельможі своїх невірних жінок. Годжа ще раз глянув на красуню:

— «Ґузел султанум» (гарна панія), — шкода такої пишної вроди. Дурні ті, що мають по багато жінок. Не встережуть ніякими євнухами, коли жінка схоче тебе зрадити. А потім отаку смерть завдає людині. Чим вона винна, що гарна, мов та гурія, і що в неї серце, як і в инших людей, а може ще палкіше?

— Чия це може бути жінка, годжо Сулимане? — питався Кричевський.

— Цього тобі ніхто в Царгороді не скаже. Хіба пізнають инші жінки — її суперниці — та сам її пан, що звелів її убити. Я певен, що й сам її коханець, якщо вона такого мала, не бачив її обличчя.

Грек Астаматі прийняв наших козаків прихильно. Дав їм таку одежу, як у робітників у Царгороді, і приділив їм працю: возити на возах мішки з зерном на млини, а з млинів у його крамниці. Як побачив, що хлопці пильно й совісно працюють, і довідався, що двоє з них добре грамотні — знають і по латинському і по грецькому і навчилися турецької мови, — то призначив Кричевського та Хмельницького до рахівництва в своїй торговлі. Стась і Богдан прийняли цю роботу, але випросили у Астаматія, щоб і Клим був з ними недалеко. Астаматі довго крутив головою, але вкінці дав згоду на те, щоб Нетудихата був сторожем над його крамницями, що поблизу

контори. Козакам за службу скупий грек нічого не платив, думав собі, що все одно їм легше у нього, як гребти веслами на ґалері, то й цьому будуть раді. Давав їм тільки одежу і їсти досита. Коли б вони були непокірні, то міг їх віддати в руки турецької поліції, як збіглих бранців, а та з такими людьми не жартує. Коли б же сама поліція причепилася до його робітників, то Астаматі знав, що робити: бакшиш (хабарь) був всесильний засіб, що відчиняв усі двері й замки в столиці падишаха. Таким хитрим способом Астаматі забезпечив себе свого роду «добровільними рабами», що жили у нього і боялися нарікати, щоб не попастися в турецькі руки. Втеча з Туреччини була дуже небезпечним ділом, тому Астаматі був спокійний, що цих безплатних невільників йому вистачить на все його велике господарство.

Працюючи у Астаматія, наші побратими надивилися на Царгород, на мечеті, мінарети, на султанові палати і роскішні доми турецьких вельмож. Дивувалися, яке дешеве людське життя в Туреччині. Коли їхав якийнебудь баша або везір у золоченій кареті вулицями міста, то люде мовчки дивилися на поїзд з яничарами. Коли б хто відважився сказати хоч одно слово, то яничари рубали без жалю голови з плечей, правого чи винуватого, все одно, і за це нічого їм не було.

Уже рік доходив кінця від того часу, як наші чигиринці опинилися в Царгороді. У неділю сходилися побратими і міркували разом, як би вибратися з Царгороду на волю. Богдан рвався думкою додому, згадував Ганнусю Сомківну, що перед походом на Турка дала йому слово — ждати козака, поки вернеться з війни, що б там не сталося.

— Пожде рік, пожде другий і третій, та не буде ж мене виглядати, поки волос побіліє, — думав Хмельницький і згадував її солодку вимову та сміливий погляд ве-

ликих гордих і ласкавих одночасно очей під чорними бровами. «Боопіс» (волоока) — згадалося йому Стасеве порівняння.

І Клима Нетудихату гризла розлука з рідним краєм. Як відпроважував бранку Оксану до Канева, то напрямець, без довгих балачок, сказав їй, що через деякий час пошле до неї старостів. Заплакала гарна Оксана своїми ясними очима:

— Хіба тобі, козаче, дівок на Україні мало?

— За тебе всіх дівок на всім світі проміняю, — казав Оксані.

— А мої діти?

— Як рідні мені будуть, аби ти мене не цуралась, рибчино моя, бджілко золотокрила... Сам Клим дивувався, де в нього взялися такі гарні слова, але було так. Оксана сказала, щоб до неї через рік приїхав, нехай передумає те, що вирішив, щоб пізніше не каятись.

— Ось уже рік минає, а від мене ні слуху, ні духу, — думав Клим, — і в хвилину журби сильним голосом заводив пісню — «Ой, не шуми, луже». Йому здавалося, що й високі кипариси шепчуться вершками між собою про козакову недолю, як він співав:

— Гей, умру я, мила,
а ти будеш жива;
ой, чи прийдеш, мила,
де моя могила...

У Кричевського була своя журба і свої турботи. Довідався він, що в Царгороді перебував разом з иншими польськими панами також польний гетьман Станислав Конецпольський, що попав у неволю після поразки під Могилевом. Стась знайшов шлях до гетьмана і просив передати лист у Чигирин до батька. Через деякий час

прийшла вістка з Чигирина до Конецпольського, що пан Тибурцій Кричевський з волі Божої помер.

— Так бачиш, брате, тепер ми з тобою круглі сироти: ні батька, ні матері, — казав Кричевський до Хмельницького. Будемо держатися один одного, поки нашої сили й здоров'я.

Смуток за батьком трохи розвіявся у Кричевського з такої причини:

Як він сидів з Богданом у конторі грека Астаматія і перевіряв рахунки та записи, то часто, мов шукаючи батька, туди заглядала молода дівчина, Астаматієва дочка — Зоя. Дома вона ходила без «асмаку», — намітки, якою жінки в Туреччині закривали обличчя. Як живе срібло — така була її вдача. Вона скоро познайомилася з козаками, а вони її вітали старогрецьким привітом — «хайре о коре» (радуйся, дівчино). Зоя при цім привіті завжди показувала їм кінець свого рожевого язика і блищала своїми білими, як сніг, зубами. Не було в ній нічого з грецької античної краси: носик був кирпатенький, сама кругловида і смаглювата, брови ледве зарисовані над чорними, як спілий терен, очима. Але вираз обличчя, лукава усмішка червоних повних губ і вся її радісна, здорова натура була така, що з першого погляду притягала до неї молодих хлопців, мов мух до меду. Коротко сказавши, у Станислава Кричевського була повна голова думок про Зою. А вона мов би того не помічала, приходила щодня в контору, відчиняла двері і на однодушний привіт наших козаків — «хайре о коре», показувала кінець язика і питалася, чи є батько.

«Патер ук естін» — (батька нема), казав звичайно Кричевський, підходив до дверей і не випускав Зої. Вона робила невдоволене обличчя, грюкала в двері ногами, хапала Кричевського за чуба, а він спокійно брав її обидві тендітні рученята в свою одну жменю і казав жартом

по грецькому — «Дзое му, аґапо се». (Моя Зоє, люблю тебе). Вона сердилась, виривалась і тікала від нього, а потім сварилася смаглюватим кулачком крізь вікно на Кричевського.

Минали тижні й місяці в домі купця Астаматія. В серці Кричевського та Зої грецький Бог Ерос поробив чималі рани своїми стрілами. Раз, коли вона прийшла в контору своїм звичаєм питатися, — «де батько», Стась сказав дівчині, що мабуть у скорім часі він з нею мусить навіки розлучитися. Смаглювата дівчина зблідла, губи у неї затремтіли, очі налилися сльозами. Жаль до Зої краяв Стасеве серце, і він сказав:

— Не хоче лиха доля, щоб наші серця були в парі, поки нашого віку. Мушу вертатися в рідний край, бо я тут не людина, тільки збіглий бранець, якого жде смерть або довічна кара на каторзі турецькій. Коли б ти хотіла... Він замовк.

Неначе вгадуючи Стасеву думку, Зоя прошептала:

— Піду з тобою, милий, куди ти підеш, піду в твій край, на вільний світ християнський, бо мені тут життя буде противне, без тебе жити не можу і не хочу.

Як викуплялися польські пани з неволі турецької, то через них пощастило побратимам передати лист до отамана Чуба на Запорожжя. Писали, благали, що гинуть у неволі в чужій землі, просили, щоб згадав своїх «хрещеників» і вирятував із біди й рабства.

Невимовна радість охопила побратимів, коли через деякий час від Чуба прийшла звістка через вірменських купців: писав, що вибирається в похід чайками аж під Царгород на весну 1622 року в місяці травні, що буде кружляти два тижні над побережжям, а вони нехай прокрадаються в призначене місце під Варною. Повідомляв, що турки, після погрому свого війська козаками Сагай-

дачного під Хотінем восени 1621 року, й носа бояться показати на Чорне море.

Після цього листа минав місяць за місяцем для козаків у Царгороді так помалу, мов лінива череда йде з тирла на толоку в гарячий літній день. Прийшов і довго жданий місяць травень. Гарного ранку вийшов купець Астаматі, розглажуючи чорну бороду з сивиною, подивитися, як працюють козаки в конторі над рахунками. Хотів їх похвалити за пильну роботу і дати по піястрові для заохоти. Двері в конторі були замкнені. Невже заспали? Послав слугу до них, в дім через вулицю, де вони мали приміщення. Не було їх і там.

— А де сторож Клим?

— Не видно й того ніде, — сказав слуга.

Заклопотаний ходив Астаматі по своїх домах і крамницях, допитувався за козаків, але їх ніхто зранку не бачив. Як вернувся додому, то застав нову несподіванку: його жінка не знайшла дочки в її світлиці на поверсі. Думала, що Зоя пішла з батьком по крамницях, але дивним їй здалося, що постіль була зложена, мов на ній ніхто вночі не спав. На столі в світлиці Астаматиха найшла записочку, але не вміла прочитати, що там було. Астаматі прочитав і приголомшений сів на лаву, мов його грім ударив.

— Утекла... Взяла гроші на дорогу... з тими харцизами — барабашами... Ох, бідна моя головонько!

Зоїна мати заплакала і заголосила, тужила за дочкою, мов за мертвою. Батько був лютий і на дочку і на козаків. Перша думка була — гнатися за ними. Але куди?

Прибіг головний управитель і заступник Астаматія в торгових справах Попадакі:

— Пане Астаматію, коні пропали. П'ятеро найкращих коней з сідлами, вуздечками й стременами. Нема ні Клима ні Василя.

Астаматі безпомічно махнув рукою:

— Що там мені до коней та до козаків, коли нашої Зої немає...

Попадакі від несподіванки витріщив очі.

— Пішла з тими проклятущими козаками, бодай вони мучилися муками святої Варвари! На конях вони вже далеко... І Зоя з ними...

Астаматі від безсилого гніву почав хлипати.

Поки це діялося в хаті купця Астаматія, шестеро верхівців у турецькій одежі на добрих конях поспішало до морського побережжя. Не їхали битими шляхами, минали села, спочивали тільки в гаях та лісах, далі від людського ока. Прямували на самітний хутір болгарина Бакарджієва, недалеко від берега Чорного моря. Старий Бакарджієв був замолоду на Україні в Січі Запорозькій, а віку доживав у себе на хуторі. Був ще міцний і веселий, умів ховатися в лісах з своїми вівцями й коровами від яничарських наїздів, то міг жити не бідуючи. Мав чотирьох дорослих синів на своєму господарстві. Згадав Петко Бакарджієв молоді свої літа, як почув про поразку султанської армії під Хотінем 1621 р. від Запорозького Війська під проводом Сагайдачного. Послав двох синів на Запорожжя сказати, що він, — Петко Бакарджієв, прозваний на Січі «Братушка» — хоче помагати січовикам, коли тільки буде треба. Сини росказали, де батькова хата, і як до неї найлегше добратися від морського берега.

— Це добра нагода, — казав отаман Стеблівського куреня Савка Чуб.

З цього виснувався план, як визволити побратимів із Туреччини.

Травневий вечір тихо спускався на землю і вкривав темними тінями гори, ліси і провалля над Чорним морем.

В цю пору біля хати Бакарджієва спинилося шестеро озброєних вершників у турецькій одежі.

— Пугу! Пугу! — закричав один із кінників.

— Козак з Лугу, — була відповідь із болгарської «кишти» (хати), що непомітно притулилася в гущавині між високими ялинами.

Цих «турків» привів до батькової хати наймолодший син Бакарджієва Анастасій. Коли з Січі від Чуба прийшов лист про козаків, що були у грека Астаматія в Царгороді, то Петко Бакарджієв вислав сина в турецьку столицю переказати, щоб Кричевський з товаришами негайно рушав у дорогу, бо незабаром будуть біля побережжя запорозькі чайки.

Дорогим гостям Петко Бакарджієв дав на вечерю печеної баранини, бриндзі та доброго вина. Як уже зовсім стемніло, то вийшов старий із хати і пішов у ліс. Там на горі, яку видно далеко з моря, був укопаний у землю дерев'яний хрест. На кінцях хреста Бакарджієв запалив просмолені віхті соломи, щоб горіли і давали знак гостям із моря. Дивився видющими далекозорими очима на Схід, чи не блисне умовлений знак над чорною пучиною моря. Деякий час нічого не було видно. Старий Петко напружував очі, аж боліло в лобі. Нічого! Ще придивлявся в морську широчінь, мов би хотів проколоти гострим своїм поглядом безмежну темряву, що простяглася перед ним на Сході.

Раптом заблищав далеко-далеко огник на морі, — один, другий, третій, четвертий. Огники творили собою знак хреста. Петко запалив смолоскип і радісно замахав, кликав до себе гостей із моря. Теж і відтіль замахали, роблячи огненний круг у повітрі.

— Запорожці! — вигукнув до себе Бакарджієв і з цією радісною вісткою кинувся, з смолоскипом у руці, до своєї хати.

Приїзджі — Кричевський, Хмельницький, Нетудихата, Василь Цаберябий і молоденький чорнявий хлопець з тоненьким голосом миттю зібралися. Коней полишили у Бакарджієва. Взяли на дорогу ввесь хліб і бриндзю, що дав старий Петко. Анастасій вів козаків крутими побережними стежками до моря. Камінці, що котилися з-під ніг, захоплювали на своїм шляху инше каміння і гуркотіли десь далеко, зливаючись з шумом морського прибою об скелі. Уже козаки, одягнені як турки, переступали нешироку дорогу, що йшла понад крутим високим берегом, і поспішали вперед, бо бачили недалеко огонь на подобу хреста, що миготів у темних хвилях моря.

— Стій, хто йде? — загреміли грубі голоси турецькою мовою з обох боків дороги.

— Турецькі вояки! — сказав Анастасій: біжіть за мною, бо їх багато.

Мовчки спускалися козаки по крутих скелях до моря, хапаючись за кущі. З дороги бабахнули рушниці, кулі засвистіли над головами запорожців.

— За мною, за мною! — гукав Анастасій Бакарджієв і, не оглядаючись, швидко злазив униз.

Кричевський мав перед собою переодягнену в хлоп'яче турецьке убрання Зою і держав її лівою рукою за пояс, щоб не впала. Чув рукою, як билося її серце. Згори безперестану стріляли турки. Кричевському здалося, що хтось за ним упав і застогнав. Оглянувся, — справді, хтось лежав. Сказав Зої, щоб побула на місці, вернувся назад подивитися. Біля куща, що навис над скелею, знайшов Василя Цаберябого. Взяв його за руку, питався, що сталося. Приторкнувся до товаришевого обличчя, але він уже не дихав. Ворожа куля пробила йому серце. До Кричевського прибіг Хмельницький, побачив: спить Василь вічним сном.

— Прощай, брате-товаришу, вічна пам'ять, — сказав.

Козаки поспішали стрімголов до берега, бо чули, як за ними котилося вниз каміння.

— Значить, турки пішо женуться за нами, — сказав Хмельницький Кричевському.

Стояли на березі і пильно дивилися в далеку темряву, де з моря наближалася чайка з огневим знаком хреста. За собою на горі чули скоки турецьких вояк, що спускалися до берега по скелях униз.

— Вони мабуть вистріляли свої кулі, то ще спробуємо з ними помірятися силами, — казав Клим.

— А поки нас турки не догнали, дамо знак запорожцям, щоб почули, де ми, — промовив Кричевський.

— Пугу, пугу! — гукнули побратими, скільки мали сили, назустріч чайці з огневим хрестом, що з обережности спинилася в морі, не доїздячи до берега. Чи була відповідь з моря, не почули за гуркотом каміння, що котилося з скель до моря під ногами турків.

— Тікай, Анастасію, додому, ти знаєш добре всі стежки, тебе турки не піймають. Це нам уже однаково: чи пан, чи пропав, раз мати на світ родила, раз і помирати, — швидко прошепотів Хмельницький до молодого болгарина.

— Ні, я вас не покину, піду з вами на Січ, мене вже й батько благословив.

Хмельницький мовчки стиснув руку Анастасієві.

Один по одному збігали з крутих стежок турки до берега.

— Тепер рішається наша доля, хлопці, — казав Кричевський: Господи поможи! Він вийняв шаблю з піхви.

— Зоє, як човни будуть близько від берега, то пливи назустріч, щоб тебе не схопили турки, — звелів Кричевський наляканій дівчині.

Скільки прибігло на беріг турецьких вояк, побратими не числили. Напруживши сили, вдарили в три шаблі на

турків. Посередині був Клим, з правого боку — Хмельницький, ліворуч — Кричевський. Недарма їх учив на Січі шермувати шаблями і рапірами славний рубака — запорожець Франсуа Дюбуа, швайцарець, що, шукаючи пригод, зайшов на Україну і там знайшов собі другу батьківщину. Дюбуа, прозваний на Січі для зрозумілости «Франко Дубовий», навчив багатьох запорожців фінт, позицій і инших штук, так що хто лише побував у його школі, міг не боятися зустрічі з будь-яким противником. Дзвеніла і гнулася криця, та не гнулися козацькі серця, не слабла воля, не томилися руки. Анастасій Бакарджієв теж багато утер поту, помагаючи козакам батьковою запорозькою шаблею, що старий Петко приніс із Січі. Бачивши, що ворогів прибуває, Анастасій придумав на турків ще инший спосіб. Мав він при собі довжелезну палицю з карлючкою, якою пастухи ловлять овець. Коли бачив, що котрийсь турок дуже натискав на козаків, то здалека зачіпав його карлючкою за ногу і валив на землю. Запорожці зараз же робили туркові кінець.

Та хоч як завзято козаки відбивалися, проте ворогів було більше, а гурткіт каміння, що котилося з гори на беріг, показував, що туркам приходить нова поміч. Уже Кричевський був ранений у руку, ворожа шабля шкрябнула й Хмельницького по голові, прорубала шапку, проте сковзнулась на густому волоссі. Бачив Клим, що його побратими знемагають і, де міг, пускав свою шаблю наперед, щоб оборонити їх від небезпеки. Рубалися запорожці спиною до моря, не бачили, чи ще горить на морі огнистий хрест. Не бачив і Кричевський, як один турок погнався за Зоєю, щоб її схопити. Вона тікала понад берегом і кричала не своїм голосом, боялася лізти в воду, бо не вміла плавати. Турок, пізнавши жіночий голос, розпалився і вже доганяв дівчину, ось-ось ухопить її в свої дужі руки. Зоїн голос почув Кричевський.

У нього похолонуло біля серця. Ледве встиг оглянутися, але не побачив її на березі, на тім місці, де залишив був свою милу.

В цю мить, що здавалася йому безконечною, гримнула рушниця. Захоплені боєм з козаками, турки не помітили, як перед їхніми очима з'явилися при березі запорозькі чайки.

— «Барабаші, барабаші», — закричали турки і розбіглися, хто куди міг, по скелястому, зарослому кущами березі.

— Пугу, пугу! — гукали на всю силу своїх легень Кричевський, Хмельницький і Нетудихата назустріч чайці, що з обережности спинилася в морі, не доїздячи до берега.

— Гей, українські душі запорозькі, хто там? — зачули козаки різкий, пронизливий голос курінного отамана Чуба.

— Хмельницький, Кричевський і я — Не-ту-ди-ха-а-та, — ревнув Клим, аж луна від високого берега пішла далеко морем.

Кричевський шукав очима Зої, — ніде не було її видно. Побіг понад берегом у той бік, відкіль перед хвилиною чув її голосний крик. Був увесь пітний, задиханий, але біг із послідніх сил.

На вогкому піску лежав турок. Запорозька куля, пущена з козацької чайки, повалила його на бігу, так і ліг він мертвий на пісок, широко розкинувши ноги і руки. Перед турком лежала Зоя. Втеча вичерпала її сили, і вона впала непритомна, почувши гук рушниці.

Кричевський думав, що вона вбита. З трепетом оглянув її, чи не тече кров із рани; прислухався, чи дихає, і чи б'ється у неї серце.

— Жива, тільки зомліла, — заспівав радісний голос у його душі, і в серці козака розцвіла червона рожа. Мор-

ською водою побризкав їй обличчя, обмив маленькі гарні руки. Очуняла, пізнала Кричевського, радісно усміхнулася.

— А де турки? — питалася, з острахом поглядаючи кругом себе.

— Ось один тут лежить, а всі инші або порубані, або втекли перед нашими чайками.

Недалеко від того місця, де були Кричевський і Зоя, пристали два козацькі човни. На беріг повискакували запорожці. Знайомі й незнайомі здоровкалися з Кричевським, міцно стискали праву руку.

— А це що за краля в турецькім одязі з тобою? Теж на волю дівчина вирвалась?

— На волю, панове-товариство, в Чигирин простує, — дав відповідь Кричевський.

Тільки що вона виросла в неволі, рідну мову забула. Ну, та на Україні знов навчиться, — казав Кричевський, бо не хотів признатися козакам, як воно було справді.

— Милий мій, як ми тікали до берега, то у мене відірвалася торбинка з грішми, що я взяла з дому, — шепотіла Зоя. — Це ж я буду без приданого, не будеш мене любити.

Кричевський засміявся своїми білими круглими зубами:

— Сором тобі таке казати, Зоє. Ти сама — найкоштовніше придане, бо в твоїм серці маєш найкращі в світі самоцвіти.

Радісно дивилася на нього в свіжім леготі майового ранку. Від берега повіяв на море вітер і гойдав на хвилях запорозькі чайки.

— Напнути вітрила! Гребці до весел! — загремів різкий голос отамана.

Хвилі запінились під чайками. Козаки поспішали відпливати в море, шукаючи нових пригод, борні і слави.

IX.

ДОМА І В ПОХОДАХ.

Пливучи чайками до українських берегів Чорного моря, довідались побратими багато новин радісних і сумних. Рівний, як свічка, все спокійний і гострий на язик отаман Чуб оповідав Кричевському та Хмельницькому про бій з турками і татарами під Хотінем у вересні 1621 року.

— Шкода, хлопці, що вас там не було, побачили б ви тоді славної пам'яти пана гетьмана Сагайдачного.

Кричевський і Хмельницький обидва здрігнулися при цих словах курінного отамана.

— Невже?... вирвалося у кожного з горла. Боялися почути страшну відповідь від Чуба і дивилися йому в срібно-сірі очі з надією: — А може він помилився?

— Так, мої діти, пана гетьмана Війська Запорозького, Петра Конашевича Сагайдачного, нема між живими. Навік упокоївся наш добрий вождь. Оце недавнечко, десятого квітня у Києві. Сорок тисяч козаків слухало його наказів, а тепер спить вічним сном наш батько запорозький у Михайлівськім манастирі.

— Від чого помер пан гетьман? — питався Хмельниць-

кий, що був пригноблений цією звісткою, як смертю рідного батька.

— Рана в бою під Хотінем. Не поміг нічого й лікарь, що його дав покійному гетьманові королевич Володислав, — смутним голосом промовив отаман Чуб.

Побратими щиро дякували отаманові Чубові за те, що поміг їм вирватися з турецької неволі. Курінний, завсігди суворий на виду, дивився тепер на них ласкаво срібно-сірими очима й казав:

— Богу дякуйте, хлопці, а не мені. Запорожці, як брати, повинні рятувати один одного. Ніхто не знає своєї долі, може незабаром вам доведеться мене визволяти від бусурменів.

На Січ Кричевський з Хмельницьким та Нетудихатою не заглядали. Зої не міг Кричевський лишити самої, а на Кіш заходити жінкам заборонялося. Хмельницький рвався думкою в Чигирин. Хоч були між Чубовими козаками люде з Чигирина, проте він не розпитував нікого про гарну великооку Сомківну. Думалося: — Може вона вже в очіпку ходить... Нехай краще сам побачу на місці... Тепер хоч є ще надія...

Клим Нетудихата підчас подорожі на Україну розважав козаків оповіданнями про царгородські дива й пригоди. Найбільше реготалися запорожці, як Нетудихата росказав про годжу Сулимана, що навчав трьох побратимів мусульманської віри та водив їх дивитися на дервішів.

— Я вже, славне товариство, бачив, як на долоні, що з мене зовсім турецький святий міг би бути. Одна біда — не можу крутитися так, як вони. Те крутіння гірше гойданки на морі. А так, коли б не крутитися, то я не від тих грошей, як кажуть, щоб присвятитися по бусурменському. Там у них такий рай для правовірних бусурменських душ, що нам, християнам, і не снилось. У нас

у раю тільки херувими та серафими співають, про горілку та вино й не згадуй, а у них — братіки мої! Там самі галушки та вареники в рот лізуть, річки з вином, молоком та з сметаною течуть; святі лежать під деревами на зеленій травичці, солодкі грушки та сливки тобі в очі заглядають. Напитки та страви розносять молоді дівчатка — гурії звуться по їхньому. Бувальці кажуть, що такі гарні панянки, що й не знаєш, котру поцілувати: як той мед із маком!

— Ну, ти, Климе, так вихваляєш бусурменський рай, мов найнявся навертати людей на турецьку віру, — озвався, сміючись, один із запорожців.

— Та ж кажу тобі, Свербихвосте, що якби не те, що треба було крутитися, мов дзиґа, то вже б мене на Україні не побачили. От, якби я був міцніший на голову, а то ригачки боюся. Думав я: може вони і в раю своєму крутяться, мов навіжені, то мені тоді і рай не в рай, хай він скисне, — глузував Клим під загальний регіт своїх слухачів.

Коло Січі попрощалися побратими з своїми визволителями-запорожцями і рушили на Волость. Анастасія Бакарджієва прийняв у свій курінь отаман Чуб.

В Чигирині і в Суботові Кричевський і Хмельницький застали батьківське господарство в руїні, бо за смертю батьків не було кому доглядати. Без шуму й гуку приятелі одного дня разом відбули весілля.

Сомківна переїхала до Богдана на Суботівський хутір, а Кричевський зостався в Чигирині, в батьковім домі з своєю Зоєю.

Незабаром і Нетудихата привіз Оксану до себе із Канева.

Жилося тепер на берегах Тясмина трохи спокійніше, бо татари на деякий час були притихли. А проте треба було все на сторожі бути, і побратими, несучи козацьку

службу в Чигиринській сотні, часто виїздили в степ розвідувати, чи не йде орда палити й нищити достатки українських хліборобів та забирати людей у неволю. Козаки нишпорили по ярах і балках, їздили в Чорний Ліс, заглядали і в Холодний Яр, чи не притаїлися там татарські ватаги. Уміли пізнавати сліди татарських коней у степовій траві і, як надибували кримських грабіжників, то вже не давали їм пощади. Відплачували татарам за напади тим, що самі підкрадалися до татарських табунів і забирали коней собі.

В цих наїздах у Дике Поле придивилися козаки до Кричевського й Хмельницького і вміли оцінити їх, як перворядних вояк. Як настало Різдво і Новий Рік, зібралася сотенна рада Чигиринського полку, в якій мав колись провід Михайло Хмельницький.

— Чи хочете, панове-товариство, щоб був старий сотник, чи бажаєте собі вибрати нового? — питався сотенний писарь козаків. Козаки переглянулися між собою і, мов за командою, загули: — Богдана Хмельницького!

Давній приятель і сусід Богданового батька Саврадим Кукса умів так приготувати козаків на раду, що вони в один голос заявляли: — Молодого Хмельниченка вибираймо!

Сотня дійсно хотіла, щоб син поляглого на Цецорі Богдан-Зіновій був на батьковім місці. Відмовлявся Хмельницький від цієї чести, казав, що молоді літа не дозволяють йому брати команду над сотнею, в якій було багато досвідчених старих рубак з шрамами на грудях і обличчях, свідками їхньої відваги й хоробрости.

— Отже не пручайся, Богдане, єйбогу, не відмовляйся, бо буду сердитись, — кричав старинний козак Чигиринської сотні Саврадим Кукса:

— То не біда, що ти молодий тілом, зате кожний

знає, що ти розумом дійшлий, та й у світі бувалий. Чи не правду я кажу, панове молодці?

— Гаразд, діду Саврадиме, кращого сотника, як Богдан Хмельниченко, між нами не знайдеться, — загомоніла сотня.

— А на писаря — Кричевського! Чи воля ваша, панове-молодці? — питався невгомонний дід Саврадим.

— Давайте Кричевського, з нього добрий козак, — притакували козаки.

— Та він же католик! — гукнув хтось із сотні.

— А що нам до тієї віри, аби рубав, молотив по голові турка й татарина.

— Та який із нього католик, коли він у нашого попа вінчався і до нашої церкви ходить? — гуло на сотенній раді.

Так того самого дня Хмельницького вибрано на сотницький уряд, а писарем настановлено Станислава Кричевського.

Від Суботова до Чигирина недалеко — нема й милі. Часом приятелі бували один в одного в гостях разом із жінками своїми — Ганною та Зоєю, а як приходив ще й Клим Нетудихата з своєю Оксаною, то було про що оповідати й слухати. Зоя Кричевська скоро навчилась української мови, лиш одна біда: мішала «р» і «л». Замісць «Клим» казала «Крим», а «паляницю» називала «параниця». Не було у Кричевських дітей, то Зоя пестила діток Оксаниних, що росли в хаті свого вітчима Нетудихати. Коли поблагословив Бог дітьми Хмельницьких, і у Ганни Хмельницької народилися перші дві дочки — Ганнуся та Степанида, то обох тримала до хреста Зоя Кричевська. Як незабаром Хмельницька сповила й сина, то Кричевський сказав жінці — «годі»:

— То ти дітей у Хмельницьких хрестила, бо були дівчата, а тепер уже кумувати буду я, бо козака вже давно

сподіваюся. Про це ми з Богданом уже давно договорилися.

Довго пам'ятали суботівські селяне, як у Хмельницьких хрестили малого Тимоша. Сам батько хрещений — Кричевський підсипав у купіль дитині пороху й горілки і примовляв:

— Будь, козаче, міцний, як горілка, і палкий, як цей порох. Щоб ніяка ворожа сила не підступила на нашу Україну.

На хрестинах гуляли всі суботівські слобожане, три дні вигравали музики в дворі Хмельницького. Не одну телицю й валашка спожили гості, не одну кухву горілки, не одно барильце запіканки випито. Наслідникові імени Хмельницьких дарували гості, хто що міг і хотів. Щасливий батько з своїм кумом Кричевським та з кумою Оксаною Нетудихатихою вітали гостей, припрошували їсти й пити. Клим Нетудихата вдесяте розказував про свої пригоди в турецькій неволі та так комедно, що від сміху люде собі боки рвали. Після якоїсь кільканадцятої чарки Нетудихата уявив собі, що він турок, сів на землю, підобгавши під себе ноги, зав'язав голову рушником, мов чалмою, і заявив, що не знає ніякої иншої мови, крім турецької.

Питалися його гості:

— Як буде по турецькому «кінь»?

— Шінь-кіци, — не моргнувши бровою казав Нетудихата.

— А «кобила»?

— Шобила-коци, — відповідав він.

— А «свиня»?

— Шиня-свици.

— Дивись, яка дивна турецька мова, — казали гості: неначе й наше слово, тільки вдвоє довше.

— Та не слухайте його, — гукав Кричевський, смію-

чись своїми круглими зубами: то він ману наводить на вас. Він у Царгороді тільки бився з турками навкулачки і чим попав, то нічого й не навчився.

— Я не навчився? — з робленим гнівом протестував Нетудихата. — Та я не то-що аби-що, я й молитися по турецькому вмію. Ось пустіть мене серед хати та станьте попри стіни, щоб кого не зачепив ненароком.

Гості з веселою цікавістю ждали, яку штуку ще вдере Клим.

Він підкотив поли свого козацького каптана, завів якоїсь турецької мелодії і почав крутитися. Крутився швидко, як ті турецькі дервіші в Царгороді, поки не почав точитися. Під голосний регіт гостей ухопили Клима Кричевський і Хмельницький і поклали на лаву, застлану українським килимом.

— Годі, пане-брате, бо щоб не було біди з непривички.

— І що то за Иродові люде, і помолитись не дають! — пручався Нетудихата.

Він лежав і наспівував неслух'яним язиком саморобну ніби турецьку пісню, де разом з перекрученими українськими словами повторялися — «Скіндер-баша» та «годжа Сулиман».

— Згадала баба дівера, що добрий був, — сміявся Кричевський і від себе росказав гостям дещо про Царгород та про свої пригоди в турецькій столиці.

— А бачите, люде добрі, так воно все на світі: не буває зла без добра. Якби я був не помучився в неволі турецькій, то не мав би й жінки своєї. Була б десь у турецькій землі змарніла моя Зоя, а я теж мусів би все життя бурлакувати.

— Не вірьте йому! — казала Зоя, випивши червоного вина: якби не я, то ці хороші побратими там би між турками й застряли, були б собі гарненько побусурме-

нились та й мали б не по одній жінці, а по півсотні. Он Нетудихата й тут хоче молитися турецькому Богові...

Так на Суботівськім хуторі і в Чигирині минав час то в походах у Дике Поле, то в праці господарській, то в приятельських розмовах, Різдвяними та Великодніми святками, на Масницю і при инших нагодах. Далекий від усякої журби Клим Нетудихата виспівував тоді густим басом, випивши козацьку міру:

— Ой, нащо ж нам волики?
Перед нами столики.
Ой, нащо ж нам овечки?
Перед нами чарочки...

— Слухайте, слухайте, — казав тоді Кричевський: Клим уже на цім світі бусурменський рай знайшов. Тільки гурій немає.

— Яких ще тобі гурій треба, пане-брате? — гремів своїм басом Клим. — Ось подивися на них: твоя Зоя, Богданова Ганна, або моя Оксана. Та бусурменські гурії їм черевиків негодні мастити, а не то-що аби-що.

І брав тоді Клим Оксану за білі руки та й цілував, примовляючи:

— Хіба є де в турецькому раю така солодка жіночка, як моя Оксана?

— Та відчепися, чоловіче, що я тобі з цукру, чи з меду, що ти мене солодкою узиваєш, — виривалася Оксана з сміхом із Климових медвежих обіймів.

Зоя Кричевська не журилася за Царгородом, але її смутило, що втекла з дому, не спитавши батька-матері. Раз через грецьких купців, що йшли з Московщини в Царгород, Зоя передала письмо до батька, просила прощення за свій вчинок і благала, щоб батько й мати дали їй своє благословення на життя в подружжі з Кричев-

ським. Через півроку прийшов лист від Астаматія. Батько примирився з тим, що сталося, благословляв дочку від себе й від матері. Зоїна мати потайки від чоловіка передала через грецьких купців ті самоцвіти, що готувала на придане своїй дочці.

Тільки тверда, гартована порода людей могла жити на межі з Диким Полем. Приборкані Хотінською поразкою турки й татари були на деякий час присіли. Та це була тиша перед новою бурею. Як вернувся з турецького полону польний гетьман Речі Посполитої Польської Конецпольський, то мусів думати про оборону держави перед татарами. 1624 року татарські загони спустошили Поділля. Конецпольський кликав на допомогу коронному війську козаків, і Кричевський, Хмельницький та Нетудихата серед зими, в люті морози ходили аж до Чорткова, де татари з узятими невільниками стали були кошем під Шманьківцями. Чигиринські козаки показали свою відвагу в бою з татарами, так що сам Конецпольський, звичайно скупий на хвалу, покликав до себе сотника Богдана Хмельницького і Кричевського з козаками та дякував Чигиринській сотні за воєнні труди від імени короля та Речі Посполитої. І в дальших роках козаки Кричевського й Хмельницького разом з польським коронним військом під проводом Конецпольського або Степана Хмелецького часто ганялися за татарськими наїздниками, що приходили по ясир на Україну. Конецпольський улюбив чигиринських побратимів і, як треба було йому рушати з польським військом у Прусію 1628 року, то кликав з собою і Кричевського, і Хмельницького:

— Годі вам, панове, з татарами й турками чубитись: треба людям вашого хисту придивитися й до воєнного уміння инших народів. Практика для військової людини — це перше діло. Воєнна наука не стоїть на місці,

все нові винаходи й хитрощі вигадують люде, а найбільше в Окциденті.*)

Куми-побратими радилися між собою:

— Не годиться нам обом іти з Конєцпольським, — казав Кричевський до Хмельницького: Нехай іде зо мною Нетудихата, а ти, куме, будь дома при своїй сотні. Бо щоб ми, блукаючи по чужих землях, своєї рідної країни не занапастили. Щоправда, тепер в Орді заколоти почалися між ханом та мурзами, але на нашу кров вони зберуться в згоді, як ті голодні вовки.

— Та як же це, щоб я зостався сам без тебе, любий куме? — казав Хмельницький. Ми ж думали не розлучатися ні в мирний час, ні в воєнних пригодах...

— Послухай мене, побратиме, будь ласкав, не переч мені: мусить із нас хтось один зостатися стерегти родинного огнища. Що мені? У мене дома сама жінка, а в тебе, слава Богу, тройко діток. Та й сотню треба держати в руках, щоб козак був козаком.

Хмельницький замислився. Бачив, що Кричевський у своїм намірі непохитний, то вже не сперечався. Тільки не хотів пустити на шведську війну побратима самого з Нетудихатою.

— Як так, то нехай буде по твоєму, куме. Але не годиться, щоб ти їхав до Балтійського моря тільки вдвох із Климом служити в короннім війську, мов якісь приблуди. Зробімо так: закличемо охочих із нашої сотні, щоб пішли з тобою. Скільки їх набереться, стільки й буде. Нехай побачать наші козаки й иншого світа і поплавають на хвилях чужого моря.

Половина козаків сотні Хмельницького пішла з Кричевським проти найбільшого войовника того часу — шведського короля Ґустава Адольфа.

*) Окцидент — Захід.

Ґустав Адольф приходився племінником польському королеві Жиґимонтові Третьому. Жиґимонт уважав себе за шведського короля, так і писався — «дідичний король шведів, ґотів і вандалів». Але польського короля виховали єзуїти на запеклого католика, а шведи були лютеране і держалися Ґустава Адольфа, що належав до протестантської церкви. Та віра вірою, а головна причина війни — це бажання шведів і поляків панувати над побережжям Балтійського моря від Фінської саги аж до Бранденбурґу.

Конецпольський, скликавши військових людей з усіх країв світа, обіщався іменем короля, що за службу Річ Посполита добре заплатить. І козаків українських манив польський уряд надією на велику здобич. Було запорозьких козаків, що добровільно пішли на шведську війну, більше тисячі. В цих чужих, незнаних країнах, де течуть ріки з жовтою водою, і смутні ліси в своїх несходимих нетрях вічний холод ховають, показали українські козаки свою силу й відвагу: піші й кінні запорожці дивували вояків инших націй своєю витревалістю, невтомністю, невгомонним духом і погордою до смерти.

— Віте контемптус максімус*), — записав один польський ксьондз у своїй книжечці, бачивши, як запорозькі козаки під проводом Кричевського на своїх збудованих чайках ударили несподівано на шведські кораблі і взяли їх серед білого дня, не вважаючи на гарматну стрілянину та завзяту оборону шведських моряків.

«Чубаті вікінґи з Півдня», — звали запорожців шведи. Вояки Ґустава Адольфа оминали зустрічатися в бою з українськими козаками і, заглядівши здалека запорозький прапор, на якому був вишиваний козак з мушкетом, казали:

---

*) Найбільша погорда до життя.

— То не люде, а дяволи.

Шведський король підсилав до запорожців своїх аґентів, хотів переманити їх на свій бік, переказував, що щирим золотом їм заплатить. Але не пішли на цю вудку запорожці:

— Не за гроші воюємо, — відповіли шведам козацькі отамани.

Чим далі йшла війна, тим більше придивлявся Станислав Кричевський до порядків чи, ліпше сказати, до безладдя в польському війську і в державі. Король вислав наємне військо на Балтійське побережжя проти шведів, а як прийшов час платити воякам за службу, то не було чим. Посли польської шляхти на соймі в Варшаві заявили, що у них у кишенях вітер віє:

— Нехай той платить, що почав війну, — кричали шляхтичі на соймі: нам шведського королівства не треба!

Само собою, найняті жовніри не могли жити без грошей і голодувати. Вояки грабували населення — міщан і селян — у Торуні, в Ґрудзьонці, в Бидґощі, в Пуцьку та в инших околицях. Та цього не вистачало. «Затяжне» (найняте) вояцтво бунтувалось, оголошувало «конфедерації», вимагало плати за службу і загрожувало обернути в попіл і дим саму столицю польську — Варшаву.

Тільки запорожці не бунтувалися і не приставали до конфедерацій. Вони задовольнялися здобиччю, яку мали з шведських кораблів, взятих на морі. Мали при собі п'ятьсот шведів — полонених, між ними капітанів і адміралів. За цих полонених діставали добрий викуп і так могли не журитися тим, що будуть завтра їсти.

Кричевський із своєю півсотнею нераз зустрічав гетьмана Конецпольського і в боях, і в запіллі на відпочинку. Конецпольський пам'ятав Кричевського ще з Царгороду, як був у неволі, і не спускав з ока молодого чигирин-

ського писаря з його козаками. Раз у бою під Конєцпольським убито коня, і він мусів пішо відбивати натиск шведів. Цю небезпеку для польного гетьмана побачив Кричевський і підоспів на поміч з своїми козаками. Нетудихата зскочив з свого коня і дав його Конєцпольському.

— Дякую вам і вашим добрим молодцям за вашу послугу, — сказав Конєцпольський Кричевському і міцно потряс його широку руку.

— Раді служити, — усміхався Кричевський до польного гетьмана.

Кричевський бачив, яка це тяжка відповідальність і морока, — стояти на чолі війська Речі Посполитої Польської. Тільки залізні нерви Конєцпольського могли витримати це напруження: війна, безсонні ночі, неспокійні дні в громі гармат і в дзвоні шабель; в спокійний час треба втихомирювати жовнірів, бо їм польський сойм не хотів платити. Їдучи в Торунь до жовнірів коронного війська, що проголосили були конфедерацію, Конєцпольський здибав подорозі Кричевського з козаками. Махнув рукою, щоб Кричевський підїхав до нього. Був понурий, блідий аж сірий, неначе хто йому обличчя попелом посипав.

— Тільки українські козаки не бунтуються, — казав Кричевському, смутно усміхаючись під густим вусом.

На те Кричевський:

— Уже нас так мало лишилося, що, хочби й хотіли, то нікому робити конфедерації, половина товариства полягло.

Конєцпольський зморщив чоло і, затикаючись, проговорив:

— Нне зннайй-у, чи ййа ссам ввернусся жживвий із тої ккон-кон-федерації.

Їхав і справді не відав, чи не розірвуть його жовніри

на шматки за те, що польський сойм не хотів дати умовлених грошей воякам за службу для короля і Речі Посполитої.

— Так ось воно як, — міркував собі Кричевський: на вигляд польська держава неначе сильна і здорова, а як придивитися ближче й заглянути глибше, то побачиш, що й тут зсередини черви точать її, як буває з яблуком: червоненьке, свіже, а розріж, то знайдеш трухлятину.

В бою з шведами коло Пуцька, недалеко від півострова Гель, Клим Нетудихата був ранений у бік і ніяк не міг своєї рани вигоїти. Тому Кричевський рішив послати побратима на Україну, щоб Клим міг під теплим сонцем рідного краю набратися сили й видужати. З Нетудихатою він передав листа до кума свого Хмельницького, описував війну з шведами і просив прислати вістку, що діється в рідній далекій стороні. Довго не було чути нічого з Чигирина. Аж через півроку привезли запорозькі козаки, послані від Хмельницького з Чигирина, листи до Кричевського. Кум писав з України, щоб Кричевський вертався додому при першій нагоді.

«Негаразд розсівати свої сили по широкім світі, коли їх найбільше треба на батьківщині», — кінчав свою довгу «епістолію» Хмельницький.

Писав Хмельницький до Кричевського теж, що кума Зоя сохне-в'яне без чоловіка і все молиться та ворожить, щоб вернувся до неї. Про Нетудихату писав Хмельницький, що він уже почав поправлятися, тож сподівався, що Клим незабаром буде їздити на коні в степ так, як і перед цим.

Була буря і заметіль снігова на Різдво 1629 року. Азійські безмежні степи висилали на Україну свої різкі холодні вітри, що пронизують свиту, кожух і заморожують птахів на дереві.

— Ой, діду Саврадиме, не женіть-бо свого Гнідого,

бо мій Сірий зовсім пристає, спотикається, — гукав Кричевський під невгамовний свист вітру на вухо товаришеві подорожі.

— Не біда, нехай спотикається, аби йшов. Бачиш, що ніч наближається, дороги й сліду не видно. Не доведи, Господи, блукати в таку пору степом. Померзнемо, як сопляки під стріхою, будуть нас вовки гризти та хвалити: «оце, — скажуть, — смашне морожене м'ясо в діда Саврадима, тільки що трохи тютюном смердить: а ось у цього молодшого козака м'ясце зовсім солодке, бо некурець був покійничок, царство йому небесне, нашим жолудкам на втіху».

Дід Саврадим ніколи не тратив доброго гумору, як личить справжньому запорожцеві.

— Чуєте, діду? Дзвонять, — сказав Кричевський голосно до Кукси, щоб перекричати гудіння вітру.

— Де дзвонять?

— Мов на дзвіниці.

— Нічого не чую. Мабуть тобі вчувається: «голодній кумі — хліб на умі».

— Ні, діду, дзвонять, таки справді. Ось слухайте.

Дід Саврадим відсунув трохи відлогу своєї снігом побіленої киреї і прислухався до виття бурі.

— Може й так. Я, бач, уже старий, багато грому било мені в вуха, то вже не так добре чую, як колись було. Їдьмо, тут має бути недалечко Суботів. Уже сотничиха Хмельницька нам пирогів напекла...

Хоч Саврадим Кукса старався не показувати, що в нього скребе на душі, однак, наближаючись до рідних осель, починав і він вішати голову. Не міг відігнати невеселих думок, що, мов чорна хмара, нависали над старою головою:

— Оттак, як бачите, здобули хлопці слави! А здобичі придбали ще більше. В похід рушило нас сім десятків,

хлопці, як перемиті, один в одного, а вертаємось — двоє. У чужій землі поклали козаки буйні голови, а за що? І старий похитав сивою головою:

— Що ж тепер казати будемо батькам та матерям наших запорожців? Як дивитися в очі жінкам їхнім та зарученим дівчатам, що три роки ждали своїх козаків із чужого далекого краю? Ой, крівава ти, запорозька славо, справді крівава. Недарма козацьку труну червоною китайкою покриваємо...

І згадав старий, як під Пуцьком, близько від Балтійського моря, вислав польський полковник Денгоф чигиринських козаків проти шведів. Казав, що пошле їм на підмогу свої дві сотні. Пішли козаки в наступ, мов буй-тури, розірвали потрійну шведську силу і прапор їхній узяли. Та з моря почав швед з кораблів із гармат стріляти, а Денгофа нема, неначе в воду впав. Оборонялися чигиринські козаки, половина їх там лягла. Инші в численних боях за три роки посіяли свої білі кости в жовтім піску Балтійського побережжя. Казали в війську, що польські команданти на те так нещадно посилали затяжних жовнірів і козаків під шведські гармати, щоб не треба було платити за службу: мертві, мовляв, їсти не просять...

І в серці Станислава Кричевського не було спокою, і турбота ще більше росла, коли він наближався до рідного міста над Тясмином.

— Їздив набратися чужого досвіду, побачити воєнні звичаї Окциденту, як каже Конецпольський. Дорога та наука. Навчився там ставити мости через широкі ріки, придивився до шведського воєнного мистецтва, як у Ґустава Адольфа гремлять гармати, і їм вторують мушкети, мов музика грає. Та що з того? За цю науку заплачено невинними козацькими головами. Вже не вернуться хоробрі серця на Україну, не побачать темново-

дого Тясмина і синіх хвиль Дніпра, не почують, небожата, величавого шуму Порогів...

Прислухаючись до голосу церковного дзвону, два вершники добралися до Суботова. Розділив Кричевський гостинці, привезені здалека, між хрещениками — дітьми Хмельницького, нагрів перемерзле тіло теплом натопленої соломою великої груби та чаркою-другою доброї дулівки. Подякував кумові й кумі, лишив у Хмельницьких діда Куксу, а сам рушив у супроводі двох козаків до своєї хати в Чигирин.

— Зостанься, куме, ночувати, повірь на слово приятелеві: не вкрадуть цигани панії Зої за одну ніч, коли за три роки не спромоглися вкрасти, — жартував Хмельницький. Але Кричевський не піддався на вмови, зробив, як йому серце веліло.

Невигідно їхати взимі верхи на коні, коли сугорби снігу лежать на заметеній дорозі, і кінь не знає, де яма, а де рівно. Кум дав Кричевському сани і свіжих коней, а проте помалу їхалося чигиринською дорогою. По дорозі дізнався Кричевський від козаків, що Чигиринське староство вже не належало Даниловичам, а передав його король в управу польному гетьманові Конецпольському. Козаки нарікали, що багато приходить польських шляхтичів-заволок на Україну з королівськими грамотами й привилеями, міряють землю, де хотять, зганяють козаків з їхньої дідівщини або велять робити на себе синам вільного народу. Козаки Хмельницького оповідали про те, як вони з гетьманом запорозьким Михайлом Дорошенком ходили недавно на Крим, як узяли були Бахчисарай.

— Ех, коли б не загинув був гетьман Дорошенко, були б ми в Криму панами, — жалкували запорожці.

— А тепер, — казали суботівські козаки, — мабуть дійде таки до якоїсь нової бучі з польським військом. Не може козацька сила вміститися в шістьтисячний реєстр.

Щоб лицарі Війська Запорозького та орали землю для якогось польського зайди з королівськими привилеями, — не буде цього! Не вони, а м и цей край вирвали з рук татарських, м и своєю кров'ю і воєнними трудами забезпечили цю землю для хліборобства, а тепер — віддай, козаче, твою працю якомусь нетруженому чортові!

Як підїздив Кричевський до Чигирина, то була вже пізня ніч. Ніде в місті не світилося, все спало. Тільки дзвони на дзвіницях теленькали, щоб рятувати хрещені душі перед смертельним блуканням у степу серед білої бурі.

Зоя чутко спала, і скрип намерзлих чобіт Кричевського біля порога хати збудив її. — Це він, Станислав! — казало їй серце, повне радісної надії. Три роки розлуки й самітности, страху і вічного сподівання, темні ночі без сну і ясні дні без веселощів. Вона вибігла в сіни і, не питаючи, хто там надворі, відчинила двері.

— Стасю, любий, милий, мій єдиний на світі!

Кинулася, ще вся тепла з нагрітої постелі, йому на шию, цілувала його, сміялась і плакала.

— Зоє, дорогеньке моє дівчатко, дай же мені хоч роздягтися, бо простудишся. Такий холод і вітер надворі.

Увела його в хату й кімнату, де пахло сушеними васильками, полинем та оливою. Перед образом Божої Матері блимала лампадка і кидала тіні по стінах, обвішаних килимами.

Аж тепер почув Кричевський, який він утомлений.

Зоя не будила нікого з домашніх дівчат, що їй помагали в господарстві, принесла велику миску з теплою водою, змила голову й ноги своєму чоловікові і положила спати. Притулилася до нього щаслива, як у той майовий день, коли з Кричевським відпливала на козацькій чайці від турецьких берегів.

X.

СЛУЖБА У КОРОННОГО ГЕТЬМАНА.

Ну, куме, покозакував, то треба тепер і до господарства братись, — казав Хмельницький Кричевському через тиждень, як той вернувся з шведської війни. Кричевський, хоч ще мав не зовсім загоєну рану на грудях, послухав кумової ради, бо, справді, поки він був у поході, його господарство підупало. Дбайлива, невсипуща господиня була з Зої Кричевської, але бракувало мужеської руки й ока, щоб удержати хазяйство в добрім порядку. За цей час Хмельницький поробив у Суботові греблі через Тясмин і поставив водяні млини, побудував теж і вітряки з широкими крилами, повикопував стави, завів цегельню. Робітників було багато, бо він приймав у Суботівську слобідку «підсусідків», селян, що тікали від панів «на роскоші», в Степову Україну. Підсусідки-слобожане воліли жити на землі Хмельницького, з яким умовлялися, що помагатимуть йому орати, сіяти й жати по декілько днів на рік, аніж відбувати безпросвітну панщину десь у Галичині або на Волині: там селяне мусіли працювати на панських ланах не тільки в будні, а й по неділях та святах. За роботу Хмельницький платив сло-

божанам грішми або пшеницею чи иншим зерном, давав своїм підсусідкам телиць, овець на розплід, дарував поросят та підсвинків. Мав суботівський сотник і свою винокурню й пивоварню, отже не бракувало доброї горілки та пива. Суботівські слобожане «вбивалися в колодочки»: заводили добрі господарства, багатіли і не боялися, що по них прийде їхній пан-власник заганяти силою в ті села, що вони покинули.

Одного разу був поткнувся в слобідку якийсь пан-ляшок десь аж зпід Грубешова за Бугом, на прізвище Нєвяровський. Казав, що його «хлопи» оселилися в Суботові. Хмельницький скликав слобожан і казав Нєвяровському, щоб пізнавав своїх «хлопів». Зійшлися до хати Хмельницького суботівські слобожане, по козацькому вбрані, декотрі з мушкетами на плечах, а инші з шаблями при боці. Як побачив їх Нєвяровський, то хоч і пізнав між ними своїх таки «хлопів», одначе побоявся їх назвати, тільки крутив головою: мовляв, — «це козаки, а мої були прості хлопи». Радий був панок, що з цілою шкурою вибрався з Суботова.

І Кричевський узявся, за кумовим прикладом, до господарства на землі. І на його хуторі зашуміли широкі крила вітряків, і вода, загачена на Тясмині, потекла на лотоки водяних млинів. Восени куми виряжали широкоплечих гайдаїв з ситими волами на продаж до Львова і до Кракова, а самі виїздили з козаками в Дике Поле переймати татарських пастухів з табунами коней та з чередами скоту, випасеного соковитою травою над низькими берегами степових річок.

За ці роки, що Чигиринське староство було під управою Конєцпольського, Кричевський і Хмельницький мали нагоду добре познайомитися з польним гетьманом. Зять коронного гетьмана Жовківського, що поліг у бою з турками після Цецорської поразки, Конєцпольський мав

широкі політичні й воєнні плани, як і його знаменитий тесть. Не був він у згоді з королем Жиґимонтом, вузьким католицьким фанатиком. Жив надією на королевича Володислава, як на такого, що може повести християнські народи проти турецько-татарської неситости.

В планах Конецпольського визначне місце призначалося для українського козацтва. Тому польний, а від 1632 року великий коронний гетьман Конецпольський з тяжким серцем брався до крівавого діла — до боротьби з українськими козацькими повстаннями. Знав Конецпольський, що Кричевський і Хмельницький не були в повстаннях української козаччини: ні з гетьманом Жмайлом 1625 р., ні з гетьманом Тарасом Федоровичем-Трясилом 1630 р. не ходили чигиринські куми проти польського коронного війська. Зате були і Кричевський, і Хмельницький з своїми козаками разом з поляками в війнах року 1633. Хмельницький з Нетудихатою ходив аж під Смоленськ, помагати новому королеві Володиславові Четвертому проти москалів. Тридцять тисяч запорожців було тоді біля Смоленська, і король умів оцінити їхню воєнну здатність.

Між провідниками цього війська був і Хмельницький, як писарь запорозький. Півсотнею чигиринських козаків командував у боях з москалями Нетудихата. Як пройшли піші й кінні запорожці з прапорами й бунчуками, з бубнами й трубами, з старшиною своєю — полковниками, осаулами, курінними отаманами й сотниками перед королем та заспівали : «Гей, нумо, хлопці, до зброї», то, здавалося, земля вгиналася і стогнала під нечуваним тягарем, і вода в Дніпрі запінилась-закипіла. У москалів упала відвага, коли побачили запорожців. Та й було від чого. Бо зразу ж, перед очима здивованого короля Володислава, кинулися запорожці на москалів і нагнали їм великого страху. Чигиринські козаки під проводом Кли-

ма Нетудихати взяли в полон трьох чужинецьких офіцерів на московській службі. Чубаті завзятці привели під руки полонених до короля. Виступив Нетудихата наперед, поклонився до Володислава по-козацькому та й каже:

— «Королю, ось маєш німців».

Заговорив король до старшин по-німецькому, а ті кажуть, що вони не німці, а французи!

Утішений король розмовляв з Нетудихатою та з його козаками, хвалив і питався, хто їх так вишколив для війни.

— Наш сотник, Богдан Хмельницький.

— А де він?

— Зараз, королю, приведемо; він не з нами, бо тепер писарює.

Прийшов і Хмельницький, привітав короля латинською промовою — «Серениссіме рекс, доміне нобіс обсервандіссіме». (Найясніший королю, наш вельми поважаний пане). Володислав звелів дати чигиринцям два цебри міцного меду і 20 твердих талярів. Нетудихаті подарував медальйон із своїм портретом.

— Дякуємо тобі, королю, за подарунок. Мед самі випʼємо за твоє і наше здоровʼя, а гроші нехай береже наш пан сотник: він у нас, хоч молодий, але дуже-дуже головатий, — казав дід Саврадим Кукса.

Тішився король, що таке довірря і братерство панує між козаками. Замітилося йому розумне, строге обличчя смаглюватого сотника Чигиринського Богдана.

Поки Хмельницький був під Смоленськом, Кричевський з другою половиною сотні ходив помагати Конецпольському на Турка. Був тоді в Царгороді великим везіром у султана Абази-баша, українець, що потурчився. Він знав, що головне військо польської держави знаходиться під Смоленськом у війні з москалями, тому

підмовив султана, щоб ударив з великою турецькою силою на Україну. Конецпольський бачив, яка велика небезпека нависла над Україною та Польщею, і кликав усіх до оборони перед турками і татарами. З частиною чигиринських козаків Кричевський рушив до Дністра, до Конецпольського. Нишком плакала панія Зоя, як виряжала чоловіка в похід: знала, що Кричевський не любить жіночих сліз.

— Прощай, Зоє, будь здорова, не журися за мною.

— Хай Бог помагає, мій друже єдиний...

Не могла далі говорити, бо плач хапав її за горло. Щоб не засмутити чоловіка, замовкла і силувано усміхалася до нього, з очима, повними сліз. Довго махала до козаків хустиною з високого ґанку. Вже сховалися за горою коні і козацькі високі шапки, тільки червоний сотенний значок тремтів у теплому червневому леготі. Зоя махала хустинкою до значка, як до живого створіння, і хотіла ще довго бачити його над землею. Та зник незабаром, мов пірнув між жовтими житами, і сотенний значок. Тоді вона кинулася до кімнати і, одинока, самітна, невтішно заплакала дрібними тихими сльозами.

На осінь вернувся Кричевський із походу. Привіз жінці подарунків: дорогих матерій, перстенів, дукачів. Хвалився, що був з Конецпольським аж під Ясами. Там удалося догнати буджацьких татар, що забігали перед тим на Україну. Татари мусіли покинути всю свою здобич. Зоя розпитувала свого чоловіка про війну з турками й татарами. Годинами слухала оповідання Кричевського про те, як Конецпольський зручно поставив гармати на лівім боці Дністра і не пустив турецького війська перейти через річку.

— Конецпольський — це, моя дівчино, мистець у воєннім ділі. Такий невеликий, непоказний, як говорить, то затикається. Швидче поб'є чоловіка, як слово скаже.

Але в бою, — мов переродиться. Сяде на коня, виїде вперед, то хоч кулі й стріли, як рої бджіл, летять, всі без страху йдуть за його булавою. А він тільки в ус підсміхається.

— Чи тебе пізнав Конецпольський?

— Як би не пізнав? Наші козаки перепливали озброєні через Дністер і приводили назад турецьких і татарських бранців. Казав коронний гетьман, що ніхто не вміє так добувати язика, як наші козаки-запорожці.

— Знаєш, Зоє, коронний гетьман хоче мене взяти на службу в польське військо. Зоя затрівожилася:

— То знов будеш їздити світами, а я мушу нудитися сама. Инші жінки хоч дітей мають, їм не так сумно насамоті, а я...

— Не журися, моя дорогенька. Ніяка війна не може тревати без кінця. Коронний гетьман казав, що скоро буде мир і з татарами, і з москалями.

— То нащо ж тобі йти в польське військо, коли ніякої війни не буде?

— Конецпольський хоче, щоб і кварцяне військо навчилося козацького способу війни з татарами. Каже, що треба татар вигнати з Криму.

— То ти маєш учити польських жовнірів?

— Так каже коронний гетьман.

— А де ж будеш жити?

— Мабуть доведеться нам у Бар переїхати, в резиденцію коронного гетьмана.

— Я не хочу, я звикла до Чигирина, тут маю приятелів — Хмельницьких, Нетудихат, а там що? До нових незнайомих людей привикати...

Зоя деякий час торгувалася з чоловіком, але не могла переломити його рішення.

— Розумієш, Зоє, не годиться відмовлятися. Ще коли б гетьман Конецпольський не був старостою Чиги-

ринським, була б инша справа, а так, я є, — його воля — це мені, військовій людині, те саме, що наказ.

Кричевський передав своє господарство на хуторі під Чигирином під опіку Хмельницькому, а хату дав стерегти Нетудихаті і виїхав з жінкою в Бар на Поділлі.

Часто перед відїздом розмовляв насамоті з своїм кумом Хмельницьким. Богдан був дуже задоволений, що Конєцпольський оцінив воєнний хист Кричевського.

— То, куме, не абияка честь, що сам коронний гетьман тебе кличе. Має ж досить у себе муштрованих офіцерів із усіх країв, то міг порівняти, хто до чого годиться. Значить, наша наука на Запорожжі не пропала даром. Тільки, друже, придивляйся там і прислухайся добре та гаразд: може воно пишеться — «війна з татарами», а вимовляється — «в черепочку смерть козацтву». Наперед захотять задушити нашими руками татарську орду, а потім і на нашу шию схотять петлю накинути...

Кричевський застав Конєцпольського в Барі діяльного, як завжди, і невтомного. Був радий, що з Москвою та з Туреччиною вже настало замирення. Нахвалявся показати татарам шлях із Криму в Азію, відки прийшли їхні предки. Кричевського призначив капітаном і доручив йому вчити гусарів із кварцяного війська козацької тактики в війні з татарами.

Недовго тішив себе коронний гетьман воєнними планами. В березні року 1635 вернувся на Україну з варшавського сойму. Покликав до себе Кричевського, розпитував, як вишколюються жовніри для війни проти татар.

— Не можу нарікати, пане гетьмане, ваша милість. Жовніри беруться до роботи пильно, особливо ті, що з України родом, бо їм орда найбільше докучає. Тільки дозвольте, пане гетьмане, ваша милість, сказати, що, на мою думку, було б простіше повести війну з кримськими

бусурменами: покликати запорозьких козаків, збільшити реєстр хочби до 20 тисяч, дати гроші на будівлю човнів та на гармати. Тоді ми могли б узяти Крим з двох боків: від Перекопу і з моря.

Конецпольський гірко усміхнувся і витяг із купи паперів, що лежали у нього на столі, гарним письмом написану «конституцію» (постанову) польського сойму. Кричевський пробіг очима це рішення сойму і шукав пояснення в сіро-попелястих очах коронного гетьмана. В «конституції» стояло, що сойм, «бажаючи показати всьому світові, що ми і неприятелям нашим уміємо і хочемо додержати вірність договорів, вирішив: припинити морські наїзди від Війська Запорозького».

— Це все — дурниця, — казав Конецпольський. — Гірше инше: пани-посли на соймі хотіли б зовсім скасувати козаччину. Ледве вдалося забезпечити число реєстрових на 7 тисяч. Сойм налягає, щоб я будував замок-твердиню на Запорожжі, аби не пускати з Волости на Січ дерева на човни, пороху, куль та харчів. Що з того може вийти, сам, пане, знаєш. Досить мені, що я мусів битися з запорожцями року 1625 під Куруковом і 1630 року під Переяславом, проливаючи християнську кров. Чи не ліпше, кажу, було б зібрати сили проти бусурменів? Та що зробиш з соймовими панами, що тільки про зиски свої, про пива-меди думають, а не розуміють того, що ввесь їхній добробут піде сторч головою, коли не буде кому охороняти кордонів Речі Посполитої? Так, як бачите, пане капітане, треба ждати ліпших часів. Король і я, гетьман коронний, не маємо волі своєї, мусимо слухати, що накаже себелюбна, розперезана, лінива, обжирлива юрба, що зветься «сойм Речі Посполитої». Ми нездатні на великі діла, бо занадто улюбили спокій, дозвілля, вигідне, сите життя. А такий настрій не віщує нічого доброго для держави. Чи пам'ятаєте, пане капі-

тане, той вірш славного поета: «Оціум, Катулле, тібі молестумст»... (Катулле, безділля тебе робить недужим). «Оціет реґес пріус ет беатас пердідіт урбес»*), — докінчив Кричевський.

— Може тепер ясновельможному панові коронному гетьманові, їх милости, не буде вже треба моєї служби, то я б вернувся в рідне місто, в Чигирин, — питався Кричевський.

— Ні, пане Станиславе, хоробрих жовнірів та ще з освітою і досвідом воєнним я злегка не пускаю з коронного війська. Лишайтеся на королівській службі, будемо тими псами, що гавкають уночі на злодіїв і будять сонливого, п'яного господаря, хоч за свою щиру службу бувають тільки биті. Що ж, нехай і собача служба, аби ми свою повинність виконали чесно.

Після цієї розмови з Конецпольським Кричевський писав у Чигирин до Хмельницького, питався у нього ради, що має робити: чи лишатися в короннім війську, чи вертатися в Чигирин.

— Любий куме, — відповідав у своєму листі Хмельницький: — хоч і мило б мені було жити з тобою в сусідстві, але я, зваживши холодним розумом те, що діється, дійшов до певного рішення, щоб бути тобі при боці коронного гетьмана. Не власний твій інтерес розумію, а вигоду і користь для нашого народа козако-українського. Не радують мене бунтарські настрої між низовим січовим товариством та в реєстрових полках Війська Запорозького, про які ти мабуть немало чуєш. Самим серцем і гнівом нічого не досягнемо, тільки передчасними вибухами й повстаннями собі пошкодимо або й до повної руїни й загибели доведемо Військо Запорозьке і всю Україну. Не хотів би я, щоб Військо Запо-

*) Спокій погубив колись володарів і щасливі міста.

розьке передчасно, з неготовими силами, йшло на рішучий бій за вільність. Приклад славної пам'яти великого гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного стоїть у мене перед очима. Сагайдачний не кидався на повстання, а беріг силу і єдність у Війську Запорозькім. Він держався закону і права і самою загрозою, що вживатиме сили, умів примусити Річ Посполиту до великих уступок для Війська Запорозького. Це була політика. А то що за «політика», коли зберуться «ляхів до ноги вибити», а як наткнуться на ворожу силу, то вже запал проходить, і найбільші крикуни перші покірно хиляться перед неприятелем і видають своїх провідників, як викуп за те, щоб власну шкуру врятувати. Ні, ще багато нам каші треба ззісти, поки навчимося відрізняти можливе від недосяжного. . .

Хмельницький радив Кричевському щоб він, бувши при боці гетьмана Конецпольського, придивлявся до нових способів війни, бо знав, що у Конецпольського було багато військових знавців та інженерів з різних країн Европи.

— А головне, — писав Хмельницький кумові, — старайся, щоб коронний гетьман не спускав з ока задуманого плану — викоренити татар. В цьому ділі поляки будуть для Війська Запорозького бажаними союзниками.

Та не сталося так, як бажав Хмельницький. З волі польського сойму французький інженер Боплан збудував твердиню Койдак вище Порогів, щоб держати в послусі запорожців. Січовики під проводом Сулими вдарили року 1635 на Койдак, польську залогу перебили, а вали порозкопували. Проти Сулими пішло сильне польське військо. Повстання було недобре підготоване, не було єдности і витревалости між запорожцями. На польську вимогу січовики видали Сулиму ворогам. Хоробрий

отаман заплатив своєю головою за нерозважний виступ проти Речі Посполитої.

— Таки правду писав кум: треба нам ще багато каші ззісти — думав собі Кричевський, як до нього прийшла звістка про видачу козаками Сулими. Коли закрівавлена голова запорозького провідника Сулими впала на тверде каміння варшавського ринку, то польська шляхта повела ще гостріший наступ на права й вільности козацької України. Польська шляхта хотіла накласти руку не тільки на бунтарських низових козаків, що сиділи по своїх бурдюгах і зимівниках далеко в степах запорозьких: ще більше спокушалися ласі очі польських панів і підпанків добробутом реєстрових козаків, що глибоко розорали своїми плугами чорну українську землю по обох боках Дніпра, насадили сади зелені, побудували чисті біленькі хати там, де ще недавно були татарські кочовища.

А тим часом усе трівожніші листи приходили до Кричевського з Чигирина. Не нарікав Хмельницький на свої невигоди, що вже чотирі роки реєстровим козакам не заплатив польський уряд за службу. До цього зволікання і реєстрові козаки, і польські жовніри вже звикли. Инші причини дратували Хмельницького і примушували його писати до кума слова жалю, огірчення й обурення на польські нові порядки.

— Ми тут, у Чигиринськім старостві, можемо ще спокійно в своїх хатах сидіти, бо пан коронний гетьман, як староста Чигиринський, не дозволяє своїм офіціялістам чинити козакам кривди. Але як погляну на те, що діється в инших староствах, то гірко й нудно робиться на душі. Старости та їхні слуги вигонять старинних козаків із прадідівських хат і ґрунтів, бо, мовляв, ті землі козаки собі «незаконно присвоїли». А що вже казати про шляхтичів-зайд із Польщі, що десь набрали привилеїв на

землі, заселені нашим народом, і вимагають від селян «послушенства», а козакам кажуть, або виселятися геть, або ходити на панщину. Дійшло до того, що козак і на весілля не має права зварити у себе дома пива та викурити горілки, мусить ходити до жидівських шинкарів, що закупили собі у державців продаж меду, пива і віні крематі (горілки).

Після цього листа Кричевський хотів провідати кума в Чигирині, але настали такі події, що довелося йому свою подорож відкласти. Захиталася козацька Україна від краю до краю, загреміли гармати, гаківниці та мушкети. Запорожці вигреблися на човнах із Низу Дніпрового на Волость, і гаряча кров червона наситила українську чорноземлю. Павлюк, Скидан, Острянин, Гуня, Филоненко і инші повели запорожців у крівавий бій з польським військом. Не хотів гетьман Конецпольський вести польське військо проти запорожців:

— Чи не по мойому сталося? Я казав на соймі, що Україна — не Польща, бо тут, що хлоп — то козак, має зброю і вміє нею володіти. Отже тепер маєте, панове, пийте пиво, що самі наварили.

Послав коронний гетьман свого заступника, польного гетьмана Миколая Потоцького проти запорозької революції. Сам поїхав до Устя. Не пустив від себе Кричевського, дав йому командувати своєю надворною гусарською сотнею:

— Нехай лишається тут при мені, бо він, хоч шляхтич і віри католицької, а виріс між козаками: щоб у ньому не заговорила степова кров, ще й собі до бунту пристане. Заохочував Конецпольський листами свого заступника, Потоцького, польного гетьмана, щоб «зануздав хлопство», примусив до послуху і винуватців повстання покарав.

Проте мало тішили коронного гетьмана вісти з поля

бою. В січні 1638 року Потоцький прислав Конецпольському з-під Боровиці над Дніпром заяву-присягу українського козацтва. Глянув Конецпольський на підпис під цією присягою і зараз звелів джурі своєму, щоб покликав Кричевського. Кричевський застав гетьмана при читанні листа, насупленого і понурого. Мовчки показав підпис під присягою запорозькою Кричевському:

«Богдан Хмельницький іменем усього війська його королівської милости, як військовий писарь при печаті рукою власною».

— Пізнаєте підпис свого приятеля?

— Пізнаю.

— Значить і він між тими, що забули вірність до короля та Речі Посполитої Польської, а тепер разом з иншими заявляє покірність.

— Не може цього бути, ясновельможний пане коронний гетьмане, ваша милість: Хмельницький був завжди противником неорґанізованих бунтів і ворохобні.

— Але це повстання, що ще й досі не кінчилося, зовсім добре було підготоване і зорґанізоване...

— Чи дозволять пан коронний гетьман мені прочитати цю заяву?

— Маєш, ось вона.

Тремтіли пальці у Кричевського, коли він мав у руці лист, писаний виразним письмом Хмельницького з розчерками і розгонами. Кричевський то червонів, то блід, коли читав слово за словом документ глибокого пониження славного Війська Запорозького.

«Ми — найнижчі підніжки маєстату його королівської милости нашого милостивого пана, світлого сенату і всієї Речі Посполитої, панів наших милостивих вірні піддані», — писала рука Хмельницького, перечисляючи кривди і переступства, заподіяні українським військом супроти законів і порядків польської держави. Кінча-

лася декларація Війська Запорозького такими словами: «Щодо реєстрів, то здаємося на милосердя і волю його королівської милости і всієї Речі Посполитої». «Будемо в повній вірі, в чесноті і в підданстві Речі Посполитої перебувати на будучі часи»...

— Значить, і мій кум Богдан пішов у повстання. Мабуть і йому урвався терпець, не міг довше дивитися байдуже на те, як зайди запрягають у ярмо український люд і козаччину...

Так думав Кричевський, але Конецпольському сказав:

— Тут якась дивна і для мене незрозуміла загадка. Не такий Хмельницький, щоб підіймав шаблю на короля, його милість...

Другого дня в Усті Конецпольський приймав послів від реєстрових козаків Війська Запорозького. Між послами був і писарь — Хмельницький. Кричевський зустрівся з Хмельницьким і з иншими козацькими послами зараз, як вони прибули в Устя. Зраділи приятелі такій щасливій нагоді.

— Чи був, куме, у ребелії проти кварцяного та панського війська? — питався Кричевський Хмельницького.

— Не був. Хоч може й треба було пощербити трохи шаблю на в'язах зайшлих підпанків, бо вже ноги на стіл кладуть. Та, бачиш, доля хотіла, що на ту пору я дуже застудився, ледве видужав. Після Кумейського діла рішив я добратися до Війська Запорозького, бо бачив, що крайня біда насувається. Треба було рятувати, що можна. Потоцький прислав для переговорів комісара Киселя. Він — грецької віри і каже, що наш чоловік. От він мене й призначив на уряд писаря Війська Запорозького. Мусимо грати цю комедію, поки крила підростуть.

— А де инші провідники повстання?

— Острянин, Путивлець і Гуня ще пробують відбиватися, тільки я бачу, що то справа безнадійна. Краще по-

миритися, не поклавши трупом свого війська, чим здаватися на ласку і неласку ворогові, коли вже ні душі живої за собою не маєш.

— Я читав Боровицьку декларацію, писану твоєю рукою, куме. У цій заяві теж просить Військо Запорозьке милосердя, здається на волю короля і Речі Посполитої.

— І так, і не так. Бо зброя наша зосталася при нас. А поки шабля в руці, ще не вмерла Козацька Мати...

XI.

«ЗОЛОТИЙ МИР».

Мов сніги на весні, що розливаються бурхливими потоками, рвуть греблі, ламають і несуть дерево і шумом та піною наповняють широченні береги й плавні Дніпра-Славути, так прогули й ущухли козацькі повстання на обох боках Дніпра 1637—1638 року. Найдовше боровся мистець воєнного діла Дмитро Гуня, гетьман Війська Запорозького. Пробував покликати на поміч проти Польщі хана кримського, та побоялися татари встрявати в цю війну. Мусів Гуня покидати рідну Україну, подався до Донських козаків.

А тим часом польська шляхта справляла крівавий бенкет на Україні під проводом Миколи Потоцького. Посли польського панства на соймі в Варшаві затвердили 1638 р. «ординацію» проти козацтва:

— «Тому, що козацька самоволя так дуже рознуздалася, що для усмирення її довелося рушити проти них наше військо і з ними вступити в бій, ми відбираємо від них всіх їхні давні самоврядні права, старшинства, прероґативи, доходи і инші вигоди, втрачені через ту ре-

белію, і хочемо мати тих, що їх воєнне щастя зберегло живих, за поспільство, обернене в мужиків».

Та сама ординація визначала число реєстрових козаків на 6.000, з тою умовою, що старшим над Запорозьким Військом не може бути козак, а тільки призначений соймом комісар-шляхтич. Теж і полковниками й осаулами козацькими мали бути тільки шляхтичі. Ходити на Запорожжя реєстровим козакам під карою смерти заборонялося. Селянин або міщанин не міг бути записаний у козаки. Дочка селянина або міщанина не могла йти заміж за козака під страхом, що майно забере собі польська влада.

Старинних, заслужених козаків, що з давніх давен самі і їх предки несли службу козацьку, виписувано з реєстру і трактовано, як «хлопів». Пани в своїх маєтностях та старости з своїми підстаростами й урядниками на королівських державних землях найдужче насідали на козаків, виписаних із реєстрів. Цим «випищикам», воякам, що ще недавно сміливо й зручно володіли зброєю в війні з турками, татарами і самими поляками, на глум веліли польські пани й підпанки двори замітати, доглядати коней і собак, груби в панських домах топити, ставили їх до плуга і не щадили їх ущіпливими словами зачіпати:

— Годі, Грицю, воювати, то не хлопська робота; краще бери ціп та лопату, воно тобі більше личить.

У випищиків забирали польські шляхтичі хутори, луки, млини, стави, придбані довгою і тяжкою працею. Та й на тих козаків, що зосталися в реєстрі, не вважала польська шляхетська адміністрація: гнали козацьких жінок на панщину в той час, як козак був десь у поході; відбирали у козаків їхню здобич — коні, вівці і иншу худобу, взяту у татар; теж і татарчуків, узятих козаками в неволю, старости та їхні урядники забирали собі. За

непослух і за протести селян і козаків карали темницею, били, знущалися, бороди та чуби виривали. Шляхетські суди не вважали на будь-які позви і жалоби козацькі, так що всі кривди минали для насильників безкарно, «засихали, як на собаці».

— Тепер прийшов наш час: треба вибити з цього народа непокірність і самоволю і прищепити йому страх божий, — говорилося серед польської шляхти, що мов та сарана полізла на українські землі.

— Треба їх бити і за діло і так, щоб чув хлоп український над собою страх і кару. Хочби десять років такого панування, то побачите, зробляться вони, як шовкові. Старші, що зазнали самоволі, вимруть, а ті, що підростуть, привчаться страхом до покори і будуть залюбки цілувати руку, що їх б'є, — навчав инших польських зайд відомий на Україні своїми наїздами і розбоями польський шляхтич Самійло Лащ.

І польські шляхтичі, старости, підстарости та всякі офіціялісти не лінувалися, били і карали винного і правого, бо, мовляв, у своїй маєтности «своя рука владика». Власники маєтностей часто віддавали свої землі в аренду жидівським купцям з усіми правами й доходами, а самі в польській столиці прогулювали і програвали в карти грошики, зароблені тяжкою працею українського селянства. Закони Речі Посполитої Польської дозволяли шляхтичеві судити і карати підданих селян навіть смертю. І ці свої права віддавали шляхтичі арендарям, аби вчасно платили гроші.

Та хоч як обдумано і послідовно хотіли польські шляхтичі приголомшити, придушити, наповнити рабським духом козацьку Україну, а не могли загасити того вільного огню, що жеврів захований в українськім серці, як искра під попелом. То там, то тут козак-випищик клав трупом польського шляхтича, що занадто простя-

гав руки до його майна та до особи; там парубки, застукавши жовнірів польських, що дозволяли собі зачіпати українських дівчат, давали їм такої прочуханки, що полковники й ротмістри королівського війська часто мусіли записувати своїх вояк, як «пропащих без вісти».

Після польсько-української війни року 1637—38 їхав через Броди до Львова католицький священик Шимон Окольський, домініканський монах, що пробув усю війну при польськім війську. Через цього заслуженого в польськім війську діяча католицької церкви польний гетьман Потоцький передав листа до гетьмана Конецпольського.

— Як там, превелебний пане-отче, коронне військо собі дає раду з запорожцями? — питався Окольського Конецпольський.

Старий домініканин кашлянув, підняв очі з червоними жилками на стелю, потім спустив припухлі повіки з рідкими рудуватими віями і з ростановою відповів:

— Ледве впорались, ясновельможний пане великий гетьмане коронний, ваша милість. Часто був Марс анцепс (рішення було непевне). Великі втрати ми мали не тільки між простими жовнірами. Полягло багато шляхти родовитої, багато покалічено в боях. Прошу, нехай коронний гетьман зволять глянути на цей список, що я склав.

Конецпольський пробіг очима імена убитих і ранених за час від 8 травня до 7 серпня 1638 року і взявся за голову: скільки знайомих імен бойових товаришів, побитих!

Спинився на сотні князя Четвертинського, читав: «Убито пана Лукомського, пана Лєсньовського, пана Косьлякевича, пана Лісьньовольського; підстрелено: пана Модлішовського, пана Козуховського, пана Йодловського, пана Куровського, пана Кричевського. . .».

Коронний гетьман перестав читати. Звелів джурі по-

кликати Станислава Кричевського. Коли Кричевський підійшов благословитися до Окольського, то Конєцпольський його запитав:

— Чи маєте родича або одноіменника в сотні князя Четвертинського?

— Маю, пане коронний гетьмане, це мій брат у первих, на ім'я Яків, родом із Берестя.

— Ось пан-отець Окольський привіз вістку, що вашого двоюрідного брата ранено в бою з козаками запорозькими.

Кричевський мовчки схилив голову. Хотів іти, але Конєцпольський звелів йому зостатися.

— Так кажете, превелебний пане-отче, що завзято б'ються запорожці.

Окольський знов підняв підпухлі очі з червоними жилками на стелю і спустив тяжкі повіки з рідкими віями:

— Можу одно сказати ясновельможному панові коронному гетьманові, вашій милости: хоч між козаками нема ніодного князя, сенатора або воєводи, однак це такі хлопи, що коли б не робили перепон права, поставлені проти плебеїв, то між ними знайшлися б і такі достойні, щоб їх називати рівними відвагою Цінціннатові*), що був покликаний до влади від плуга, і рівними розумом Темістоклові.**)

Коронний гетьман замислився. Те, що він сам відчував при зустрічах із запорозькими козаками, висловив перед ним цей учений, бувалий у світі домініканський священик.

Конєцпольський після розмови з Окольським про инші справи вернувся знов до козаччини:

---

*) Цінціннат — римський хлібороб, що був вибраний на диктаторський уряд.

**) Темістокл — знаменитий грецький державний діяч у 5 віці перед Христом.

— Як ви думаєте, превелебний пане-отче, чи не слід нам подумати про модус вівенді (спосіб життя) з тими запорозькими козаками? Самі кажете, що між ними є люде з великим розумом і відвагою, і що у них анімус (дух) такий, що дай, Боже, кожному війську. Чи добре діється, що, замісць зробити з них вірних слуг Речі Посполитої, ми посилаємо їх на стежку Катилін*) і Коріоланів?**)

Ксьондз Окольський підняв очі до стелі і знов помалу спустив рідкі рудуваті вії.

— Воля гетьманська. Це діло не мого розуму, — тихо промовив, схиливши голову на лівий бік:

— Хіба що таке зволять узяти під ласкаву увагу пан коронний гетьман, ваша милість: є два шляхи. Або чесно помиритися з Військом Запорозьким, або його зовсім знищити. «Золота середина» тут була б не до речі.

Старий ксьондз схилив утомлену сиву голову на правий бік і заплющив очі з червоними жилками.

* *
*

Після ординації року 1638 пишно розцвіло господарство польських та зпольщених маґнатів на Україні.

— Знай, хлопку, свого пана і не брикай, — задоволено приказували володарі величезних маєтностей з тисячами сел і слобід, міст та містечок по обох боках Дніпра.

— Наварили ляхи пива,
Та нікому пити:
Гей, зажурилась Україна,
Що ніде й прожити, —

*) Катиліна — римський бунтарь першого віку перед Христом.
**) Коріолан — римлянин, що бився проти Римської держави.

сумно заспівала Козацька земля, коли року 1639 на страх запорожцям і реєстровцям польський уряд звелів відновити на старім місці твердиню Койдак, з високими мурами, валами і міцними баштами.

Від накиненого йому писарського уряду в Війську Запорозькім Хмельницький незабаром відмовився.

— У мене, — сміявся насамоті з приятелями, — в спині вовчий маслак: не вмію гнутись у три погибели, як тепер велять нові звичаї. Краще вернуся в Суботів, буду за плугом ходити. Якось і без великопанської ласки проживу.

Та козацтво в Чигирині не хотіло, щоб хтонебудь инший був на сотницькім уряді, окрім Хмельницького. Мусів він сотникувати по давньому в батьковій сотні. За ці роки доводилося Хмельницькому з Кричевським сходитися чи в Суботові, чи то в Барі, або в Бродах, де служив Кричевський при гетьмані Конецпольськім. Удвох куми розмовляли, кували різні великі плани, але при зустрічі з дійсністю ті плани зникали, як туман у лісі.

— Ні, куме, таки бачу, що скільки не мудруй, а таки шилом моря не нагрієш, — казав Хмельницький після таких безплодних нарад:

— Куди не глянь, — нема у нас приятеля. Татарин — радий нашу кров пити, Турчинові байдуже, що з нами буде, а краще йому, щоб нас і на світі не було, для святого спокою. Москаль — не знати, що думає, помагати нам проти королев'ят не схоче. Власних сил наших — мало. Січовики притихли, а реєстрові залякані. Скрізь шпиги польські між козаками, доносять старшим не тільки те, що козак говорить, а й те, що думає. Понаставляли нам полковників-ляхів, а вони дивляться на Запорозьке Військо, як на дійну корову, що доходи приносить. Як так буде далі, то мало що лишиться від козацтва.

Кричевський сумно похитав головою при цих словах Хмельницького. На зморщенім широкім чолі уперто працювала думка: воля напружувала думку до якогось рішення:

— А що скажеш, куме, коли б я пішов на полковницький уряд у Війську Запорозькім?

— Та як? Там же тільки ляхів призначають. Козак може дійти найвище сотницького уряду...

— А хіба ти, куме, забув, що я католицької віри? А вони вважають так: хто католик, то вже й лях. Так мене тут і трактують за ляха, а я й не перечу. Думаю: буде на старість, як нахідка.

Хмельницький усміхнувся лівим вусом. За ці роки обидва куми втратили дещо з молодецької гнучкости і набралися огрядности; їхні обличчя дихали строгою мужністю, а турботи й пригоди воєнного життя полишили в виразі очей свої суворі, нестерті сліди.

— Спробуй, куме, — казав Хмельницький, тільки чи це тобі вдасться. На те Кричевський:

— Коронний гетьман, — маєш це пам'ятати, — не дуже то задоволений тими порядками, що завела на Україні ординація 1638 року. Він ще не відмовився від плану війни проти татар, а тут ще й король дуже залюблений у Марса, хотів би вдарити заразом і на Туреччину. І гетьман, і король покладають великі надії на Військо Запорозьке. Конецпольський часто мене розпитує про наше Військо, про старшин в окремих полках, хто куди годиться. Імена собі записує, мабуть не для забави це робить. І про тебе питався мене коронний гетьман.

— А що саме?

— Хоче знати, чи вмієш держати язика за зубами. Про твою воєнну здатність він чув від самого короля.

— Ну, а ти ж йому що сказав?

— Я про тебе сказав: «Хмельницький — це не людина, а могила». Що тобі все можна довірити, і що ніяка таємниця не піде в чужі вуха з твоїх уст.

— А нащо йому знати, хто між нами до чого годиться? — питався Хмельницький кума.

— Не можу з певністю пояснити, але догадуюсь: хоче коронний гетьман трохи засипати ту прірву, що викопали маґнати-королев'ята між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою Польською. Є такі прикмети, що Конєцпольський спробує зробити переміни серед призначених раніше полковників, осаулів та суддів у Війську Запорозькім. Тому то я й хотів знати твою думку, коли б... Бо чую не прямо, а стороною, що й мені коронний гетьман хоче дати якесь визначне місце в Війську Запорозькім.

— Дай, Боже, пане-брате, бо вже ті полковники-ляхи уїлися козакам до печінок. Струна так натягнена, що, гляди, лусне.

Небагато часу минуло від цієї розмови Хмельницького з Кричевським у хаті сотника Богдана в Суботові. В жовтні року 1643 з великою дружиною проїздив гетьман Конєцпольський з Бару до Дніпра. Хотів побачити свої староства, оглянути полки коронного війська, поставлені «на лежах» по українських селах, і відвідати реєстрових козаків. Хотів побачити зблизька Запорозьке Військо, на яке в задуманій війні він і король покладали стільки надій. Про приїзд коронного гетьмана довідалися козаки Чигиринського полку і рішили приступити до начальника збройних сил Речі Посполитої з своїми жалями.

— П'ять років терпимо кривди від цього полковника, — казав сотник Чигиринський Богдан Хмельницький, — далі вже нема терпіння.

Шляхтич-лях Ян Закшевський, призначений від польського уряду козацьким полковником, не тільки не обороняв своїх підлеглих, чигиринських козаків, перед причіпками й утисками збоку всяких польських дряпичок, але був ще з ними в найтіснішій спілці. Хмельницький бачив, що наближається катастрофа: або котрийсь із козаків учинить на власну руку кріваву розправу над здирцем і немилосердним гнобителем козацької вільности — полковником Закшевським, — або ввесь полк збунтується проти Речі Посполитої і піде хочби під протекцію татарського хана. Не міг далі сотник стояти осторонь і придивлятися, що з того вийде. Рішив спробувати останнього шляху — звернутися з суплікою на Закшевського безпосередньо до самого коронного гетьмана.

Делеґацію Чигиринського полку, в якій були — сотник Хмельницький, сотник Лаврін Капуста, сотник Клим Нетудихата та старий-престарий козак Саврадим Кукса, ввесь укритий шрамами й зморшками, — гетьман Конєцпольський прийняв прихильно. Пізнав Хмельницького, пізнав і старого Куксу, якого бачив ще в шведській війні, привітав і Нетудихату.

— Так що скажете доброго, хлопці-молодці, славні запорожці? — заговорив коронний гетьман українською мовою до послів Чигиринського полку. Був того дня Конєцпольський у добрім гуморі, сипав жартами й дотепами в живій розмові з давніми знакомцями в боях. Побачивши на грудях медаль у Нетудихати:

— А ке-лиш, що то за така цяцька у пана сотника на шиї теліпається?

Нетудихата зняв медальйон і подав його коронному гетьманові. Конєцпольський розкрив медальйон і здивовано його розглядав. Був там портрет короля Володислава з написом:

Віртуті мілітарі доміні Клементіс Нетудихате. Ладіслаус Рекс. (Воєнній відвазі пана Клима Нетудихати. Король Володислав).

— Коли дістав?

— Під Смоленськом, пане гетьмане.

— А що там написано?

— Ніяк не втну, пане гетьмане: — про якусь вертуту пишеться, Бог його розбере, що й до чого. Думаю, що це не лайка, а втім хто-й-зна?

Конецпольський зареготався, сміявся своїми гострими, мов у щуки, зубами і Клим Нетудихата.

Належало до «доброго тону» у запорожців, що при розмовах з старшими надягали на себе маску простоти і наївности, мовляв, подивимося, що з тебе, пане, за птиця. Це звалося у них — «ума проходити».

Згадавши давні воєнні пригоди, перейшли до болючих справ теперішньости. Прочитав коронний гетьман коротко писану супліку Чигиринського полку на Закшевського. Факти, зібрані в жалобі, були страшні. Конецпольський, малий і загикуватий, скипів. Грізні блискавки метав із глибоких очей під насупленими густими бровами. Скликав військовий суд над Закшевським. Не мав чим боронитися Чигиринський полковник. Всі його злочини — великі кривди і утиски на шкоду козацького лицарського стану — були доказані на місці свідками під присягою. Упав старий грішник на коліна перед коронним гетьманом, бив чолом у землю, просив помилування.

Не глянув Конецпольський на нього. Затвердив сувору кару на полковника, для прикладу иншим. Тут же в Корсуні призначив чигиринцям нового полковника. Наперед питався послів чигиринських, кого хотять собі мати за полковника:

— Аби був добрий, хоробрий і чесний чоловік, ми

люде невередливі, — казав старий Кукса Конецпольському.

— Так ось, нехай буде вам пан Станислав Кричевський за полковника, — сказав коронний гетьман і слідкував очима за виразом облич чигиринців.

Вони прийняли це призначення з видимою байдужістю: мовляв, то воля гетьманська. Але від гострого погляду Конецпольського не сховалися огники великого задоволення, що заграли були на мить в очах Хмельницького і Нетудихати. Старий Кукса не міг заховати своєї радости і дякував коронному гетьманові:

— Це ж ми з Кричевським колись на Білому морі з шведами вовтузились. Зазнали там наші козаки... Ну, та Бог з ним, а помершим царство небесне.

1-го листопада Чигирин зустрічав нового полковника Станислава Кричевського. Бито в бубни, гули гармати запорозькі, труби і сурми розривали мерзле повітря рвучкими тонами.

Зоя Кричевська була щаслива, що вернулася в Чигирин до своїх приятельок — Ганни Хмельницької та Оксани Нетудихатихи. Здавалося, що життя в Чигирині піде спокійно і мирно для задоволення всіх.

Та, видно, заздрі боги позавидували людському щастю: зараз у Пилипівку схопила гарячка сотничку Хмельницьку. Не знали, чи застудилася вона, чи то з пристріту сталося. Не помогли знахурки й ворожки, не поміг і вчений лікарь, що був при полку в Чигирині. Недовго хворіла Хмельницька, віддала Богу душу.

Не мав часу журитися сотник Хмельницький за своєю Ганною. Із Варшави приходили звістки про наміри короля пустити запорозьке козацтво на море, щоб зачепити війною Туреччину. Коронний гетьман Конецпольський викликав до себе в Бар і в Броди Кричевського і Хмельницького, щоб з ними обговорити план війни

проти кримських татар. З доручення Конецпольського тайно їздив у Крим ґеометр Адерс, щоб зробити плани півострова для воєнної потреби. Сам король, діставши гроші з Венеції для війни проти турків, заохочував козацьких старшин, щоб будували чайки для походу на Чорне море. Уже між козацькими старшинами росли надії, що буде розширений реєстр Запорозького Війська до 12-ти тисяч, а там снувалися й дальші плани, щоб козацька Україна мала свій власний уряд і своє самоуправне військо, як Велике Князівство Литовське.

Серед цих планів і надій, як грім з ясного неба вдарила вістка, що великий коронний гетьман Станислав Конецпольський помер у своїм замку в Бродах 11 березня 1646 року. І для Кричевського та Хмельницького смерть Конецпольського була тяжким ударом. Коронний гетьман незадовго перед своєю кончиною призначив суботівського сотника на уряд писаря Війська Запорозького. Це показувало, що на двох осіб — Кричевського і Хмельницького — коронний гетьман покладав великі надії. План війни з Туреччиною після смерти Конецпольського повис у повітрі. Тепер король був самітний супротив інтриґ лінивої шляхти. Шляхетські сойми кожного року без сорома ухвалювали платити кримському ханові дань під іменем «подарунків», щоб татари не нападали на землі Речі Посполитої. Хоч Орда гроші брала, але напади повторяла, а всеж шляхта на соймах про війну з татарами й турками не хотіла й чути.

— Це король хоче війни та те хлопство, що в Війську Запорозькім. Як король почне війну з запорожцями проти турків і татар та поб'є їх, то тоді прощайся, панебрате, з шляхетською вільністю. Тоді будемо безсловесними пішаницями в руках цієї королівської солдатески, — так говорилося на соймах між шляхетськими послами.

— Та тут і вірі католицькій загроза, — казали инші: король, його милість, буде потурати цим схизматикам грецького обряду, аби стояли за його «абсолютум доміниум» (необмежене панування).

Тому смерть Конецпольського зустріли противники війни з Туреччиною з незахованою радістю. Уряд коронного гетьмана перейшов у руки Миколи Потоцького, лютого ворога українського козацтва. Підняли тепер ще дужче голови всякі польські старости й підстарости, почула себе міцніше й польська шляхта на Україні. В надії на повну безкарність, старостинська адміністрація робила з селянами й козаками, що хотіла, а коли хто з козаків бунтувався, що піде жалітися на кривду хочби й до самого короля, то такого били подвійно та ще й приказували:

— Нехай вам тепер помагає король, сякі-такі сини!

І Чигиринський підстароста польський шляхтич Данило Чаплинський почув себе вільніше по смерти гетьмана Конецпольського. За життя коронного гетьмана він мусів оглядатися на всі боки перед тим, як хотів засувати руку в козацьку та в селянську кишеню. Знав, що полковник Кричевський має легкий доступ до Конецпольського і строго додержується інструкції, даної коронним гетьманом: — «Обороняти козаків, щоб ні від кого не терпіли утисків».

А підстароста Чаплинський мав зуб на сотника Хмельницького не від сьогодня. Мулило йому очі, що Хмельницький у своєму Суботові вів господарство чи не найкраще на все Чигиринське староство: пасіки, череди корів і волів, табуни коней паслися біля Суботівської слобідки. Перед жнивами жита й пшениці кланялися тяжкими жовтими колосками аж до землі. Чепурно зложені скирти й стіжки гордо росли до неба на токах, і ціпи

трьохмірним тактом вимолочували з золотих снопів повне, сухе пшенишне зерно.

— Чи має він право на Суботів? Очевидно, не має ніяких документів на володіння. Значить, — сидить на землі Чигиринського староства, чиншу не платить, мовляв, він теж гербований шляхтич. Я тобі покажу, хто тут пан!

Так ледачою, заздрою думкою планував Чаплинський відібрати у сотника Хмельницького його рідну батьківщину — Суботів. Ще б може Чаплинський не так завзято брався до лихого діла, коли б не стала йому поперек дороги одна жіноча постать. Як довідалися чигиринські та суботівські люде про ворожнечу між Чаплинським і Хмельницьким, то казали, покивуючи головами: — «Де Нечистий сам нічого не вдіє, там бабу посилає».

Було Юлії може під 30 літ. Як умерла її мати Мариля, що була у Тибурція Кричевського економкою, то Юлію прийняли до себе Хмельницькі. Була з неї чемна, ласкава дівчина, весела, не журлива. Хмельницькі віддали її за заможного суботівського козака, але недовго прожила з ним Юлія. Чоловіка її вбито в степу в татарськім поході, і самітна молода вдовиця перейшла жити до полковника Кричевського. Полковничка Зоя жаліла нещасливу молоду жінку і прийняла її до себе, як рідну. Тут її заглядів раз підстароста Чаплинський, і Юлія впала йому в око. По смерти Ганни Хмельницької не було кому вести господарство в Суботові, і сотник просив Юлію, щоб вона на деякий час була в його домі за господиню. Не міг він собі дати ради з малими дітьми та з великим господарством. «Деякий час» протягся на три роки. Бачив ще нестарий сотник, що молода вдовиця веде суботівське господарство так, що дай, Боже, всякому. Надокучила йому самітність, і Хмельницький, відїзджаючи в тайну подорож до Варшави на розмову з

королем у квітні 1646, після смерти Конецпольського, казав Юлії, цілуючи її в рожеві повні уста:

— Незабаром вернуся з столиці, то справимо весілля, скромне, як личить овдовілим. Бо людські язики плескатимуть все одно, хочби між нами й не було нічого. Вона усміхнулася, щаслива, білими, як перли, зубами.

— Отже, дасть Бог, буду сотничкою і писарихою, а далі може й полковником Богдана зроблять. Недарма ж пан Кричевський каже, що Хмельницькому й гетьманська булава не завадить, — думала Юлія і з гордою надією дивилася в карі сміливі сотникові очі.

Поки Хмельницький їздив до короля у Варшаву, Чаплинський не гаяв часу. З ватагою своїх озброєних слуг наїхав на Суботів, забрав скот, коні, зброю і все, що міг вивезти з хутора в Чигирин. І сірого коня, що ним їздив Хмельницький у Дикі Поля на татар, і того взяв неситий чигиринський підстароста. Застукав у Суботові й панію Юлію. Поки був дома Хмельницький, то Чаплинський боявся й носа показати в Суботів, а тепер, побачивши Юлію в розцвіті жіночої краси, з червоними, свіжими, як спіле яблучко, щоками, з повним ще гнучким станом і з весняними ясно-блакитними очима, Чаплинський не вагався ні хвилини:

— Гарна Юлія теж належить до нашої здобичі. Щоб такий рожевий пуп'янок мав засохнути на степовім вітрі...

Того ж дня католицький ксьондз звінчав підстаросту Чаплинського з панією Юлією.

XII.

ПЕРЕД БУРЕЮ.

Кричевські того ж дня довідалися про погром, учинений людьми Чаплинського в Суботові. Прибігли дочки й сини Хмельницького до хрещеного батька й матері в Чигирин. Малий Юрась плакав гіркими сльозами, плакали й дівчата — Ганна та Степанида. Понуро дивився Тиміш, підпарубочий, з завзятими карими очима, гострими, як у батька.

— А де ж тіточка Юлія?

— Її взяв Чаплинський.

— А Тарасик?

— Десь побіг від нас Чигирином, не могли його догнати.

Кричевський звелів черговим козакам, що були у нього на варті, знайти хлопчика і привести до хати.

Через годину вернулися козаки до Кричевського, несли в ряднині закрівавленого хлопця. Він був без пам'яти, кров капала із носа й рота. Кинулася Зоя Кричевська та сестри обмивати нещасну дитину, натирати горілкою. Не збудився малий Тарас. Тільки раз розплющив очі, ве-

ликі, як були у його матері, застогнав і вже перестав дихати.

Козаки знайшли закрівавлену дитину біля дому підстарости Чаплинського. Люде казали, що малий Тарас кинув камінь Чаплинському у вікно. За це підстароста звелів своїм гайдукам бити хлопця, скільки мають сили. І ті постарались...

Ще перед поворотом писаря Війська Запорозького з Варшави полковник Кричевський писав до коронного гетьмана Потоцького, просив заступитися за Хмельницького, якому підстароста Чаплинський учинив нароком зловорожу кривду своїм наїздом на Суботів. Також до нового старости Чигиринського, гетьманича Олександра Конєцпольського, звертався Кричевський. І Потоцький, і син небіжчика Станислава Конєцпольського відповіли, що їх дивує, чого Кричевський мішається не в своє діло:

— Чаплинський, як підстароста, мав право взяти Суботівський хутір на староство, бо сотник Хмельницький не має документів на володіння землею.

— Треба панам-королев'ятам білий папірчик, написаний чорною водичкою та печатями прикрашений, показати; їм мало того, що батько Богданів і він сам цю землю своїм потом і власною кров'ю поливали, ще тоді, як польські шляхтичі сюди й носа показати боялися, — думав Кричевський.

У травні з Варшави вернувся Хмельницький. Привіз гроші від короля на будування чайок і наказ на словах: виступати на Чорне море при першій змозі. Застав зруйноване домашнє гніздо, вислухав з закаменілим лицем смутне оповідання про наїзд Чаплинського на Суботів і про смерть малого Тарасика. І про вінчання Чаплинського з Юлією йому сказали. Мовчки слухав, тільки лиховісний огник поблискував у його карих очах, та суворою зморшкою сходилися брови над енерґійним носом.

Не хотів писарь Війська Запорозького кидати законну дорогу, спробував судом обороняти своє право. Писав скарги, учиняв позви в судах і трибуналах. Але все даремно. Нічого не поміг і королівський наказ коронному хоружому Олександрові Конєцпольському, щоб не кривдив козаків, бо «вони добре служать Речі Посполитій Польській».

Своїми протестами і судовими позвами Хмельницький тільки ще більше роздражнив Чаплинського та Конєцпольського.

Трівожно й смутно жилося родині Хмельницького в хаті полковника Кричевського в Чигирині. Кричевські, Нетудихати та инші приятелі Хмельницького помагали дітям писаря Війська Запорозького радою і добрим словом. Козаки остерігали Хмельницького, щоб був на поготові, бо гайдуки Чаплинського, з наказу свого підстарости, щось недобре затівають на нього. Та Хмельницький і сам знав, між якими небезпеками ходить. Бачив, як безнадійно йдуть його позви й протестації в судах і трибуналах. В розмовах з кумом Кричевським безсонними ночами ділився писарь Війська Запорозького своїми думами й планами:

— Тепер уже не час сповняти бажання короля, його милости, щоб іти на море проти турків і татар. Не король панує в державі, а маґнати, дуки, королики дрібнесенькі, п'явки на тілі нашого народу. Що нам турки й татари, коли у нас на Україні з нами чинять ці панки гірше, як татари? Татарин прийде раз на рік, від нього можна відбитися, коли маєш хоробре серце в грудях; а який рятунок перед християнськими татарами — Чаплинським і Конєцпольським? Ні, куме, не піду я на Турка, поки не запанує право й справедливість на Україні.

Не був иншої думки й Кричевський. Раз при розмові на самоті з Хмельницьким він сказав:

— Довго я думав, а тепер надумав. Не час тепер дожидати рішення судів або ласки від молодого Конецпольського. Це людина без розуму й серця, він думає головою Чаплинського. Сподіваюся, що скоро буде гетьманич у Чигирині. Боюся, щоб не сталося тобі лиха від Чаплинського. Уже є познаки, що той драбуга гне до того, щоб тебе знищити. Як бачиш, я роблю все, що в моїй силі, щоб не сталося біди. Але ворог не спить...

Знав Кричевський, що Хмельницький, як писарь Війська Запорозького, бував у різних полках козацьких і з людьми, гідними довірря, радився, як би помогти козаччині і всій Україні, потоптаній самоволею польських королев'ят та їхніх прихвостнів. Знав, що вже у всіх шістьох козацьких реєстрових полках були тайні гурти відважних людей, готових при першій нагоді виступити з зброєю в руках проти польського панування.

Чигиринський полковник боявся, щоб змови передчасно не розкрили польські шпіони та не знищили головної особи великого задуму — Богдана Хмельницького. Тому він був трівожно-нетерплячий і радив кумові не баритися, рушити на Запорожжя, відкіль приходили гонці з листами та з словесними бажаннями, «щоб Хміль кидав на Волости печене й варене», бо, мовляв, січовики готові до бою хоч і зараз.

Трохи догадувався Кричевський, чому Хмельницький не поспішає на Запорожжя. Смерть малого синка, втрату рідного Суботова, поневіряння й небезпеки для власного життя міг переносити Хмельницький з видимим спокоєм. Але при згадці про Юлію, схоплену гайдуками Чаплинського і тепер повінчану з цим його лютим ворогом, руки писаря Війська Запорозького починали тремтіти, над очима між бровами складалася гнівна зморшка, і карі очі горіли лиховісним огнем.

— Не поїду відсіль, поки не спробую її визволити, — признався раз несподівано кумові Кричевському, ідучи спати темної, хмарної, осінньої ночі.

Але гайдуки Чаплинського пильно стерегли всі стежки до дому і з дому Чигиринського підстарости. Ніяк не міг Хмельницький переказати Юлії, що хоче її взяти від Чаплинського. Наприкінці сам Кричевський рішив скінчити Танталові муки Хмельницького і пішов до хати Чаплинського, коли знав, що підстарости нема дома.

Гайдуки, побачивши надзвичайного гостя, не посміли не пустити полковника до панії Юлії. Розмова була коротка:

— Перекажіть панові Хмельницькому, що я вже звінчана. Що Бог з'єднав, того людська рука не сміє розлучити.

Панія Чаплинська не нарікала на свою долю, була весела. Її високі груди стали тепер ще повніші, видно було, що їла й спала досхочу. Уже не вдягалася, як козацькі жінки, тільки способом польських шляхтянок.

— Нема про що розмовляти, — подумав Кричевський, — попрощався з Юлією Чаплинською й пішов додому. Сказав Хмельницькому правду. Тремтіли руки у писаря Війська Запорозького. Міцно зціпив зуби, неначе хотів пересилити нечуваний біль. Подякував кумові за приятельську послугу. Збирався виїздити на Запорожжя.

Події летіли швидко, як осіннє жовте листя, піднесене в повітря холодною бурею.

Не встиг Хмельницький вибратися на Запорожжя. Робив послідні приготування, поїхав ще раз по реєстрових полках — у Корсун, у Білу Церкву, в Канів і Черкаси. За кожним його рухом слідкували аґенти Чаплинського, а цей доносив Конецпольському. Радив коронному хоружому негайно видати наказ про арештування Хмельницького.

Конецпольський саме вертався з походу на татар із Дикого Поля. Хтось пустив чутку, що Хмельницький збирає запорожців, щоб ударити на військо Конецпольського, а потім, взявши гармати, рушити з реєстровими і низовими полками на Чорне море проти Турка.

— Не тільки заарештувати, але й голову йому треба урізати, — казав розгніваний цими вістками Конецпольський.

Донесено коронному хоружому, що Хмельницький перебував у той час у Бужині. Конецпольський своєму слузі Радлінському звелів схопити писаря Війська Запорозького і зробити так, щоб «той необачний чоловік не міг уже ніколи чинити бунту».

Маленький службовець Конецпольського, Радлінський, побоявся на свою руку виконати смертну кару над заслуженим козацьким писарем. Взявши під варту Хмельницького, Радлінський посадив його в темницю в Крилові і ждав, поки приїде туди сам Конецпольський.

Кричевський із своїм полком був у той час при війську коронного хоружого. У Крилові, вертаючися з Дикого Поля, скликав Конецпольський військову раду.

— Що робити з Хмельницьким? — питався полковників і ротмістрів, що були при ньому. Всі мовчали. Тоді встав і почав говорити Чаплинський. В довгій промові вияснив усі «злочини» писаря Війська Запорозького супроти законів Речі Посполитої і закінчив:

— Як не утяти шиї цьому ворохобникові, то добра не сподівайтеся, мої панове. Цей піджигач накоїть великої біди для Речі Посполитої, якщо зоставити його живим.

Здержливого і спокійного Кричевського промова і рада Чаплинського, що говорив, бризкаючи слиною з запалого рота, примусила голосно запротестувати.

— Пан Чаплинський, — казав Кричевський, — відва-

жується тут прикривати свою персональну ненависть і жадобу крови інтересами Речі Посполитої. Ні для кого не таємниця, що пан Чаплинський своєю хапчивістю був причиною усього нещастя, в якім живе пан писарь Війська Запорозького Богдан Хмельницький, особа добре знана і високо цінена святої пам'яти покійним коронним гетьманом Конецпольським і самим королем Володиславом, його милістю.

— Можете, панове, розстріляти пана Хмельницького, хоч сьогодня. Але та куля, — добре це пам'ятайте, — вцілить не тільки в серце самого писаря Війська Запорозького, а в серце кожного козака!

Кричевський, ввесь червоний від гніву, встав, розстебнув свій жупан, розірвав гаплички на вишиваній сорочці і в запалі наставив груди з шрамами, здобутими в війнах:

— Коли Хмельницький заслужив, по вашому, кари смерти, то нехай перша моя кров проллється від ваших рук, панове! Стріляйте, пане Чаплинський! Я жду!

Стільки погорди і ненависти ще ніколи не було в людському погляді, як у ту хвилину в круглих темно-сірих очах Чигиринського полковника.

Молодий Конецпольський, збентежений такою несподіванкою, сказав, що він зовсім і не думав карати Хмельницького, що для того є гетьманський суд, а проте питався ради, що робити коли вже писарь Війська Запорозького сидить тут у Крилові в темниці. На те Кричевський:

— Пан Хмельницький, писарь Війська Запорозького, одночасно виконує уряд сотника в моєму полку, він мій підлеглий. За його слова і діла, як полковник Чигиринський, можу поручитися. Беру пана Хмельницького на поруку, під власну відповідальність.

Конецпольський мусів дати свою згоду на домагання Кричевського. Рада кінчилася.

Як бита собака, виходив із ради Чаплинський. Щось шептав на вухо коронному хоружому своїм запалим ротом під білобрисими рідкими вусиками.

— Отже, куме, на цей раз урятувалися, — казав Кричевський Хмельницькому, їдучи поряд із ним верхи на чолі свого полку з Крилова до Чигирина. — Але чи надовго? Хмари не розійшлися, гляди, вдарить знову громовиця.

Тепер Хмельницький не гаяв часу. Непохитна рішучість твердими рисами застигла в його смаглюватім обличчі. Гнівна зморшка між бровами не розходилась, на висках надулися жили.

Чаплинський зник із Чигирина, поїхав разом з Конецпольським до коронного гетьмана Потоцького. Звелів своїм гайдукам охороняти Юлію, хочби й трупом мали лягти. Незабаром із Бару прийшов наказ Кричевському від Потоцького: негайно вкинути Хмельницького, що був на його поруках, у темницю.

Чигиринський полковник показав цей лист коронного гетьмана Хмельницькому.

— Від Потоцького нічого иншого не сподівайся. Я вже готовий. Їду з Тимошем. А охочі козаки з нашого полку нехай доганяють. Про це знає Нетудихата.

Був сніг і мороз. Як настав вечір, Хмельницький попрощався з своїми дітьми, подякував кумі Зої і кумові Кричевському за все добре і рушив з сином у сніжну заметіль, у білий безкраїй запорозький степ.

Потоцькому Кричевський звістив, що писарь Війська Запорозького Хмельницький, порушивши дане йому слово, зник невідомо куди, ще перед гетьмановим наказом про його арешт.

Снігова хуртовина гула лиховісним білим гомоном у безмежних степах холодної України.

XIII.

ЖЕРЕБ УПАВ.

Тихо, глухо в заметеній глибокими снігами Україні. В Чигирині і в Суботові так намело, що треба прокопувати снігом глибокі рівчаки, щоб пройти від хати до хати. В таку пору родяться леґенди й казки, і людське вухо вірить в чудесне, небувале, неможливе. Ходить страшний дід «Хо» українськими степами-лісами. Довгі вуса, червоний жупан, блакитні шаравари, з шаблею при боці, справжній запорозький козак. Куди гляне дід «Хо», — у всіх від страху серце в'яне і тремтить: і у польського шляхтича-«забіжанця» з лісів мазовецьких, і у пейсатого, бородатого жида, що для лакомства нещасного прийшов здалека торгувати-шинкувати на Україну.

Тільки українські діти не бояться діда «Хо» із Запорожжя. Бо кажуть, що то не «Хо», а писарь Війська Запорозького, Богдан Хмельницький, що на Січі гетьманом став.

Давно пішов Хмельницький на Запорожжя, та нема від нього ніяких вістей. Кум із кумом умовилися, що не будуть нічого один одному ні писати, ні переказувати. Бо велику підозру має на Кричевського коронний геть-

ман Потоцький після втечі Хмельницького на Низ Запорозький, а коронний хоружий Конецпольський просто казав, що Кричевський навмисне випустив свого кума на волю, щоб не дати його під арешт.

Що робиться в Січі? Що задумує Хмельницький? Які плани кує кароокий кум Чигиринського полковника?

Тихо і глухо в Чигирині, фантастичні чутки-леґенди снуються між людьми на Волости, від Тясмина темноводного до Бога й Дністра і за сивим Дніпром понад Сулою і Пслом. На Різдво в Чигирині, серед зими, чути було грім:

— Свят, свят, — хрестилися люде: не на добре це, що зимою гремить і блискає.

Рання весна розтопила сніги. Кричевський їде з Чигирина в Дикі Поля на розвідини з своїми козаками. Хоче показати на око вірність і щирість супроти Речі Посполитої Польської. В степу піймали козаки Чигиринського полку двох запорожців і двох татарських товмачів — «бутів». Їхали разом на Волость. Розпитував Кричевський цих бранців про Хмельницького, про січовиків, про раду запорозьку.

— У нас тепер гетьманує старий Хміль. Той знає, куди веде, за такою головою, як у Хмеля, Військо Запорозьке не пропаде. Недарма ж із ним сам король радився. А тепер з волі короля, його милости, Військо Запорозьке піде вимітати королев'ят, дуків і польську шляхту з нашої України. Ще й татари прийдуть нам помагати. Та й реєстровим полкам наобридло тягати на шиї польське ярмо, мабуть і вони збунтуються...

Кричевський мусів спинити просторікуватого запорожця і казав голосно, щоб усі козаки почули:

— Реєстрові козаки Війська Запорозького були, є і будуть вірні королеві і Речі Посполитій. Вас мушу по-

слати до пана коронного гетьмана Потоцького. Знайте, що будете тяжко покарані за самоволю і зраду.

Жаль йому було цих запорожців, але не бачив иншого виходу. Коли б їх пустив на волю, то для ворогів Кричевського це було б новим доказом, що він у спілці з Хмельницьким.

Не вміщалося йому в думку, що Хмельницький має союз з Ордою. А мабуть було так, бо запорозький гетьман з тими козаками татарських бутів вислав, що знають українську мову. Мали вони свідчити на Волости, перед реєстровими козаками, про українсько-татарський союз.

Думав Кричевський: — Замісць війни з бусурменами — союз із татарами проти Речі Посполитої. Що сказав би старий Конецпольський, коли б міг устати з могили?

Трівожні накази йдуть від гетьмана Потоцького. Суворі універсали з Бару з загрозами винищити до ноги, з жінками й дітьми, всіх тих, що послухають Хмельницького. Зазивні листи від гетьмана запорозького: кличе до бою за поругану, потоптану вільність козацьку, за благочестиву віру грецького обряду. Кличе гетьман Хмельницький реєстрових козаків і шляхту обох вір, щоб помогли Війську Запорозькому скинути нестерпиме тиранство королев'ят-маґнатів.

На весну загадав коронний гетьман похід у Дике Поле, проти «зрадника Хмельницького». Половину польського війська дає гетьман Потоцький своєму синові Стефанові. Посилає його аж на Запорожжя — «зносити Хмельницького». З молодим реґиментарем іде Чигиринський полк козацький, з своїм полковником попереду. Гайворони літають над військом молодого Потоцького. Шум бою, грім гармат, брязкіт зброї в долині над Жовтою Водою. Спека, кров, утома, зневіра, безрадність у таборі Стефана Потоцького. Потоцького вбито, все його військо в полоні у запорожців і татар.

Козацький гетьман розшукує між бранцями знайомих і приятелів. Знайшов українця-шляхтича Івана Виговського, розпитує, де Кричевський. Кажуть:

— Взяли Чигиринського полковника татари.

Звелів гетьман викупити свого кума з татарської неволі. Прибув Кричевський до гетьманового намету. Зсунулася камінна маска з смаглюватого обличчя запорозького гетьмана, і гнівна сувора зморшка між бровами розгладилася.

— Чолом, чолом низенький панові полковникові! Хто міг би подумати, що доведеться мені кума вдруге з татарської неволі визволяти? — Ніжно-люб'язно дивився на втомлене боями і безсонними ночами обличчя Кричевського. Поклав другові своєму обидві руки на плечі:

— Треба тобі, куме мій любий, єдиний на світі приятелю, добре спочити.

До Тугая-Бея, мурзи Перекопського:

— Пане мурзо, ось полковник Чигиринський, пан Кричевський. Не будь його, вже б давно гнили мої кістки в землі. Воїн, достойний найвищої хвали. Чоловік, як кремінь.

Широколиций Тугай подав пухку, мов оладок, руку Кричевському. Ввечері після бою віч-на-віч з Хмельницьким:

— Який дальший план, пане гетьмане?

— На Волость, догнати військо коронного гетьмана.

— Чи додержать слова татари?

— Маю умову, що не сміють брати наших людей у неволю. Досить їм бранців-ляхів.

На Волость проти коронного війська перший рушив Чигиринський полковник з своїми козаками. Громовим голосом заводив пісню сотник Клим Нетудихата, і козацький спів розносився в безвість через балки і яруги, лякаючи лисиць, вовків і всяке летюче степове створіння.

Корсун, Пилява. Два польські гетьмани — Потоцький і Калиновський опинилися в полоні у Хмельницького. Гетьман подарував їх татарам. У Пиляві після бою втекло все стотисячне польське військо. В жовтні 1648 року Хмельницький з козаками та з татарськими ордами підступив до Львова.

П'ятнадцять полків козацьких привів Хмельницький під мури столиці Руського воєвідства. Перший у ряді між полками Війська Запорозького — Київський полк — гетьман передав під команду свого друга і кума Кричевського.

Ще в Корсуні, після перемоги над польськими гетьманами, відбулася в зеленоверхій церкві край міста зворушлива церемонія: поважний і всіми шанований полковник Війська Запорозького Кричевський при гетьмані, полковниках і осаулах військових, при священику, поклавши руку на євангелію, заявив:

— Нині прийшла година сповнити волю і передсмертний заповіт моєї покійниці матері. Вертаюся до релігії благочестивої, східної, православної віри моїх предків і нашого козако-українського народа. Нехай від цього дня мене не ділить від нашого народа віра, як не ділить мова, кров і шляхетство: всі ми тепер, і гербовані, і негербовані, піддалися, як вільні і рівні, під закон і присуд славного Війська Запорозького. Віднині приймаю й моє перше ім'я, яким мене охрещено при народженні — Михайло.

Дріжав голос схвильованого, посивілого в боях, високочолого полковника. На що вже Клим Нетудихата, сотник Чигиринського полку, неохочий до жалощів, а і в нього при цім капнула чиста, кришталева сльоза на запорошений сірий жупан, постріляний кулями, битий дощами й непогодами, пороховим димом обкурений.

XIV.

СТАРИЙ УЧИТЕЛЬ.

Ясновельможний Ярема Вишневецький, що втік з Пилявської баталії до Львова, дав княже лицарське слово бурмістрові й радникам міста Львова, що буде до послідньої капелини крови обороняти столицю Руського воєвідства. Аби тільки міщане-католики зібрали гроші на плату війську. Але князь скриводушив: узяв гроші, золото, самоцвіти та всякі товари з львівських міщан і покинув місто, як почув, що вже недалеко Військо Запорозьке.

А проте не хотіли польські міщане піддаватися Хмельницькому. Найбільше бурмістер Мартин Ґросваєр, подвійний доктор — прав і медицини. З давно минулого виринало в його пам'яти, як він, з своїм пізнішим тестем Карлом Штехером, доганяв ярославських студентів з Марґаретою за Львовом.

— І знов цей Хмельницький стає в моїм житті наперекір. Якась фатальна історія! — думав собі учений бурмістер. Не хотів вірити, що Львів може упасти, піддатися Війську Запорозькому. Взяв на себе команду львівською міщанською міліцією, після втечі Вишневець-

кого. Щоб вести правильну оборону Львова перед українським військом, Ґросваєр звелів спалити всі передмістя. Були між львівськими міщанами такі, що бачили запорозького гетьмана перед мурами міста, але инші казали, що то неправда: мовляв, тільки полковник Кривонос пробував узяти Високий Замок, але його відбито.

Осіннє сонце прощалося з засмученою землею і освітлювало погорілі доми львівських передмість, дерева, пообпалювані огнем, і кущі. У Львові міщане та шляхта, осмілені відступом Кривоносових вояк з-під Високого Замку, набралися відваги:

— Це не Хмельницький під Львовом і не Тугай-Бей, а самовільні селянські купи з своїми ватажками. Хмельницький, якщо й був під стінами Львова, то вже зник, десь пішов собі. А з цими «кияками»*) в сірих свитах легко дамо собі раду.

Сміливіші з міщан почали виходити за мури й вали Львова в передмістя, шукали в недогорілих домах харчів, бо в місті було обмаль їжі. Цього не хотіли допустити вартові з полків Кривоноса та Головацького. Між ватагами львівської міліції, що вискакували з міста, та селянськими загонами почалися кріваві сутички. Поляки помагали своїм огнистою зброєю з валів та мурів міста. Це роздратувало і селянську чернь, і козаків. Зав'язалася з обох боків завзята стрілянина. З усіх полків збігалися козаки і дали такого пекельного огню з своїх мушкетів, що хоробрість польських оборонців Львова-города щезла без сліду. Селянські ватаги притягли довгі драбини, полізли на вал, перебралися через рів і завзято лізли на міські мури.

Синдик**) міста Львова Самійло Кушевич кляв бурмістра Ґросваєра за те, що дозволив міщанській міліції

*) Вояки з киями.

**) Писарь.

зачіпати козаків у передмістях, і вважав, що вже не буде для поляків у Львові рятунку: — «Актумест де нобіс», — (ми пропали) написав він у своїй книжечці, в яку вносив всі важніші події того року.

Козацький гетьман не хотів брати Львова приступом. Мав на думці догнати Вишневецького з недобитками польського війська. Боявся, що татари, розграбувавши Львів, так наситяться здобиччю, що вже на дальшу війну не підуть, вернуться в Крим.

— Краще взяти окуп з міщан, заплатити татарам і не лити невинної людської крови, — казав гетьман Київському полковникові Кричевському: — Подивися, куме, гарне місто, як намальоване. І цей город нашого князя Льва мав би лягти попелом? . .

Хмельницький чув стрілянину кругом міста і бачив, що почався наступ на Львів без його наказу і всупереч його волі. Звелів по всіх полках, щоб полковники, сотники, отамани й осаули завернули тих козаків, що прилучилися до «кияків». «Строгим військовим каранням» грозив своїм підлеглим за недодержання його наказу.

Переполох у Львові був величезний. На мурах міста появилося латинське духовенство з чудотворними образами та з охрестами. Серед стрілянини і бойового крику ксьондзи посилали молитви до Бога, щоб небесні сили рятували католицьку людність. Свяченою водою кропили зброю оборонців міста, доторкалися руками до шабель, списів і рушниць, бо, казали, освячена зброя може відбити напад неприятелів.

Коли поляки у Львові так перебували в страсі між життям і смертю, бачивши навкруги розворушені маси селян і козаків, — у цей момент біля міського валу, поруч з манастирем Босих кармелітів, затрубив козацький трубач. Могутнім голосом викликав з міста посланців маґістрату, казав, що має передати лист від гетьмана

Війська Запорозького. Лист передано бурмістрові Ґросваєрові, але він не йняв віри, що то пише Хмельницький.

— Чи не знає Хмельницький польської мови, що пише до нас «по руску»?

Всі, що знали раніше Хмельницького, впевняли, що він мусить добре знати і латину, і польський язик. Знав це і бурмістер. Від того часу, коли Хмельницького військо появилося під Львовом, щось дивне почало діятися з його жінкою Марґаретою. Не молилася, не ходила до костелів з иншими жінками львівських патриціїв: часто сиділа замислившись, не дбала за домашнє господарство, все довірила своїй наймолодшій дочці, золотокосій Марті. Не хотіла сповідатися, як це робили всі поляки у Львові в небезпеці смерти. Задумано ходила в великій світлиці бурмістрового дому, що мала вікна обернені на всі чотирі краї світа, і дивилася на широкі лани, поля, гаї і ліси, що простягалися далеко за погорілими передмістями, зливаючися з синьо-жовтими тінями на земному круговиді. Хоч бурмістер, заклопотаний службовими справами і військом, бував рідко дома, однак він зразу помітів переміну, що сталася з його жінкою. Не знав, що діється в жіночім серці, не питав її, тільки думав:

— Все життя був я їй противний. Не любила мене, тільки привикла. Бачу тепер, що чужа була, чужою мабуть зостанеться і до смерти.

Коли принесено від Хмельницького лист, бурмістер зараз же звелів скликати всіх радників маґістрату та визначніших шляхтичів, що були в місті. Сам на хвилину зайшов додому. Привів у свою хату старого-престарого латинського священика. То був отець Андрій Гонцель-Мокрський. Сиве волосся зосталося у нього тільки на потилиці, на висках і біля вух, — мало вигляд вінця. Ґросваєр зтиха росказав старому священикові історію

свого одружіння з Марґаретою, згадав і того, що, на його думку, спричинив його родинне нещастя, — Богдана Хмельницького. Мокрський здивовано глянув на бурмістра:

— А хто він був той молодець, що так нещасливо став на вашій дорозі за молодих літ?

— Як не помиляюся, був студентом у Ярославській колеґії отців єзуїтів. Та моя панія Марґарета мусить це знати напевно.

— Ні, залишмо панію, не годиться ятрити старої рани. Глибока задума відпечаталася на довговастім зморщенім обличчі старого священика:

— Чудо Боже діється в світі, — шептав тонкими безкровними губами, склавши руки хрестом на грудях. — Невже ж це той Богдан Хмельницький, мій студент, той, що знав на пам'ять Ціцеронові промови і так їх декламував, як ніхто після нього за п'ятьдесят літ моєї праці в школі? Невже моєму найліпшому ученикові судилося стати Катиліною для Речі Посполитої Польської, руїнником держави, що його виховала, як свого сина?

Бурмістер вивів Мокрського із глибокої задуманости:

— Прийшов лист від Хмельницького, писаний ні польською, ні латинською мовою, а «і д і о м а т е с л а в о н і к о» (слов'янським наріччям). Тому думають, що це не може бути той Хмельницький, котрого багато людей знає з давніх літ, а, мабуть, якийсь неотесаний ватажок сільської черні, незвиклий писати латинськими літерами. Благословіть, превелебний отче, мушу йти на раду в маґістрат. Мусимо рішити, чи відповідати на той лист і що відповідати.

— Марґарето, — злегка застукав бурмістер у двері жінчиної кімнати: — вийди, тут пан-отець Гонцель-Мокрський, прошу превелебного отця каноніка привітати, як нашого гостя.

Вийшла Марґарета, з смутними, замріяними очима. Коли б не повнота, що настає у жінок після сорока літ, та не зморшки під очима і на підборідді, то панія Ґросваєрова могла б уважатися за зовсім молоду. Очі живі, блискучі, зуби білі, барва обличчя свіжа, уста природньо-рожеві, без усяких рум'ян.

— А куди ти йдеш, Мартине? Ніколи тебе дома не побачу.

— Мушу, кохана, йти, кличе мене повинність. Отець ксьондз побуде у нас до мого повороту. Прийшов лист від Хмельницького до маґістрату.

Марґарета мовчала, тільки пильно дивилася на свого чоловіка.

— Пане бурмістре, як буде потреба, то я радо пішов би з відповіддю від маґістрату до Хмельницького. Думаю, що гетьман запорозький і той студент Хмельницький, що вчився у мене колись у Ярославській колеґії, — це та сама особа. Може слова старого учителя і спомини про молоді літа зм'якшать серце козацького ворохобника, і він не дозволить своїм ордам руйнувати місто.

— Гаразд, превелебний отче-каноніку, будь ласка ваша, не виходьте з мого дому, поки я сам не прийду або поки не пришлю людей за вами.

При словах Мокрського про Хмельницького очі панії Марґарети дивно заблищали під золотими віями:

— Ви, велебний отче каноніку, знали Хмельницького в школі? — тихо і несміливо запитала.

— Так, моя ласкава паніє.

— Що він був за один?

— Чесний, розумний, пильний студент. На жаль, не належав до святої Римської церкви.

— І я його знала, — майже прошепотіла Марґарета. Нещасливе було те знакомство...

Мокрський поклав свою тремтячу руку з пожовклими

пальцями і набряклими синіми жилами на тендітні руки Марґарети, зложені на столі одна на другу. Від несподіванки Марґарета зблідла, але не приймала рук з-під холодної долоні старого священика. Він закашлявся старечим, довгим кашлем, аж золотий хрест на чорній сутані хитався. Як кашель його покинув, Мокрський сказав, не дивлячися на Ґросваєрову, спустивши рідкі вії на червонуваті очі:

— Паніє бурмістрова, я все знаю. Хочу з вами помолитися, щоб милосердний Бог дав вашій душі бажаний спокій, щоб янголи небесні відігнали від вас грішні думки, огірчення, ненависть, щоб сердце ваше наповнилося покорою волі Божій і його святому призначенню.

Слова старого священика западали глибоко в душу Марґарети. Все життя вона ховала від людей свою душевну рану, уже й собі не хотіла признаватися, що та рана є. Аж ось прийшов цей старий сивий священик і тихими лагідними словами розкрив їй змисл і ціль її життя:

— Як Ісус Христос терпів невинно на хресті, за чужі гріхи, для добра людства, так і кожному з нас призначає доля свій хрест, свої турботи, огірчення, муки тілесні і душевні. Правовірний християнин переносить всі удари судьби, всі невзгоди життя з повним спокоєм і з покірністю волі Божій; ці муки і нещастя, яких багато в житті кожного смертного, хоч які незаслужені і несправедливі нам здаються, одначе небесна Мудрість Божа всі наші незаслужені страдання зачисляє до добрих діл; ними Вселенська церква Римська викупляє гріхи инших, що через свої помилки і нерозум переступили заповідь Божу і мусять вічно горіти в невгасимім огні на тім світі. Добрі діла, здобуті незаслуженим страданням невинних людей, з волі Божої і молитвами духовенства Римської церкви, падають, мов холодна роса, на грішні душі, що

невимовно і безнадійно мучаться довгі роки в геєнні огненній...

При тих лагідних словах Мокрського все легше робилося Марґареті на серці. Вона не втирала сліз, що котилися по її щоках, мов не чула їх. Їй здавалося, що якась чудодійна сила виходить із холодної пожовклої руки старого ксьондза на її зложені руки. Від усього серця дякувала Мокрському.

— Славетна паніє, я таки думаю, що маґістрат ухвалить мене послати в козацький табор до Хмельницького. Буду з ним говорити, як його давній учитель. Треба, щоб і ви своїм словом помогли врятувати місто від руїни і смерти.

— Що ж маю робити?

— Напишіть своєю рукою лист до нього. Якщо він мав до вас колись щиру приязнь, то може й тепер у нього прокинеться спомин з часів безжурної молодости; може й дух помсти покине його озлоблене серце. Нема в цьому нічого негідного. Ви дієте для добра своїх ближніх...

Марґарета зробила так, як радив Мокрський. Писала в листі до українського гетьмана про голод, хвороби і всяку недостачу в місті, про страх серед людности, про зраду Вишневецького й инших панів, що взяли з міста гроші на військо, а самі втекли геть. Благала помилування для Львова.

«Ясновельможному панові гетьманові Війська Запорозького здавна знана Марґарета із Штехерів-Ґросваєрова», — підписалася під листом.

Пішла в свою світлицю, відчинила шкатулу з дорогого чорного дерева і вийняла коралеве намисто. Ті коралі їй подарував колись студент Хмельницький, як приїхав був із Ярослава того незабутнього літа, щоб узяти з собою на Вкраїну далеку...

— Це намисто, превелебний отче-каноніку, передайте гетьманові з моїм листом. Він його пізнає.

Мокрський заховав лист і намисто під сутаною. Мовчки кивнув головою.

Тим часом у ратуші відбувалася гарячкова рада сенату міста Львова. Тричі прочитав синдик Кушевич, що знав і «по-руску», лист запорозького гетьмана, тричі перетолкував кожне слово мовою польською. Думки панів-шляхтичів і міщанських радників поділилися: одні поставилися поважно до предлогу Хмельницького і казали, що треба негайно почати переговори з «козацьким герштом». Але були й такі на раді, що про переговори з гетьманом Війська Запорозького не хотіли й чути:

— Це, мої панове, мабуть фортель Кривоноса або котрогось иншого ватажка плебіс рустіце (сільської черні). Хмельницького під Львовом нема напевне, бо чого б мовчали гармати стільки днів під мурами міста? Це котромусь ватагові прийшло в голову удавати Хмельницького, щоб налякати нас і взяти хитрощами місто.

У вирі спору й гострих суперечок Ґросваєр вагався, не знав, до якої думки пристати. Згадав про те, що лишив у себе дома каноніка Мокрського:

— Ваші милости, панове, і ви, славетні радники столичного міста Львова! У нас є дуже простий спосіб дізнатися, чи є Хмельницький під Львовом. Пан-отець Мокрський, Тремешинський канонік, зволив мені сказати, що мав колись ученика в єзуїтській колеґії в Ярославі, на ім'я Богдана Хмельницького, з України, і якщо це він, то напевне б його пізнав. Було б до речі просити пана каноніка, мужа вам усім відомого своїм чесним життям і красномовністю, щоб пройшов у козацький табор і розвідав, що нам потрібне.

Участники наради, що вже похрипли від невгавного спору, пристали на цей предлог. Дожидаючи, поки прийде з бурмістрового дому Гонцель-Мокрський, радники міста Львова вислухали і ухвалили зміст листа, що його мав віднести до Хмельницького Тремешинський старенький канонік. Устно він мав доручення довідатися від Хмельницького (якщо він дійсно під Львовом) про наміри гетьмана щодо міста і просити, щоб прийняв у себе послів від львівського маґістрату.

Була темна ніч. Зорі мерехтіли на високому склепінні небесному, мов свічки страстної ночі, коли люде вертаються з церкви від плащаниці і охороняють святий огонь, щоб не погас по дорозі додому. Сивий канонік Мокрський пройшов вулицями Львова до фіртки, що вела в передмістя. Ґросваєр звелів жовнірам випустити нею священика, одного міщанина, що ніс смолоскип, і трубача. Труба різким голосом розірвала вогкий легіт і понесла свій жалістний крик спаленим передмістям. Мокрський розумів, у яку небезпечну подорож послав його маґістрат міста Львова: міг десь серед ночі попастися в руки татарам, або яканебудь ватага озлобленої селянської черні зірве своє серце на ньому, католицькому духовному. В думці попрощався з світом і, виходячи за місто, просив Бога, щоб прийняв його душу в своє небесне царство.

Але нічого страшного не сталося. Мокрський із своїми супровідниками натрапив на передову сторожу Київського полку. Сказав козакам, хто він і куди йде.

— До пана гетьмана зразу не можемо вас послати, бо це непорядок: мусите наперед побувати у нашого пана полковника.

— А хто ваш полковник? — питався у козаків старий канонік.

— Пан полковник зветься Михайло Кричевський.

— Кричевський... знайоме прізвище. Тільки той, що вчився в Ярославі разом з Хмельницьким, звався инакше. Не Михайло, ні. А як же? Авжеж: було йому ім'я Станислав. Був латинського обряду. Добре пам'ятаю. Такий упертий, завзятий, однак був товариський. Приятелював із Хмельницьким, нерозлучні були, — «Еней і Ахат» — прозвано їх у бурсі. Чути було, що той Кричевський мав велике довірря у покійного гетьмана Конецпольського. Але цей — Михайло. Може з його рідні. Бо такий страшний час настав, що брат на брата пішов: один у королівськім війську, а другий до ребелізантів-козаків прилучився. Як от пани Хмелецькі, — той служить Речі Посполитій, а другий, Адам, зачувати, уже полковником у Хмельницького. А рідні брати...

Ці думки снувалися в голові каноніка Мокрського, дорогою до Київського полковника. У головній кватирі полку Кричевського не було: осаул сказав, що полковник у гетьмана. З його наказу козаки відпровадили Мокрського до Хмельницького. Їхали возом, попереду на конях козаки з смолоскипами. Знайшли гетьмана в попівськім домі біля церкви святого Петра, на Личаківськім полі. У Хмельницького була нарада з ґенеральними старшинами та з деякими полковниками. Писарь Виговський вийшов назустріч Мокрському, спитав, хто він і в якій справі. Мокрський назвав своє ім'я і передав лист маґістрату до запорозького гетьмана. Виговський віддав лист гетьманові і вернувся до Мокрського:

— Його милість ясновельможний пан гетьман Війська Запорозького веліли мало заждати. Прошу сісти ось на цій лаві.

В сусідній світлиці, де перед цим чувся гомін голосної розмови, настала тиша. Лиш один голос виразно, слово за словом, перечитував письмо львівського маґістрату.

Скінчив. Хтось шарпко відчинив двері. На порозі з'явився знову Виговський.

— Велебний пане каноніку Тремешинський, їх милість ясновельможний пан гетьман Війська Запорозького просять до господи.

Утомлений безсонними ночами, виснажений трівогами послідного тижня, старий Гонцель-Мокрський майже точився, як переступав поріг гетьманової світлиці. За столом сидів з булавою в руці смаглюватий вусатий запорозький гетьман у червоному жупані. Хоч три десятки років, прожиті в боротьбі й небезпеках на межі Дикого Поля, лишили свої сліди на обличчі Хмельницького, проте Мокрський з першого погляду пізнав у козацькім гетьмані свого колишнього ученика: не змінилися карі очі під дугастими бровами, тільки суворіше дивляться; цей суворий, строгий погляд Богдана Зіновія, студента колеґії отців єзуїтів у Ярославі, був пам'ятний Мокрському ще з тих часів, коли молодий Хмельницький декламував перед захопленою класою Ціцеронові «філіпіки».*)

Гетьман привітав каноніка Мокрського, як посла від львівського маґістрату. Сказав, що львівські патрес урбіс (батьки міста) самі завинили ту біду і нещастя, в якім перебуває Львів.

— Дивуюся непомалу, що ці люде собі думали? Пишуть тепер, що не можуть видати панів-маґнатів, що цієї війни причиною, — Вишневецького, Конецпольського та инших короликів, бо ці пани, шкідливі, як коти, а трусливі, як зайці, десь утекли зі Львова. Чи це розум, що пани з міського маґістрату — бурмістер і

*) «Філіпіки» — промови грецького оратора Демостена проти Филипа, царя Македонського (4 вік перед Христом). Так назвав теж і Ціцерон свої промови проти Антонія, що хотів захопити владу в Римі по смерти Цезаря (43 р. перед Христом).

радники — думали противитися силі Війська Запорозького, а як трохи натиснула на них чернь селянська, без гармат, то аж тоді побачили, де вони є. Вас, велебний пане каноніку Тремешинський, прошу переказати бурмістрові і всій маґістратській раді, щоб не дурили себе пустою надією на поміч від Вишневецького. Князь Ярема і собі негоден помогти, а як би він міг рятувати таке велике місто? Коли б був львівський маґістрат не випустив із своїх мурів віроломних обманців — Вишневецького та инших, — то Військо Запорозьке не хотіло б від міста Львова нічого: головами тих королев'ят заплатив би я за татарську поміч Україні. Але батьки міста самі винні: наділили Вишневецького грішми, золотом і самоцвітами і випустили цього вовка гуляти по світі. Тепер немаєш иншої ради, як коштом Львова заплатити мурзі Перекопському Тугаєві-Беєві, моєму приятелеві сердечному, за його поміч Війську Запорозькому на неситих королев'ят. Звольте, пане каноніку, повідомити маґістратові міста Львова, що їхня доля у їх власних руках. Нехай поспішать зібрати двісті тисяч дукатів, щоб я міг відпустити орду в Крим. Бо, коли будуть баритися, то теперішня біда завершиться такою крівавою руїною для польських міщан Львова, якої досі не було в людській історії. . .

Гетьман скінчив і дивився на свого старого учителя. Лиса голова старенького каноніка спітніла, сині та червоні жили на висках напиналися, мов струни. При кінці промови Хмельницького він устав з ослона, на якім сидів, і благально простягав свої тремтячі руки до гетьмана.

Жаль прокинувся в серці Хмельницького до старого учителя. Спомини з днів молодости війнули чарівним крилом. Глухим голосом звелів старшинам залишити

його самого з старим священиком. Узяв Мокрського за руки і пильно дивився йому в старечі розумні очі.

— Чи пізнаєте мене, доміне маґістер (пане учителю)?

— Пізнаю тебе, Теодате.*) Хоч і багато літ минуло від того часу, як тебе востаннє бачив.

Задумано стояв маленький, згорблений, висохлий перед кремезною постаттю запорозького гетьмана. Помовчавши, тихо промовив:

— Чом ти, сину, почав проливати людську кров?

— Доміне маґістер, чи мушу вам, мужеві святого життя і справедливого серця, вияснити причини цієї війни? Не я підняв руку на польське військо, самі королев'ята мене до того примусили. Мене, що від молодих літ не жалував свого здоров'я, обороняючи кордони України і Речі Посполитої, гнали, переслідували без усякої вини з мого боку. Пограбували все, що я мав, знищили родину, ні в день, ні в ночі не був я певен власного життя. Я мусів оборонятися і знайшов тисячі таких гнаних, покривджених, як і я. Тяжке було рішення, доміне маґістер, для мене і для моїх товаришів: битися все життя проти татар-нехристів, а потім — кликати Орду до союзу й помочі Україні...

Щось заблищало в карих очах козацького гетьмана: овіяний споминами про давно минуле і про свіжі події, дихав нерівно, ліва щока нервово тремтіла:

— Доміне маґістер, в ім'я незабутньої нашої приязні з тих часів, коли ви мене навчали в Ярославській школі, зрозумійте наш намір. Ми хотіли піднести високо королівську владу в Речі Посполитій Польській над приватними користями панів-маґнатів. У крівавий бій проти маґнатів-королев'ят, ворогів-гнобителів Вій-

*) Богдане.

ська Запорозького і неприятелів королівської влади, ми пішли під прапорами короля, його милости. Військо Запорозьке могло б бути тією силою, що приборкала б усяких руїнників держави і ворогів королівського маєстату. На жаль, смерть узяла славної пам'яти короля Володислава. Не знати, хто буде тепер на королівськім троні. Боюся, що новий король буде лялькою без волі в руках маґнатів. Проте я з Військом Запорозьким ще готовий трохи підождати, — не відділятися від Речі Посполитої. Але нехай знають у Варшаві: як не буде розумного порядку в державі польській, то запорозькі козаки створять свою власну Річ Посполиту Українську...

— Ще є час подумати і зважити, бо потім буде каяття, та вже вороття не буде. А вас, доміне маґістер, прошу уклінно, щоб ви не відмовлялися переказати про наше бажання всюди там, де будете вважати за потрібне і корисне для дальшої згоди України з Польщею. Бо чує моє серце, що нашою незгодою скористаються инші держави. Якщо Україна й Польща не знайдуть способу для розумної, рівноправної згоди, і витратять свої сили у крівавій борні, то прийдуть сусіди, візьмуть одних за чуби, других за чуприни і встановлять такий лад, що буде не до смаку ні українцям, ні полякам. Бо це ж відомо, що дуобус літіґантібус...

— Терціус ґавдет*), — докінчив старий канонік.

— Прошу тебе, милий сину, пожалуй міста Львова, не дозволь руйнувати. Боюся, що окуп, який ти призначаєш, буде зависокий. Князь Вишневецький узяв з міста все, що міг, мало що зосталося. Ось і панія Марґарета

*) Коли двоє сваряться, то третій радіє.

Ґросваєрова, дружина теперішнього бурмістра, передала лист до тебе, просить ласки для Львова.

Канонік обережно вийняв з-під сутани лист і коралі.

Мокрський дякував гетьманові і збирався вертатися до Львова.

— Прощай, сину, будь здоров, нехай Господь Бог провадить твій розум і серце до мира між народами.

Щось заворушилося в душі запорозького гетьмана. Став на коліна перед старим своїм учителем, обняв за ноги, дякував за науку і за добре слово, що чув від нього колись у школі:

— Доброго учителя ученик ніколи в своєму житті не забуде, — промовив. Вийняв із своєї скриньки многоцінний золотий перстень з червоним самоцвітом-рубіном. Разом з коралевим намистом дав старому канонікові:

— А це прошу, превелебний отче каноніку, віддайте з вашої ласки славетній панії Марґареті. На милу згадку про давні часи, коли ми обоє були молоді, зелені і дуже, дуже нерозважні. А за столичний город Львів перекажіть славетній панії, щоб не турбувалася. Зроблю все, що в моїй силі, щоб дійшло між нами до згоди.

Тільки одна умова мусить бути наперед сповнена: щоб я не почув більше про нагінку від польських панів і міщан у Львові на наших братів-русинів грецької віри. Невинно пролита кров наших українців у місті кричить до неба! Перекажіть радникам маґістрату, щоб зараз же припинили безглузде цькування наших міщан у Львові. Бо...

Гетьман недвозначно махнув булавою в бік Львова. В його карих очах знов мигнули грізні блискавки. Зляканий цією переміною Мокрський запевняв, що надалі й волос не спаде з голови українських міщан у Львові. Старий канонік аж перехрестився, мов хотів цим ствердити силу свого слова.

Коли священик виходив із гетьманової кімнати, то з другого покою до нього вклонився невисокий огрядний козацький полковник:

— Сальве, доміне маґістер! (будь здоров, пане учителю).

Мокрський не пізнав того, що до нього привітався.

— Я — Кричевський, ваш ученик з Ярославської колеґії.

— І ти, моя дитино, тут? !

— Як бачите, доміне маґістер.

— Що ж воно діється на Божому світі? Мої ученики — і обидва з Тугаєм-Беєм проти коронного війська...

— Довго про це говорити, доміне маґістер. На все воля Божа. Як у тій українській пісні:

«Колись були пшениці ланами,
а тепер стали облоги.
Колись були брати-товариші,
а тепер стали вороги...»

Похитнув головою на тонкій шиї старий канонік:

— А я розпитував у козаків твого полку, як зветься їхній полковник. Казали, що Михайло Кричевський. Аж бачу, що не Михайло, а Станислав.

— Ні, доміне маґістер, козаки правду казали, тепер я вже Михайло.

— То, значить, перемінив обряд? — з жахом у голосі промовив Мокрський.

— Так, доміне маґістер, вернувся до віри моїх предків.

Нічого на це не сказав старий канонік, тільки гірко скривився. Після короткої мовчанки:

— Вале (будь здоров), Станиславе! — Поклонився полковникові і вийшов із своїми супровідниками в темряву вогкої осінньої ночі.

XV.

ПОВОРОТ.

Львів відкупився. За чорними хмарами осінніми в несходимім болоті пливе Військо Запорозьке до Замостя з гарматами й величезними драбинами, щоб узяти це місто, поставлене гордими маґнатами Замойськими. Тут наспіла до Хмельницького вістка, що в Варшаві вибрано на трон польський Яна Казимира, Володиславового брата. Новий король ще перед елекційним соймом*) удавав, що він великий приятель Війська Запорозького, і зараз по виборі послав до Хмельницького лист з заявою своєї прихильности до України.

І піді Львовом, і під час облоги Замостя гетьман скликав часто своїх визначніших старшин на наради. Бували там — Іван Богун, Станислав Мрозовицький-Морозенко, Гарасим Чорнота, Остап Гоголь, Семен Бурлай, Тиміш Носач, Петро Головацький, Максим Кривонос, Іван Гиря, Федір Вишняк-Якубович, Филон Джалалій, — все досвідчені вояки, в полі й на морі бувалі. А між ними перше слово належить полковникові Київському, найближчому

*) Елекційний сойм — для вибору короля.

давньому приятелеві і кумові гетьмана Війська Запорозького — Михайлові Кричевському. І піді Львовом, і під Замостям між гетьманом та полковником Київським мовби чорний кіт перебіг дорогу. Не вхвалив Кричевський гетьманової думки про мир із Польщею. З ним теж і спокійний, розважний Богун, і бурхливий, як кип'ячий куліш, полковник Кривонос. Казали вони нераз на нарадах старшин Війська Запорозького з гетьманом:

— Нема чого нам ждати від Польської Речі Посполитої та від короля. Нам байдуже, яку собі польська шляхта вибере ляльку для своєї забави. Ми самі — Річ Посполита Українська! Нехай пан гетьман велить Війську Запорозькому рушати на Варшаву, заженемо всіх панів і підпанків аж до Висляного устя!

Але нелегко переконати гетьмана.

— Розумію ваш запал і шаную, панове старшини. Та гляньте на пору року. Зима настає, бракує людям одежі й корму коням, нема й козакам харчів, бо польське військо все у селян виграбувало. А до того — хвороби, гарячки всякі. Уже при кожнім полку в обозах повно недужих, і смерть косить людей. Уважайте, до Варшави ми дійдемо, але як усе військо покачає гарячка, то вже назад не вернемось. Була б це Пиррова перемога*).

Кричевський, з поваги до гетьманського уряду й достойности, не сперечався з Хмельницьким при полковниках, знаходив час на розмови віч-на-віч, насамоті.

— Пусти мене, куме, самого з моїм полком на Варшаву! Присягаюся тобі, що переполощу всі повіти понад Вислою аж до Балтійського моря!

Але непохитний і твердий у своїм рішенні гетьман

---

*) Пирр (в 3 в. перед Хр.) — володарь Епиру в Греції. Хоч перемагав римлян, проте з величезними втратами. Відсіль назва «Пиррова побіда».

Війська Запорозького. Що задумав і продумав, те не легко вибити з його сідої голови.

Не вважаючи на докази свого кума та инших полковників, загадав Хмельницький поворот козацької армії до Дніпра. Був кінець листопада, коли гетьман з головними силами рушив від Замостя через Берестечко й Остріг на Київ. В містах і селах України вітали провідника Запорозького Війська хлібом із сіллю, церковними дзвонами, співами, промовами, мушкетним та гарматним громом.

З Хмельницьким до Києва прямував і полк Кричевського. В Острозі була зустріч особливо торжествена. Тут ще були люде, що пам'ятали славну Острізьку Академію, в якій учився колись гетьман Сагайдачний. Тут найтяжче далося українцям в тямку немилосердне панування польських єзуїтів.

В Острозі при вїздній брамі було вивішене полотнище, прикрашене зеленими ялиновими вітами, а на полотні був напис:

— Яко ізбавльшеся од злих.

При брамі городовий отаман, бурмістер, радники і лавники старого княжого міста зустріли гетьмана з хлібом-сіллю і з промовами. Якийсь студент Київської Могилянської колеґії, після промов батьків міста, прочитав свої власні вірші на честь Війська Запорозького:

Честь Богу, хвала! На віки слава Війську Дніпровому,
що з Божої ласки загнало ляшки к порту Висляному.
А рід проклятий ворожий стятий — чиста Україна!
А віра святая ціла зостала — добрая новина!
І ти, Чигрине, місто українне, не меншую славу
тепер в собі маєш, коли оглядаєш в руках булаву
зацного Богдана, мудрого гетьмана, доброго молодця,
Хмельницького, чигиринського, давнього запорожця.

Бог би указав і війську подав, щоби їм справував,
а щоби покорних од рук оних гордих аби рятував.
Учини ж, Боже, всім нам гоже, аби булавою
військо було славне, всьому світу явне за його головою.

Студент був молоденький, ледве 16 літ йому було, білявий, з довгобразим, ніжним обличчям, мов у дівчини. Під час читання цих віршів гетьман і полковник Київський дивилися то на молодого студента, то на острізьких міщан, що пильно слухали гарно виголошену оду. Всі розуміли прості слова похвального гимну Війську Запорозькому, багато людей не могло здержати сліз, щасливих, радісних, захоплених надією на повне визволення України з чужого ярма.

Гетьман поманив рукою студента до себе:

— Як тебе звуть, доміне?

— Іван Мазепа-Колединський, — ясновельможний пане гетьмане.

— З котрих це Колединських? Чи не з тих, що в Мазепинцях?

— Атож, пане гетьмане, мій батько — Степан Мазепа.

Лице Хмельницького засяло:

— Знаю добре твого батька. Де тепер твій пан отець?

— Дома в селі. Я зібрався оце до Війська Запорозького на війну, та бачу, що вже війна кінчилася.

— Ти ще молодий для війська. Треба тобі ще повчитися.

— Але ж, пане гетьмане, всі наші студенти уже в війську. Кажуть:

«Салус реі публіце — супрема лекс».*)

На те Кричевський:

— Це добре сказано, але добро державі можна робити не тільки зброєю. Нам треба й учених, освічених людей.

*) Добро держави — найвищий закон.

— Хто написав ці вірші, що ти читав? — питався Хмельницький.

Студент почервонів і, щоб инші не почули, тихо сказав:

— Це я написав. Не дуже вдалі вірші. Он у нас у Києві є один студент, зветься Винницький, той як напише, так аж за серце бере.

— І твої вірші дуже добрі. Бачив ти, як люде плакали? — сказав Кричевський.

Гетьман дав Мазепі таляра і шовкову хустку на спомин:

— А батькові своєму передавай від мене поклін.

— Дякую щиро, пане гетьмане, — поклонився студент Колединський.

— Ех, таких би хлопців нам побільше, — казав Кричевський до гетьмана.

На те Хмельницький:

— Дасть Бог, як упораємося з ворогами, то буде в кожнім місті колеґія, в великих містах заведемо академії та університети. Наше завдання догнати инші народи, що могли в затишку, за нашими спинами, творити науку й освіту. Розуму й охоти до науки нам не бракує.

Поміж міщанами побачив Кричевський селян, що прийшли привітати гетьмана. Вони подали Хмельницькому білу паляницю з сіллю на гарно різьбленій липовій мисці, застланій вишиваним білим рушником. Найстарший між селянами, дідок із сивою борідкою, озвався до гетьмана з словами:

— Просимо вашої ласки, пане гетьмане Український, не попустіть ляхам нас кривдити. Бо вже нахваляються пани-ляхи, що як піде відсіль Військо Запорозьке, то будуть з нас по три шкури здирати.

Смутна тінь пробігла карими очима Запорозького гетьмана.

— Не журіться і не бійтеся, люде добрі. У нашого війська договорено з королем, щоб не смів ніхто з панів отягчати сільських людей на Україні. Перекажіть це всім селянам у вашій околиці. Зараз я звелю написати в Острозі універсал також до шляхти, щоб знала мою волю.

В Острізькім маґістраті писарь Війська Запорозького Виговський посадив своїх канцеляристів і підписків до негайної роботи: переписувати універсал гетьманський до всієї шляхти:

«Бажаємо того, щоб ваші милости, всупереч волі й приказові його королівської милости, не мали ніякої злости на своїх підданих і до нашої реліґії грецької...

Боронь Боже, коли б хто впертий і лихий відважився розливати християнську кров або мордувати убогих людей; коли б до нас про таке дійшла звістка, то це розіб'є згоду і мир та доведе Річ Посполиту Польську до загину.

Дан в Острозі, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького».

— Ось уже маєш зачіпку до війни з Польщею, любий куме, — казав Кричевський, прочитавши гетьманів універсал: — Захоче якийнебудь пан Кроводерський чи Обдерихлопський набити канчуками селян за те, що нам проти Польщі помагали (а будуть і такі, що й вішатимуть селян), то доведеться нам сповняти дане слово...

Хмельницький понуро мовчав, чув у кумових словах докір за те, що не пустив його з кіннотою на Варшаву «ляхів кінчати».

Їхали замерзлими смутними полями Волині:

— Гей, пора, гей пора
Нам, хлопці, додому, —

тихо сказав гетьман Кричевському. Обом згадався Суботів і Чигирин. В Чигирині нетерпляче ждала Кричевського Зоя, тепер уже полковниця Київська, все справляла молебні в церкві за здоров'я свого чоловіка Михайла.

В Суботові, на хуторі Хмельницького, верховодила панія Юлія, що була повінчана з Чаплинським. Зник пан Данило, підстароста Чигиринський, зараз після бою над Жовтими Водами, ані слова не сказав і не переказав панії Юлії. Вона теж, з страху перед ордою, утекла була з Чигирина. Але нагода хотіла, що зустрілася з переможцем коронного війська гетьманом запорозьким Богданом.

Пом'якшало серце Хмельницького до Юлії після гірких сліз і присягання, що вона неволею мусіла стати жінкою Чаплинського. Оселив її в Суботові і мав у великій ласці, як і перед тим.

Тільки Кричевський крутив головою, згадуючи свою послідню розмову з Юлією в домі Чаплинського:

— Ох, ви, лицедійниці, з Євиного роду! Чи можна вам вірити?

Але нічого не казав кумові. Бачив, що під попелом жевріє невгасима искра в серці Хмельницького, що спалахнула знов пожаром у його грудях.

Золотоверхий Київ. Дніпром на Запорозький Низ, до Порогів, пливе крига, мов білі гуси. Кияне радісними дзвонами і співами зустрічають свого «Мойсея», гетьмана Війська Запорозького. Розмови з митрополитом, з ученими київськими монахами, з архимандритом Печерським і з самим Єрусалимським патріярхом, що благословив гетьмана на дальшу боротьбу.

— Тільки в Києві я бачу, як з високої дзвіниці, де я і куди маю йти, — казав гетьман своєму кумові Кричевському, Київському полковникові.

XVI.

КИІВ І ПЕРЕЯСЛАВ.

Славен-славен стародавній город Переяслав над річкою Трубайлом, що вливається тихою спокійною течією в Дніпро з лівого боку, нижче Києва. В старім місті хороброго князя Мономаха, що колись з переяславською дружиною громив і топтав поганські половецькі полки, призначив переможний гетьман Хмельницький переговори з послами нововибраного польського короля, Яна Казимира.

Лютий мороз скував Дніпрову воду і закаменив сніг. Біля Трипілля переїхали королівські посли Дніпро і, переночувавши в Воронькові, наближалися до Переяслава. На чолі посольства був шляхтич грецької віри, воєвода Браславський Адам Кисіль. З ним Войцех Мясковський, Смяровський і инші. Посольство Яна Казимира зустрів сам гетьман Хмельницький за четверть милі в полі перед Переяславом, верхи на коні, а з ним полковники, осаули, сотники. Грала військова музика, біля гетьмана повівала червона хоругов Війська Запорозького, і хиталися кінські хвости гетьманського бунчука. Хмельницький мав праворуч від себе Кричев-

ського, полковника Київського. Короткою промовою привітав гетьман королівських послів, зліз з коня і сів у сани поруч воєводи Киселя. Їхали просто до гетьманового двору, де був приготований обід для гостей із Варшави. За обідом Кисіль сидів по праву руку від гетьмана, а напроти був Кричевський. Почастовано гостей горілкою і вином, пито за здоров'я короля, гетьмана і за мир України з Річчю Посполитою. В місті грімко бито з двадцятьох козацьких гармат.

— Пане полковнику Київський, — казав воєвода Кисіль, що знав Кричевського з давніх часів: — Що хоче нехай хто каже, але в а с ніяк не сподівався я побачити при боці ясновельможного пана гетьмана Війська Запорозького. Ще можна собі уявити шляхтича грецької віри, що піддався б під присуд Війська Запорозького, але ви ж належити до римської церкви...

— Шкода говорити, пане воєводо, — усміхнувся Хмельницький: — пан Кричевський тепер однієї віри з вами, уже не зветься Станислав, а Михайло.

Кисіль аж рота розтулив від здивування. А Кричевський тоді з усмішкою під сивуватим вусом:

— Отже, пане воєводо, вам, як синові благочестивої грецької церкви, лишається зробити те, що й я: пристати до Війська Запорозького, бо воно б'ється не тільки за права козацького стану, а теж і за віру...

Кисіль криво усміхнувся на цей жарт Кричевського і глянув на инших своїх колеґ-послів, чи чули вони слова Київського полковника. Питався, чи багато шляхти в Війську Запорозькім.

— Є її доволі, пане воєводо, — відповів Кричевський, — грецької і римської віри. У нас, у Війську Запорозькім, ніхто нікого не силує міняти релігію, тут нема єзуїтів. Щодо мене, то я вернувся до віри, в якій народився. Батько мій, царство небесне, чомусь хотів мене обернути

на римську віру, але я чув себе ввесь час, як і тепер, душею і тілом членом православної благочестивої церкви.

За обідом зайшла розмова між королівськими послами та полковниками Війська Запорозького про воєнні події. Казав Кричевський так, щоб усі чули:

— Пане воєводо Браславський і панове посли! Ви кажете, що приїхали від короля і Речі Посполитої миритися з Військом Запорозьким. Чом не подумали пани-сенатори і воєводи раніше про те, щоб запобігти цій війні? А то дали волю князеві Вишневецькому, коронному хоружому Конецпольському та його п'ятолизові Чаплинському порядкувати на Україні. Забули, що Україна — це свободолюбний народ, що цей народ одного дня розірве кайдани і під румовищами темниці поховає своїх гнобителів. Не слухали пани-королев'ята покійного короля Володислава, не слухали й славної пам'яти коронного гетьмана Станислава Конецпольського. А тепер маєте, панове, кашу, що самі наварили, їжте собі на здоров'я!

Говорив Кричевський гостро, незалежно. Відчували всі, що глибока безодня ділить цього покозаченого шляхтича від маґнатської «золотої вільности».

І инші полковники й старшини додавали за обідом свого до загальної розмови.

— Болить серце у польських шляхтичів, що мусіли покидати свої доми й маєтности на Україні перед народнім гнівом. А чи не боліло серце у нашого пана гетьмана, що мерзотник Чаплинський вигнав його з власної хати і його сина вбив? — питався могутній осаул Київського полку Клим Нетудихата.

Боліла голова у воєводи Киселя, боліли голови і в инших королевих послів після обіда у запорозького гетьмана, і не від горілки, меду й вина, а від цих розмов

і промов. Не спиняв гетьман своїх полковників, сам мовчки дивився карими очима під насупленими бровами, мов і не слухав того, що говорили за столом його гості.

— Треба того Хмельницького якось уласкавити, — казав на нараді ввечері своїм товаришам-послам воєвода Кисіль. — Маємо для нього від короля, його милости, булаву і прапор. Годилось би віддати ці інсиґнії*) після закінчення переговорів з Військом Запорозьким, але зробімо це завтра. Може буде гетьман до нас ласкавіший і не дозволить своїм полковникам такої імпертиненції**) супроти нас.

Про це своє бажання Кисіль повідомив Хмельницького. Ввесь Переяслав зійшовся в день 20 лютого дивитися, як гетьман Війська Запорозького буде приймати подарунки від послів короля Яна Казимира.

На широкій вулиці, що біля двору Хмельницького, стояв гетьман запорозький, окружений полковниками та иншими старшинами. Хмельницький був попереду в червонім кобеняку, підшитім соболями, за ним стояли в пишних полковницьких кожухах Кричевський і инші старшини Війська Запорозького. Був сильний мороз, панувала тиша, иній застиг на деревах, і пара від дихання осідала білим порохом на вусах, бровах і на кожухах. Недалеко від старшин Війська Запорозького стояли — бородатий боярин московський, царський посол до гетьмана, у соболевій шубі; а поряд із ним чорновусий, кругловидий посол угорський у зеленім жупані і в червоних чоботях.

Заграли запорозькі труби, бубни грізно загули в скованому морозом повітрі: то йшла твердим кроком гетьманська музика, а за нею несли польські шляхтичі булаву і прапор від короля, як подарунок Війську Запо-

*) Відзнаки.

**) Нездержливість, незвичайність.

розькому. Старий Кисіль, недужий на подаґру, напружував хворі ноги, щоб іти під голос козацьких труб і громовий гомін бубнів.

— Бачиш, куме, як ходять тепер польські сенатори під козацьку музику? Підожди, ми їм ще не такої заграємо, — казав крізь зуби гетьман до Кричевського, щоб ніхто не почув.

Уже Кисіль, підстаркуватий чоловік з круглою рідкою шпакуватою бородою, налягаючи на одну ногу, дійшов до того місця, де стояв гетьман із старшинами, і почав висловлювати прихильність і ласку короля й Речі Посполитої до гетьмана та до Війська Запорозького, як несподівано для всіх скрипучим сильним голосом крикнув полковник Джалалій, що стояв біля гетьмана:

— Король, як король, але ви, королев'ята, князі, много броїте, та й наробили. — І, звертаючись просто до Киселя, гукнув:

— І ти, Киселю, кість від нашої кости, відщепився, пристаєш з ляхами!

Цей виступ старого, завзятого Джалалія не був бажаний гетьманові. Звелів йому мовчати. Невгомонний полковник махнув булавою і пішов з ради.

Немало були стурбовані королівські посли цією пригодою, проте кінчили державний акт. Воєвода Кисіль передав гетьманові листи від короля і довірну грамоту для себе та для инших послів. Листи були тут же вголос прочитані. І булаву, прикрашену самоцвітами, хотів передати Кисіль із власної руки в руку Хмельницькому. Однак сталося инакше:

— Візьми той макогоник, куме, — тихо сказав гетьман Кричевському. Київський полковник підхопив булаву з рук воєводи Киселя і держав її, ставши праворуч від гетьмана. Червоний прапор з білим орлом, дарунок Яна Казимира, взяв инший полковник.

Не пом'якшав суворий погляд гетьмана Хмельницького від королівських подарунків. Дякував абияк королевим послам і запросив їх до себе в гості на обід.

У великій світлиці за декількома столами, накритими мережаними обрусами і вишиваними рушниками, сиділи полковники та инші старшини Війська Запорозького. Було тихо. Ждали, що скаже воєвода Кисіль.

— Ясновельможний пане гетьмане, і ви, вельможні панове, старшини і полковники Війська Запорозького, — почав Кисіль свою гладко вироблену промову. Згадав, яку велику ласку показав король своїми подарунками для Війська Запорозького і які добродійства хоче учинити для гетьмана й Війська Запорозького на майбутнє: король простив усі провини гетьмана запорозького супроти Речі Посполитої, як добрий батько пробачає проступки нерозважних дітей своїх; забезпечує в польській державі вільність для стародавньої грецької релігії; збільшить число реєстрового війська; відновить старинні права і вільготи Війська Запорозького.

— А найбільша ласка від короля ясновельможному панові, його милости Зіновієві Богданові, від королівського маєстату така: король Ян Казимир, його милість, дарує панові Хмельницькому владу над Військом Запорозьким і затверджує його, як свого вірного підданого, на уряді гетьманськім. А тому й ви, ясновельможний пане гетьмане, покажіть себе вдячним до такої великої ласки його королівської милости: як вірний підданий і слуга його королівської милости, запобіжіть дальшій колотнечі і кровопролиттю, не приймайте простого мужицтва під свою протекцію; звеліть хлопам, щоб віддавали послушенство своїм панам...

Як мурований сидів гетьман запорозький нерухомо за столом і слухав промову Киселеву. Кричевський, що був за столом напроти гетьмана, читав у кумових карих

очах стільки спокійної, холодної погорди до промовця і до тих, що його з Варшави прислали на переговори з Військом Запорозьким, що йому аж моторошно робилося.

Ждав, що буде далі. Чи відповідатиме гетьман Киселеві? Чи може звелить гострому на язик, гарячому Джалалієві дати належну відповідь воєводі Киселеві.

Як кінчив Кисіль, то мертва тиша панувала в світлиці. Всі втопили очі в непорушне смаглювате обличчя гетьмана. А він мовчав. Обвів очима всіх присутніх, неначе хотів вичитати у своїх старшин в очах думку кожного. Просив Киселя сідати і сам, не встаючи з місця, почав з ледве помітним насміхом в голосі, від якого холодно й жарко ставало послам польського короля:

— Пане воєводо Браславський, панове посли його милости короля польського! Унижено дякую за таку велику ласку, що мені показав король, його милість, через вас, що і владу над усім Військом мені прислав (дехто з старшин при тому не міг здержатися від усмішки), і мої попередні проступки простив.

Щодо переговорів з вами, то вони тепер не можуть початися і відбуватися. Війська Запорозького вкупі немає, більшість полковників і старшин далеко, без них не можу і не смію нічого учинити: від того залежить моє життя. До того ж я не маю сповнення моїх справедливих домагань супроти Чаплинського і Вишневецького. Треба, щоб перший був конче мені виданий, а другий щоб був покараний, бо з них причина кровопролиття і всього заколоту. Винен, правда, і Потоцький, що на мене наступав, що за мною гнався, коли я з своєю душею сховався в Дніпрові льохи; та той уже дістав своє: знайшов те, чого шукав. Винен і хоружий Конецпольський, бо взяв мою батьківщину, Суботів, і Україну віддав ляховчикам, що наших молодців, заслужених для

Речі Посполитої, обертали в мужиків, грабували, бороди висмикували, в плуги запрягали. Але він не так винен, як ті перші два.

Нічого не буде з усього, якщо одного з них не покарають, а другого мені сюди не пришлють. Як ні, то або мені з Військом Запорозьким пропасти, або землі Лядській, всім сенаторам, дукам, короликам і шляхті загинути!

Голос гетьманів загремів, мов великодній дзвін:

— Або — чи то мала з ляхів причина, що християнська кров ллється? Литовське військо вирубало Мозирь і Турів, а Януш Радивил звелів одного нашого чоловіка вбити на палю. Я послав туди декілько полковників, а до Радивила написав: коли він зробив те одному з християн, то я те саме учиню чотирьомстам полонених ляхів, яких маю багато, і віддам своє.

— Так, добре каже пан гетьман, — гомоніли між собою козацькі старшини за промови Хмельницького.

Кричевський, що сидів поряд з Мясковським, припрошував польського посла обідати. Але бачив, що і йому, і иншим королівським послам не лізла в горло їжа після «закуски», яку їм приготував Хмельницький.

Прощалися посли з гетьманом по обіді дуже засмучені. У Киселя на очах бреніли сльози. Запрошував до себе в неділю гетьмана на обід.

— Чи добре робимо, куме, що так натискаємо на воєводу з послами королівськими? Посол, кажуть, як мішок: що в нього положать, те й несе.

Хмельницький усміхнувся до Кричевського:

— Нехай трохи наберуться страху ляхи та лядські прислужники. Нехай роскажуть у Варшаві, що це не Кумейська играшка і не з Острянином баталія учинилася, а з усім народом українським іде війна!

Нароком не поїхав Хмельницький до Киселя на обід.

Ждали посли гетьмана, не діждали. Ще більше засмучені цим мусіли їсти самі застиглий борщ. Аж надвечір приїхав гетьман у санях з Кричевським та з иншими полковниками до хати, де жив Кисіль. Був напідпитку чи може удавав тільки. На лагідні, привітні й ласкаві слова Браславського воєводи відповідав коротко, уривчасто. Знов, згадавши Чаплинського та Вишневецького, гетьман почав перечисляти свої кривди від цих людей. Не міг про Чаплинського говорити спокійно:

— Ось перед вами пан полковник Кричевський може посвідчити і росказати, як і з чого почалося. Мало Чаплинському хуторів було в старостві Чигиринськім? Мало йому жінок, що він силою повінчався з моєю сердешною Юлією, взяв її неволею з мого дому? Знайте і пам'ятайте, панове-ляхи: як не буде мені дана справедливість, то попрощайтеся з Україною, з усією Руссю, аж по Вислу!

Після цього вибуху гніву гетьман заговорив трохи лагідніше і тихіше:

— Ось, пане воєводо Браславський, і ви оженилися вдруге після смерти вашої першої дружини. Ваша панія супроводить вас і в такій далекій подорожі, як тепер, і вам любо, що є щира душа, що за вас турбується, словом ласкавим до вас озивається. А приходить ні з того, ні з сього якийсь гульвіса, хапає вашу жінку і каже: «Це моя здобич»! Що б ви на це сказали? Хотів би я почути, що б на це сказала вельможна панія воєводина? Ходімо до неї, пане воєводо, покажіть мені вашу панію.

Мусів Кисіль, хоч це було йому проти серця, йти з гетьманом до Киселихи, що була в своїй кімнаті і саме розкладала карти, з нудьги ворожила. І Кричевський з иншими полковниками та польські посли зайшли до Киселихи на запрошення воєводи.

Гетьман поклонився до Киселихи, чепурної білолицої жінки середніх літ.

— Панія воєводина вміють ворожити?

— Та де там, ясновельможний пане гетьмане! Так, від безділля розважаюся, щоб час швидче пробіг.

— Я, паніє воєводино, вам і без ворожіння скажу, що буде. Ось слухайте: дуже, дуже скоро, ще сього року загине Лядська земля, а Україна запанує. Жаль мені вас і пана воєводу, бо видно, що ви добрі люде. Чом ви ще й досі з ляхами? Верніться до свого народу, покиньте ляхів, будете з козаками, як у Христа за пазухою, волос на ваших головах не спаде. Подивіться на пана полковника Кричевського, чим не шляхтич з гусарії самого великого коронного гетьмана Конецпольського? А чи він один у Війську Запорозькім шляхетського роду? Ой, подумайте, пане воєводо, з вашою панією, щоб не було потім пізнього каяття! Нічого з наших трактатів не вийде, про це шкода говорити. Стіна об стіну мусить ударитися! Тепер мусить бути війна в цих трьох або чотирьох неділях! Виверну всіх ляхів догори ногами і потопчу так, що будете під моїми ногами, а наостаток вас цареві турецькому в неволю віддам! Щоправда, що я малий, простий чоловік, але Бог мені дав, що я єдиновладець, самодержець Український. Уже я доказав те, об чім ніколи не мислив, і далі докажу те, що надумав: виб'ю з лядської неволі український народ! А що первіше я воював за свою шкоду і кривду, то тепер буду воювати за нашу православну віру.

— Та й ми ж православні, пане гетьмане, хіба ми не хочемо вільности для своєї віри? — озвалася крізь сльози Киселиха.

— То я недобре сказав, бо не за саму віру, а за волю всього народа українського буде тепер битися Військо Запорозьке, а не тільки за права свого козацького стану.

В цій війні поможе мені вся чернь, по Люблин, по Краків. І я від черні не відступаю і не відступлю, бо то наша права рука! Бо щоб ви, знищивши селян-мужиків, не ударили на козаків. Буду мати двічі або тричі по сто тисяч своїх козаків, всю Орду і Ногайських татар над Савранню...

У гетьмана очі горіли:

— За границю на війну не піду, шаблі на турків і татар не піднесу. Досить маю на Україні, в моїм князівстві по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи! Дуків і князів там зоставлю. А як будуть і там брикати, то я й там їх знайду. Не зостанеться мені нога ніодного князя і шляхетки тут на Україні! А коли хоче котрий з нами хліб їсти, то нехай буде послушний Війську Запорозькому...

Не послухав воєвода Кисіль ради запорозького гетьмана, зостався вірний польському королеві. Але знайшлися в дружині Браславського воєводи инші шляхтичі, що пішли за голосом крови й серця та й зосталися служити в Війську Запорозькім. Писарь покойовий Соболь, персональний секретарь воєводи Киселя, учений і бувалий у світі шляхтич, уже не молодий, зостався в Переяславі на службі у Хмельницького. Навіть деякі молоді панянки-шляхтянки, помічниці Киселихи, покинули службу у воєводихи, перейшли до козаків:

— Тут нам веселіше в рідній стороні, чого б ми їхали з воєводою в Польщу?

Кращі між ними зразу ж повиходили заміж за визначних козацьких старшин, і сам гетьман запорозький приходив до них на весілля і щедро обдаровував.

— «Стіна об стіну вдариться», — ці слова Хмельницького гули в вухах Київського полковника Кричевського, як голос дзвону на пожежу.

— Правда, — думав собі, — нема иншої ради. Замісць

мира з Україною, новий король хоче взяти нас з обох боків — з Півночі Литвою, а з Заходу польськими силами. Ще живий запеклий ворог України Вишневецький, і його партія набирає все більшої ваги в Варшаві.

Послав Хмельницький з Киселем свої вимоги до короля: щоб шляхта польська не верталася на Україну до Зелених свят, коли має зійтися козацька рада на Росаві. Тим часом границя між Козацькою Україною і Польською державою мала проходити понад річкою Случчю.

Після відїзду воєводи Киселя Хмельницький зоставався аж до кінця квітня в Переяславі та в инших містах Лівобережної України. Робив перегляд полкам козацьким, набирав нове військо, велів лаштувати гармати, мушкети, відливати кулі, готувати харчі для походу. Заїхав гетьман теж і до свого кума-полковника в Київ.

Під рукою Кричевського Київський полк був, як маків цвіт, упорядкований, бадьорий, з бойовим духом. Перед Святою Софією зустрів Київський полк свого гетьмана маршем «Гей, не дивуйте, добрії люде», аж голос труб лунко перелітав на лівий беріг Дніпра і розливався по плавнях і гаях зеленим відгомоном.

На київськім замку, в палаці, де жив раніше польський воєвода, приймала панія Зоя Кричевська, полковниця, кума-гетьмана, давнього приятеля своєї родини. Дивився Хмельницький із вікон високої світлиці на Київ, на Дніпро, на сади київські і на ліси й поля за Києвом, і його серце спочивало перед цією тихою красою.

Пообідали втрьох, згадували давню давнину, життя в Царгороді, морські походи і втечу з Туреччини.

— Дивно кидає доля людьми, — казав гетьман, випиваючи з кумом по чарці запіканки: якби не помогла нам у Царгороді молоденька дівчина Зоя, що так уміла дражнити нас своїм язичком, то не був би я тут гетьманом Війська Запорозького, а Кричевський не був би Київ-

ським полковником. Як подумаю, то все більше вірю, що якась Вища Сила володіє людьми, як своїм знаряддям. А ми не знаємо, куди і до чого приведе нас Вища Воля.

Побачив на стіні давно знайому кобзу Кричевського.

— Ти, куме, возиш із собою цю втіху, а я уже відвик за роки поневіряння, давно не брав у руки.

Зняв кобзу, торкнувся довгими сильними пальцями до струн, і з нутра виграного інструменту задзвеніли згуки, переливи, переходи, каскади, мовби Чорне море шуміло і грало вічно молоду пісню про життя й боротьбу.

Перебираючи струни кобзи, Хмельницький натрапив на один мотив, давно призабутий, заграв, моргнув бровою до кума і, згадавши минувшину, обидва свіжими голосами заспівали:

Впився козак, впився, впився-зажурився,
Та вороному коню та й на гриву похилився.
Ой, коню мій, коню, та запродам я тебе.
Та запродам я тебе далеко від себе,
За Дунай бистренький — за биструю річку,
Та молодій шинкарці за мед, за горілку.
Козаче Семене! Не продавай мене:
Згадай ти за мене, як я був у тебе.
Як я був у тебе — та ще й під тобою,
Як ми утікали бистрою річкою;
Бистрою річкою — битими шляхами,
А за нами турки з гострими шаблями...

Зоя згорнула руки на грудях і пильно дивилася то на свого чоловіка, то на гетьмана. Слова пісні нагадали їй про втечу від турків, про смертельну небезпеку на березі Чорного моря, про плавбу на чайці, і багато-багато з пережитого. Хустиною втирала рясні сльози:

— Покиньте вже завдавати мені жалю, панове запорожці! І чого це в українських піснях стільки журби, як не в словах, то в голосі?

— Це в тих піснях тужить гірка доля України, що живе при битій дорозі. А може хоч тепер нам пощастить під сильною рукою пана гетьмана, мого кума найдорогшого, змінити нещасливе життя України на краще, веселіше, — казав Кричевський до жінки.

XVII.

НА ЗБАРАЖ!

Козацькі коні ржуть над Сулою, Пслом і за тиховодною Оріллю. Гармати залізним дзвоном гуркотять по грудках українських доріг від Тясмина до Білої Церкви і до Бару. На західнім кордоні козацької України пильно стежать за кожним рухом ворога найхоробріші з хоробрих — Іван Богун, полковник Подільський, і завзятий Данило Нечай, полковник Браславський. Кисіль привіз із Переяслава в Варшаву бажання Війська Запорозького і переказав, що бачив на Україні і що чув з уст самого козацького гетьмана.

— Мусить бути війна! — загуло серед польської шляхти. — Або ми їх, або вони нас. А так, — ні війна, ні мир — це не смерть і не життя!

Сам король пише до «вірно нам милих» князів, воєвод, каштелянів і всієї шляхти, щоб збиралися на війну проти козацької України. Коронне військо муштрують аж три «рейментарі». Окроме стоїть із своїми полками суворий князь Ярема Вишневецький. Ян Казимир посилає своїх капітанів у Німеччину, де після Тридцятилітньої війни лишилося багато військових людей без роботи. Кличе

чужих жовнірів у Польщу воювати проти козаків і «скитів» (татар), обіцає добре платити і багату здобич з Козацької України. Між членами королівської ради виникла думка, щоб сам король став на чолі польського війська для боротьби з «кривоприсяжним козацьким ребелізантом — Хмельницьким». Инші відраджували:

— Чи годиться, щоб його милість король своєю святою особою ішов з військом проти хлопів?

Тоді озвався польський католицький єпископ, що втік від козацької революції з Києва:

— Уважайте, панове-сенатори, то не мужики, а сміливі воїни, страшні й самому цареві турецькому.

Вирішено одноголосно, щоб король сам, власною особою, став на чолі польського війська в війні проти Хмельницького. На королівській раді подав Кисіль «добру думку»: щоб король вислав до старшин і полковників Війська Запорозького котрогось меткого і зручного чоловіка із своєї канцелярії з привилеями королівськими на вічне і дідичне володіння землями й хуторами на Україні.

— Тільки імен не треба писати, лишити в привилеях «віконця». Як котрому з них показати таку спокусливу грамоту, то сам попросить, щоб його ім'я було вписане в королівський привилей на незаповненім місці.

Аж 50 королівських привилеїв з «віконцями» повіз посол Яна Казимира Смяровський до Війська Запорозького. Кланявся на всі боки, шукав знайомства з полковниками, а особливо з Кричевським.

— Придивись, куме, до того хлюста, якось він мені не дуже подобається, — казав Хмельницький Кричевському.

Кум послухав кума і заговорив до Смяровського тоном «покривдженого шляхтича», що «неволею попав у військо запорозьких ребелізантів». Розкрив своє серце

Смяровський Київському полковникові. Показав йому привилей з «віконцем», а що там стояло, Боже милостивий! Ось Корсунське староство, тут староство Білоцерківське, а там староство Чигиринське з Суботовом.

— Беру собі Чигирин і Суботів, — сказав Кричевський королівському послові. Смяровський написав своєю рукою ім'я Кричевського у «віконці» і дав йому королівський привилей:

— Доброго споживання, пане старосто Чигиринський! Його милість король ніколи вірної служби своїх підданих не забуває.

Того ж дня був Кричевський у свого кума — гетьмана Війська Запорозького.

— Ну, прощайся, пане гетьмане, з своїм Суботовом. І панію Юлію у тебе візьму, бо вже моя Зоя підтопталась, пристаркувата зробилась, — підсміхувався Кричевський своїми круглими здоровими зубами.

Хмельницький не зрозумів, що тим хоче сказати Кричевський. Тоді полковник:

— Глянь, куме, на це писаннячко, — і показав гетьманові королівський привилей. Гетьман прочитав, і зморшка гострим клином зійшлася у нього між бровами.

— Дякую тобі, куме, — промовив.

Другого дня гетьман Війська Запорозького скликав старшин своїх і полковників на раду. Мав у приявності своїх найближчих військових товаришів відправити королівського посла з листом до Яна Казимира та до польського сенату. Солодко говорив Смяровський до гетьмана і до старшин і запевняв Військо Запорозьке, що король і польський сенат щиро прихильний до «вірного Війська Запорозького». Дивився при цьому многозначно на Кричевського. А тим часом привилей, написаний на володіння Чигиринським староством з Суботовом для Кричевського, ходив із рук у руки між козаць-

кими старшинами. Дійшов він і до осаула Київського полку Нетудихати. Просив Клим полковника Богуна, щоб йому прочитав, що там написано. Зрозумів, що то за штука, встав і до гетьмана:

— Пане гетьмане, батьку запорозький! Дозвольте слово сказати.

— Говори, пане осауле!

— Хочу уклінно, припадаючи до ніг короля, його милости, просити через пана королівського посла, щоб дав мені хоч невеличку маєтність по сей або по той бік Дніпра, однаково де. Король, його милість, щедрий володарь, може й мені наділить якийсь хутірець, як наділив панові полковникові Кричевському.

Всі присутні не могли здержати сміху, теж і Клим показав свої гострі зуби під білявим вусом з сивиною. Тільки Смяровський, довгов'язий, з довгими руками і ногами, довгобразий, з величезним аж скривленим носом, не сміявся. Його довге обличчя, із тої породи, що звуть на Україні «кобиляча голова», ще дужче розтяглося, і очі з переляку ховалися під ліб. Королівського посла мовби хто вдарив макогоном у тім'я. Він хитався всією довгою своєю постаттю та обертався на всі боки, посилав благальні погляди на Кричевського і з страхом дивився на закаменілу маску Хмельницького з лиховісною зморшкою між бровами.

— Не живити гадину, змію люту! — крикнув Нетудихата і рубнув шаблею Смяровського.

Блиснули гострі шаблі старшин Війська Запорозького. На куски рознесли королівського посла перед очима запорозького гетьмана.

* *
*

Полковник Данило Нечай із своїми браславськими козаками стереже Поділля. Польське військо захопило Меджибіж, і рейментарь Лянцкоронський поставив там свою залогу. Як степові орли, кинулися Нечаєві запорожці до Меджибожа. Заревли гармати з обох боків, задзвеніла харалужна зброя. Мусіла тікати польська залога з Меджибожа до свого рейментаря. Кріваві бої не вгавали.

Був кінець червня, вже зійшлося Військо Запорозьке з татарською ордою біля Животова. Вістка про бої біля Меджибожа дійшла до козацького гетьмана.

— Це не буде играшка, — казав Хмельницький полковникові Кричевському: рейментарі і князь Ярема вже на полі бою. Поки ще з иншими польськими полками не прийшов король, треба дати собі раду з цими передовими силами. Дав би я провід над військом Нечаєві, — боюся: дуже гарячий. Послав би туди Богуна, — ще молодий, хоч відваги, розуму й хисту воєнного йому не бракує. Тяжко мені з тобою, милий куме, сердечний приятелю мій, розлучатися в цю хвилину. Саме тепер твоя рада мені найцінніша...

На те Кричевський:

— Мій полк готовий до бою хоч зараз. А як довідаються, що там Вишневецький, то на стіну полізуть. Бо багато між моїми козаками лівобережців, а ті зазнали панування князя Яреми.

З Київським полковником пішли добірні реєстрові козаки. Нагнали поляків за Меджибожем. Рейментарі відступили під Старий Костянтинів, і туди з усім запалом вояцької душі прямував Михайло Кричевський. Рейментарі польського війська покладали надію на загартовані в боях залізні полки князя Вишневецького. І князь Ярема не відмовив помочі. Кинув своє військо Кричевському навперейми, в бік. Був день 25 червня, гарячий,

паркий день, мов перед громовицею. Побачив Київський полковник, що передові полки з Нечаєм і Богуном невпинно натискають на польське відступаюче військо. Дав їм знати, щоб не попустили спочинку ворогові, поки сили, а сам обернув задні полки проти свіжих жовнірів князя Вишневецького.

Ударили з гармат та мушкетів київці в сірих жупанах та в шапках з червоними верхами, їм вторували рушниці Корсунського полку під проводом славного Станислава Мрозовицького-Морозенка, покозаченого шляхтича. Після огнистої зброї дійшло до бойової крівавої розправи шаблями, ратищами та чеканами. Сила з силою зударилась, два світи зійшлися на бенкет крівавий і почали себе взаємно частувати. Не жаліли свого здоров'я провідники, йшли в бій попереду своїх полків, даючи приклад воякам.

Перед Кричевським пороховий дим застилав поле з пшеницею і з жовтим довгоколосим житом. Напроти греміли ворожі мушкети, і кулі жалібно вили, пролітаючи біля вуха. Війнув вітер, щез дим, і перед Кричевським появився полк в блискучих панцерах і шоломах, на баских свіжих конях.

— Це він, побратиме, князь Ярема! — гукнув до Кричевського Нетудихата.

Кричевський теж пізнав князя. — От би був подарунок кумові, якби такого пташка живцем у руки взяти! — блиснуло йому в голові. Розділив свій полк надвоє, щоб пропустити Вишневецького з його драґонами вперед. Думав палкий князь, що козаки тікають, пустився з своїми вояками за ними. Тут, у долині над потічком, взяли кияне з двох боків на шаблі поляків. Ліворуч Нетудихата кришить драґонів на капусту, з правого боку з свіжими хлопцями насідає сам полковник Кричевський. Побачив Вишневецький козацьку пастку, завзято обо-

ронявся. Послав частину драґонів з Чаплинським проти Нетудихати, а сам люто кинувся з жовнірами на Кричевського. Пізнав хороброго полковника, і руки у нього затремтіли від лютого гніву. Пустив коня просто на Кричевського. І стялися завзятці — князь і шляхтич-козак. Аж панцер дзвенів під дамаськими шаблями, і кусні відрубаної одежі відлітали на траву, потоптану кінськими копитами. Хоч молодший князь за полковника козацького майже на 20 років, та не гнеться рука у Кричевського, відбиває він удари легко, мов граючись, і все ближче добирається своєю шаблею до неопанцерованих місць у його воєнному убранні.

Бачили драґони Вишневецького, в якій небезпеці перебував князь, підїхали до нього і, взявши коня за поводи, метнулися з ним назад. Гнався за князем Кричевський з своїми козаками, та у поляків були свіжіші, непотомлені коні.

— Шкода, що вирвався, — казав Кричевський своїм козакам: був би добрий гостинець нашому гетьманові.

І друга частина драґонів Вишневецького не видержала міри сил з козаками. Непоганий рубака з Данила Чаплинського, білобрисого підстарости Чигиринського, що з своєю сотнею був присланий від Конецпольського до Вишневецького. Але він нарвався на могутнього осаула Нетудихату. Поглянувши, як той січе-рубає, коле і списом пронизує гартовані кольчуги і розбиває шишаки жовнірські, мов оріхи, Чаплинський не відважився підступити до широкоплечого запорожця. Звелів засурмити на відступ. Був радий, що не покуштував смертельних стусанів від Клима Нетудихати.

Зелено-жовті ниви з пшеницями та вівсами, проткані сніжно-білими гречками, на далекі гони були потолочені кінськими підковами й гарматними колесами. У високих житах лежали побиті польські жовніри, дожидаючи

жнив, коли поприходять женці й жниці з гострими серпами й косами та позакопують їхні тіла в землю. А до того гайвороння чорнокриле бенкетуватиме на полі крівавого бою.

Аж під Збараж покотилося рейментарське військо. Туди ж, після битви з Кричевським, примандрував із своїми пошматованими полками й Вишневецький.

— Ясновельможний княже, ваша милість, — казав Чаплинський своїм запалим ротом з білобрисими рідкими вусиками: — Велику помилку робила Річ Посполита, що держала на службі реєстрових козаків.

— Чому ви так думаєте? — непривітно питався Вишневецький.

— Бо то була школа воєнної науки і вправи, ще й польським урядом плачена. Поки ми мали діло з хлопством немуштрованим, то могли переможні лаври пожинати. А як зустрілися з реєстровими, то вже зовсім инакше виходить.

— А що, хіба у вас ребра болять? — ущіпливо питався Вишневецький.

— Та ні, ваша княжа милість, але чимало бойових товаришів лишилося на полі бою. Мені рукав прострелено. Недалеко й від смерти було.

Не барився Хмельницький у Животові, великими маршами прямував до Збаража, слідом за полками Кричевського. Мав відомости від свого кума, що польське військо замкнулося в Збаразькій твердині, готується до оборони.

— Маєте, ясновельможний пане гетьмане Війська Запорозького, найгірших ворогів України, мов у пастці. Ждемо вас з усім Військом Запорозьким до себе, — писав Кричевський до свого кума. 5-го липня козацький гетьман з військом і ордами прийшов під Збараж.

XVIII.

ЛОІВ.

Під Збаражем земля трясеться від гарматного грому, і пороховий дим небо застилає. Летять татарські стріли з тугих луків з тліючими ґнотами на місто і запалюють солом'яні криші в збаразьких передмістях. Сміливо йдуть полки Війська Запорозького на свіжо викопані рови і вали кругом міста Збаража, не вважають на рясний дощ куль, що летить їм назустріч із города. На валах доходить до боїв уручки, знаходять знайомих своїх — українці в польськім війську, а поляки — в Війську Запорозькім.

— Ми цей курник візьмемо, — каже Хмельницький своєму кумові. Треба тільки, щоб наш обозний Чорнота розставив гармати на вигідних місцях, та щоб куль вистачило.

Розмова йшла в червонім наметі запорозького гетьмана. З другого переділу цього намету, де містилася канцелярія Війська Запорозького, прийшов заклопотаний і збентежений писарь Іван Виговський. Піт котився з його чола, бо день був дуже гарячий:

— Пане гетьмане, нова звістка з литовського пограниччя.

— А що там?

Гетьман взяв лист із рук Виговського і вмить прочитав. Мовчки подав Кричевському. Хоч страшна і несподівана була відомість, але звиклі до небезпек гетьман і полковник ні словом, ні поглядом, ані рухом не виявили турботи.

— Заманулося, бачу, і князеві Радивилові, гетьманові Великого Князівства Литовського, спробувати щастя в війні з українськими козаками, — казав Хмельницький.

Звелів принести з канцелярії великий план України, Литви й Польщі.

— Ось поглянь, друже, за цю ріку, що пишеться Прип'ять. За тими лісами десь збирає свої полки Радивил, щоб ударити нам у спину, на Київ, поки ми будемо ґут з ляхами воювати. Нарікає Радивил на козаччину, що шириться й на Литві. Винуватить нас, а ми — Богу духа винні. Не ревуть воли, як ясла повні, не візьмуться селяне до зброї, коли з ними по людському поводитися... Та про це тепер запізно міркувати. Треба дати добру відсіч Радивиловим литвинам, щоб і дітям своїм заказали плювати в козацьку кашу. Ані години не можна відкладати. Не пустити Радивила до Дніпра, дати йому бій на литовській землі!

При цих гетьманових словах у Кричевського щось засвітилося у великих круглих очах, мов свічки. Хмельницький казав зтиха далі:

— Думаю, чи не послати проти цього князика нашого обозного Чорноту Гарасима. Він дотепний і бувалий воїн, твердої руки, непохитної волі. Козаки за нього — в огонь і воду. Чи може...

Хмельницький допитливо глянув на блискучі свічки в очах свого кума.

— Пусти мене на Радивила, дорогий куме! Я добре знаю і шаную Чорноту, тільки він тут, під Збаражем, більше потрібний. Вся гарматна справа в його руках. Окрім того, він не знає так Литви, як я знаю, і спосіб війни мені знакоміший, бо недарма ж я колись під Конецпольським з Нетудихатою та старим Куксою кис і мок у болотах і в багнах над Вислою і біля Балтійського моря.

Гетьман був задоволений. Він сам знав, що кращого противника для Радивила, як Кричевський, не знайшлося б у Запорозькім Війську. Але він не хотів своєю волею посилати його в новий похід зараз після тяжкого бою Кричевського з Вишневецьким. Гетьман поцілував свого кума у високе кругле чоло:

— Мабуть хочеш усім князям у Польщі і в Литві страху нагнати... Видно, ще грає кров козацька у жилах пана Київського полковника: вибираєш собі найтяжчий шлях. Та хто ж може козаком зватися, що хоче собі легкої побіди?

Не барився Кричевський, що його з титулом наказного гетьмана послав Хмельницький проти війська Великого Князівства Литовського. В канцелярії підписки й писарі наспіх переписували універсали гетьмана Хмельницького і гетьмана наказного до залог козацьких, що стояли в містах по обох боках Прип'яті. Їм наказано прилучитися з своїми силами до Кричевського. Також за Дніпро до полковника Чернігівського Пободайла полетіли гонці на бистрих конях з наказом, щоб переправлявся з своїм вояцтвом на правий беріг Дніпра, біля Річиці, бо там збирає своє військо Радивил.

Литовський гетьман мав намір частину свого війська пустити Дніпром у човнах, а другу понад берегом і вдарити на Київ з двох боків.

Густими лісами і багнами рушило з Кричевським де-

сять тисяч доброї кінноти від Збаража. З ним пішов і Клим Нетудихата. Казав Кричевському:

— Пан гетьман упорається тут із ляхами, але на Поліссі тобі, побратиме, треба й моєї помочі. Вже одному князеві намняли ребра, то й другому всипемо, щоб довіку пам'ятав.

Сміявся своїми щучими зубами і підморгував лівим, прискаленим оком.

Ішли через Київське Полісся без спочинку, прямували до Чорнобиля, бо там мали бути українські гармати і запаси пороху. Не знайшов наказний гетьман у Чорнобилі стільки гармат, скільки сподівався, і небагато пороху. Розумів однак, що везти гармати аж з-під Збаража було б витратою часу, бо скорість, швидкість, невпинність маршу кінноти була запорукою успіху початого діла. На універсали Хмельницького та Кричевського прилучалися до наказного отамана кінні козацькі сотні з Полісся та охочі селяне. За Чорнобилем виросло його військо на 20 тисяч.

Ліси, ліси і болота, річки з водою, що, здається, стоїть вище своїх берегів. Жаби скрекотять вечерами, аж у вухах лящить. Покозачений шляхтич Невмерицький, що служив писарем у полку Овруцькім, казав, що то поліські цвіркуни. Поліщуки — селяне з довгим волоссям, у білих сорочках і в полотняних білих штанях радісно зустрічають чубатих запорожців, дають охоче козакам молоко, яйця, хліб, ягоди. В своїх личаках тихо ходять невилазними багнами та лісами і приносять вісти про те, що діється за Прип'яттю.

— Вуин уже в Річиці вуийсько зуибрав, хоче Дніпром за водою плисти, — доносив поліський парубок, з білою свитою через плече, Климові Нетудихаті в Чорнобилі. Повів його Клим до наказного гетьмана. Військо стояло в Чорнобилі і в околишніх селах, бо Кричевський,

не знайшовши тут пороху й гармат, послав до Хмельницького в Збараж питання, що робити: не можна ж кинути кінноту з самими мушкетами й шаблями на ворога, що має в Річиці за Прип'яттю повно гармат, куль та пороху.

Відповідь від Хмельницького прийшла, датована 14 липня. Писав гетьман до свого кума, що облягає під Збаражем польського рейментаря Фірлєя і князя Вишневецького з військом так тісно, «що й пташкою відсіль не вилетять», і додав у листі: «За цим четвертим разом уже Польщі учиню кінець і ляхів знищу». Про гармати, кулі й порох в своєму листі не писав, лиш заохочував наказного гетьмана, щоб був обережний і хоробро наступав на неприятеля.

Кричевський добре зрозумів, що значить мовчанка Хмельницького про гармати і його заохочування до мужнього наступу на Радивила. Покликав Нетудихату до себе, щоб з приятелем давніх літ перевірити свої думки. Прочитав йому гетьманів лист. Клим хитро заскалив ліве око, його щучі зуби заблищали під русявими побіленими сивиною вусами:

— Шкода говорити, пане наказний гетьмане, як каже наш Богдан. Бо коли Запорозьке Військо облягає Вишневецького в Збаражі, а з Варшави рушив сам король на поміч, то хіба може Хмельницький нам дати хоч одну гармату, взявши від Збаража? Ми були б зрадниками України і Війська Запорозького, коли б хотіли ослабити наші полки, що стоять проти ляхів.

— Дякую тобі, побратиме, — сказав Кричевський. Ти сказав те, що й я думаю. Не все перемоги, мусять бути й жертви в війні. Доля вимагає, щоб ми пожертвували себе для добра нашої України.

Подав руку Нетудихаті:

— Гаразд, брате, сьогодня виступаємо. Мусимо застукати Радивила несподівано, щоб не міг нам шкодити своїми гарматами та панцерними гусарами.

* *
*

То був шалений марш козацької кінноти понад Прип'яттю, пісками і лісами, назустріч Радивилові. Ім'я славного воїна наказного гетьмана Кричевського притягало до його війська поліських селян і міщан, але він уже не збільшував свого війська охочими людьми: хотів мати при собі тільки вишколені, випробовані полки, надійне знаряддя в руках провідника.

Після 20 липня Кричевський переправив своє військо через Прип'ять недалеко від Мозиря. До того часу рух наказного гетьмана з кіннотою не був помічений литвинами. Тепер сотня Нетудихати, що перша переправилась на північний беріг Прип'яті, зустріла в лісах литовську розвідку. То була сотня шляхтича Ложецького, вислана Радивилом. Нетудихата взяв сотню Ложецького на шаблі. Одних порубав, других полонив. Гнався за тими, що тікали, не хотів душі живої випустити з рук, бо розумів, що тільки несподіваний напад на Радивилові полки може дати успіх козацькому війську. Але в лісах і багнах не було змоги виловити всіх недобитків сотні Ложецького, і Радивил скоро дістав певну відомість: козацька кіннота стоїть на лівім боці Прип'яті.

Литовський гетьман ділить своє військо на три частини: лишає сильну залогу в Річиці, де були великі склади зброї і всякого воєнного припасу; наємну піхоту — німецьку та угорську, посадивши на байдаки, під охороною спеціяльно збудованих гуляйгородів, пускає Дніпром униз; сам з кіннотою та артилерією рушив правим берегом Дніпра, надзирці за байдаками з піхотою. Своїм

походом Радивил хотів перешкодити Чернігівському полковникові Пободайлові перейти через Дніпро на поміч Кричевському.

23 липня Радивил отаборився недалеко міста Лоєва, біля річки Лоївки, що вливається в Дніпро. На лівий беріг Дніпра, проти Пободайла, була послана піхота. Цій піхоті на допомогу Радивил хотів вислати ще й найкращу частину німецької кінноти («райтарії»), під командою полковника Тизенгауза. Пободайлові гармати з Лівобережжя гуркали на правий бік Дніпра на Радивилове військо; їм відповідали литовські гармати, поставлені на спаленім замку в Лоєві. Уже все було готове у Радивила для переправи кінноти Тизенгауза через Дніпро, коли одного й того ж дня, 25 липня, прийшли з гонцями з трьох сторін трівожні вісти: що наказний гетьман Війська Запорозького хоче переправитися через Прип'ять. За ними прибіг один товариш військовий із недобитків сотні Ложецького, дав знати, що Кричевський уже на лівім боці Прип'яті. Третя, найстрашніша звістка, з Річиці: «Сам Кричевський наступає на місто, має при собі 40 тисяч війська».

— Цьому хлопському ребелізантові чорти помагають, — промовив Радивил. — Хоче захопити Річицю, щоб ударити на нас з тилу!

— Це діявольський імпет*), ваша княжа милість, — казав Радивилові вусатий полковник німецької райтарії Тизенгауз: — Як візьме Річицю, та здобуде гармати й порох, то ми тут пропали, будемо в мішку: на Схід — Дніпро з Пободайлом, на Південь — Прип'ять, а ззаду Кричевський з своїм військом та ще збунтує і озброїть проти нас мужиків.

Радивил і без того бачив, у якій небезпеці перебувало його військо.

*) Натиск.

Короткі уривчасті прикази, приглушені сиґнали труб. На Північ до Річиці литовський гетьман вислав тяжку кінноту німецьку і легку, — так звану «козацьку», — навперейми Кричевському. Другій частині свого війська звелів рушити в протилежний бік, на Південь, до Брагина. Хотів знати напевне, де ворог збирає свої головні сили, напасти на запорожців з двох боків і дістати «язиків».

Аж чотирі дні не мав гетьман литовський Радивил ніяких відомостей і донесень від своїх полків, висланих до Річиці та до Брагина. Непомалу турбувався князь Януш:

— Чи вони в лісах заблудили, чи в болотах потопилися?

Коли б Радивил не був кальвінської віри, то міг би думати так, як багато з його підлеглих полковників і ротмістрів: вони чули про запорозьких характерників, що «наводять ману» на противника своїми чарами. Але кальвінська церква не визнає ніякого чуда, навіть не шанує святої Діви Марії, заступниці роду християнського.

Де ж Кричевський? Де наказний гетьман Війська Запорозького, славний своїм вояцьким іменем в Україні, в Польщі і на Литві, страшний відвагою і рішучістю?

Нетудихата з своєю сотнею перший добився на зморених конях під Річицю. Довідався від селян і міщан, що в Річиці засіла сильна литовська залога, а їй на поміч іде тяжка кіннота з-під Лоєва. Клим полетів з цими вістями до Кричевського. Червоні круглі очі у наказного гетьмана від безсонних ночей, але він, як завжди, спокійний, веселий, бадьорий, не скупий на дотепне слово.

— Це добре, побратиме, що ти прийшов, — зустрів він Нетудихату. — Сідай до нас, ми саме з панами пол-

ковниками радимося, що далі робити. З-під Брагина маю певні відомости, що Радивил туди прислав частину кінноти і за Дніпро проти Пободайла мусів дещо перевезти.

— А під Річицю теж, — сказав Нетудихата.

— Справді? Чи це не помилка?

— Ні, пане наказний гетьмане; маю таких розвідників, що за пазуху до ворога залізуть і назад вернуться.

На високім крутім чолі Кричевського зібралися рішучі зморшки.

— Шкода тратити слова і марнувати час, пановетовариство. Річиця тяжко укріплена, має силу гармат. Поки я при здоровім розумі, не поведу війська з самими шаблями на гармати, брати таку твердиню, повну німецьких жовнірів. Ще й Радивил з-під Лоєва вислав кінноту на поміч Річиці. Та в тім для нас є одна вигода. Радивил ще не укріпився як слід біля Лоєва, а розкидав свої сили. Тепер настала хвилина, якої не можемо, не сміємо випустити з рук. Не на Річицю, а на Лоїв кличе нас доля! Як розгромимо головне військо литовське, то вже з меншими відділами ворога дамо собі раду зовсім легко.

Литвини й німці в Річиці ждали , що Кричевський ударить на місто. Але козацьке військо зникло. Не понад Дніпром, не найближчою дорогою повів наказний гетьман запорозький 20 тисяч своєї кінноти, а околицею, обминувши або знищивши всі стежі, вислані Радивилом. 30 липня був Кричевський з своїми козаками в лісі, на дві милі від Радивилового табора. Зайшов з того боку, відкіль литвини не могли запорожців ждати, бо з Брагина. Уже чути було здалека шум у литовськім таборі, і запорожці серцями своїми кріпилися до рішучого бою. Наказний гетьман звелів полковникам, щоб дали козакам короткий спочинок, і скликав старшин на раду.

Розвідка донесла, що Радивилів табор ще добре не

укріплений, але має багато гармат. Бачили теж козацькі стежники тяжко озброєних гусарів і райтарів німецьких, військо дуже небезпечне для легкої козацької кінноти.

— Пане наказний гетьмане, чи не відкласти нам бою на пізніший час? Кажуть, що пан гетьман запорозький вислав за нами гармати і 30 тисяч орди. А так, що ми вдіємо з нашими малими чотирма гарматками проти Радивилової сильної артилерії?

На ці слова одного з своїх полковників Кричевський відповів:

— Наша надія на перемогу тільки в швидкости. Сміливий наступ на литовський табор нам не може пошкодити. Ми воюємо в лісах і між болотами. Коли б битва не мала такого успіху, як ми сподіваємось, то можна буде нам зараз же засісти в недоступних для ворога місцях і погратися з неприятелем, що звик тільки на рівнім місці воювати. Бойові товариші, друзі милі, славні брати запорожці! Вся Україна від Дністра аж до Дону дивиться на вас у цю хвилину! І наш славний гетьман Зіновій Богдан Хмельницький жде, що ми з честю виконаємо те діло, яке він нам доручив. Я твердо вірю, що не посоромиться Україна за нас, своїх синів. Пам'ятаймо стару запорозьку приказку: «Здобути, або дома не бути»!

Дивився твердим поглядом круглих очей на своїх полковників, осаулів, сотників, і кожний відчував, що сила й віра наказного гетьмана проймає його серце, проходить у кров, запалює душу і мозок завзяттям і непохитною надією на перемогу над ворожими силами.

— Веди нас, батьку наказний гетьмане, переможемо, або поляжемо, а ворогові не дамося! — казали козацькі старшини на слова Кричевського.

Ще того ж вечера наказний гетьман хотів сам, власними очима, побачити ворожий табор, на який завтра

мало йти козацьке військо. Була фантастична, мрійна місячна ніч, одна з тих поліських ночей, яких ніколи не забуде той, хто їх бачив. Темні ялини і сосни, мов вирізані з чорного паперу, стоять із своїми міліонами гілочок і не ворухнуться в замерлім, безтрепетнім леготі. Білокорі берези між голковим лісом, мов білі рушники, що звисають з неба. Сичі перегукуються різкими голосами в далині. Десь на безодній трясовині захихотав лісовик; до нього вередливим срібним реготом засміялася мавка. А місяць пливе між поблідлими зорями в небеснім океані, любується-втішається своїм повним круглим образом в незчисленних озерах, ріках і річках українського Полісся.

Наказний гетьман узяв із собою Нетудихату з його сотнею. При місячнім світлі бачив видющими очима ворожий табор, річку Лоївку і спалений млин біля греблі, що перетинала річку. Литовський табор був за Лоївкою.

— Та проклятуща річечка, бодай би до ранку крізь землю запалася! — казав Нетудихата наказному гетьманові.

Кричевський мовчав. Думав, що так або сяк, а бій Радивилові треба дати. Послав на лівий беріг Дніпра до Пободайла сказати, щоб негайно ж перебирався на правий бік з своїм полком, бо буде ранком наступати на Радивила.

Аж перед світом вернувся Кричевський з Нетудихатиною сотнею до козацького табора. Тут застав полонених із Радивилового війська, взятих уночі козаками. Від них довідався Кричевський, що Радивил чує небезпеку, укріпляє табор і хоче працю кінчити за день. Теж казали, що литовський гетьман послав гонців за своїми полками, що пішли були під Річицю та до Брагина.

— Тут не можна ждати ані хвилини! Як тепер не вдарити, то все пропало, — затремтіло в душі Кричевського:

— Ударити, поки вислані Радивилом полки не вернулися в Лоїв! Радивил ще не знає, що ми у нього під носом. Щохвилини може відкрити, де ми.

Тихо розійшлася команда козацькими лавами:

— На коні!

Вершники рушили вперед. Попереду з сотнею Нетудихата з своїми двома пасербами, — синами Алі-баші —, та з третім власним сином Микитою. Селім звався християнським іменем Силуян, а Османа охрестили, як Семена. Хлопці були, як огонь. «Турченками» звали в Чигирині Нетудихатиних пасербів, хоч вони записані були в реєстрі його прізвищем — Васюринські-Нетудихати. Тільки потомлених коней перемінили козаки Нетудихатиної сотні на свіжих, і, хоч не спали ніч разом із сотником та з наказним гетьманом, кинулися в бій з незломним завзяттям. Кричевський ударив з кіннотою на ворога, лишивши в рухомім, зробленім із возів таборі трохи піхоти з декількома гарматами. Отаманові табору звелів помалу посуватися слідом за кіннотою до Лоєва.

Та саме перед козацьким наступом Радивилові донесено, що кінне козацьке військо зовсім близько перед його табором і, мабуть, готується напасти на литовський табор з другого берега Лоївки. Литовський гетьман звелів ударити на сполох. Негайно вся Радивилова кіннота була готова до бою. На греблю біля спаленого млина він послав угорську піхоту, щоб не пустити запорожців на другий беріг. Це робилося з великим поспіхом: ледве добігла Радивилова піхота до греблі, а вже з лісу появилися передові сотні українського війська. Десять тисяч кінноти без гармат, з самими мушкетами, ратищами й шаблями, кинув Кричевський на литовський табор, повний артилерії і воєнного люду.

Як морська хвиля, що котиться до берега, з шумом б'ється об скалистий беріг, так гули козацькі кінні лави

сміливо, завзято, з бойовим кликом — «слава» та з татарськими вигуками — «гала», «гала», щоб дужче налякати ворога.

Була дев'ята година літнього сонячного ранку. Перші українські сотні добігли до Лоївки і були зустрінуті густою пальбою литовської піхоти, що засіла на греблі. Запорожці вмить позскакували з коней і зав'язали огневий бій з ворогом. Одні атакували ворожу піхоту на греблі, инші своїми лопатами (а всі козаки мали при собі лопати) почали окопуватися. Наказний гетьман став на недалекому пригорку, щоб бачити бій зблизька та давати прикази. Бачив, як Нетудихата з сотнею, згадавши запал молодих літ, кинувся з своїм сином і з двома пасербами на греблю, рубав піхоту князя Радивила. Огонь литовських мушкетів зробив великі втрати в козацьких рядах, греблі не вдалося взяти. А на поміч піхоті Радивил посилав нових жовнірів. Окрім того, бачивши, що у Кричевського тільки легка кіннота, без артилерії, князь рішив пустити в бій і свою тяжку кінноту, гусарів. Рушила важка закована в залізо гусарія через греблю. Не могли видержати натиску кінноти опішені запорожці, що вели в той час завзятий бій з литовською піхотою. Мусіли відступити. Багато при цьому товариства полягло: і Нетудихатин пасерб Силуян знайшов тут смерть хоробрих на греблі біля спаленого млина. Із порубаного гусарськими шаблями тіла поплила козацька багряна кров з мутними хвилями річки Лоївки до Дніпра і до Чорного моря.

Козацькі кінні лави на правім крилі не видержали страшного натиску тяжкої гусарії, мусіли відступати до недалекого ліска. Там опішали і зустріли литовську кінноту убивчими сальвами із своїх мушкетів. Добре стріляли запорожці, не марнували куль і пороху. Ті, що не мали дуже певної руки, набивали свої рушниці і пере-

давали влучкішим стрільцям. Огонь і дим пороховий, мов блискавка з хмари, ніс смерть в ряди тяжкої гусарії і литовської піхоти, що рушила за своєю кіннотою. Падали коні з своїми верхівцями, позбувся свого коня ранений в ногу сам начальник гусарії Ґонсєвський, що пізніше був польним гетьманом литовським. Щоб піддати прорідлим гусарським сотням охоти до дальшого бою, посилає князь Радивил окрім піхоти ще й німецьких райтарів Райнгольда Тизенгауза та драґонів майора Нольда.

Наказний гетьман Війська Запорозького круглими великими очима, червоними від безсонної ночі, слідкував за рухами ворожих полків, бачив відступ свого правого крила. Послав до козаків свого осаула, білоруського покозаченого шляхтича Шапку Хотольського, сказати, щоб держалися в лісі, бо прийде допомога. Від досвідченого ока Кричевського не сховалося те, що литовська кіннота в бойовім запалі вискочила задалеко вперед, переслідуючи праве українське крило, і, добившися до ліса, була безрадна перед смертоносним огнем козацьких мушкетів.

— Тепер візьмемо їх у кліщі! — аж вигукнув Кричевський і послав осаула Остапа Пішка на ліве крило з наказом: зараз атакувати литовську піхоту і заходити в тил гусарам, райтарам і драґонам. Взяті в роботу козаками з обох боків жовніри князя Радивила мусіли оборонятися і проти кінноти, що їх била в бік і з тилу, і видержувати натиск запорожців, що засіли в лісі і майстерно давали огню по литовському війську.

Похитнулися ряди литовської піхоти, по якій, мов тяжкий ціп по житніх снопах, пройшли козацькі кінники. Уже гусарські, райтарські та драґонські полковники і майори дали знати збентеженому Радивилові, що тепер єдиний рятунок для війська — оборонним табором рушити до Річиці, де було багато гармат і була сильна

залога. Ждали тільки наказу від князя, щоб дозволив прорватися за Лоївку і заховатися в таборі, що був зроблений із возів у п'ять рядів.

Радивил хитався, не вірив своїм очам, що його тяжка кіннота під проводом скотських, німецьких і французьких полковників і ротмістрів не може собі дати ради з легкою запорозькою кавалерією. Бачив у «перспективу» — далекоглядну трубу — наказного гетьмана козацького, як зручно веде бій з литовськими полками:

— Може справді тут якісь чари у тих поганців запорожців, — злякано подумав князь Януш і відсунув від очей перспективу. Але знов захотів глянути перед виданням рішучого наказу. Приклав перспективу до очей, протер очі і знов глянув. За лісом, позаду козацького війська, там де йшов великий шлях від Брагина до Лоєва, піднявся вгору величезний стовп куряви. Стовп швидко наближався до Лоївки.

— Це йде якась кіннота, — подумав Радивил. — Невже ще допомога Кричевському? Тоді все пропало. Козаччина запанує і над Литвою. А може? . . може то вертаються мої гусари з Річиці та з Брагина?

Князь пильно, до болю в очах придивлявся. Гонців задержав у себе, наказів не давав ніяких, бо думав:

— Одно з двох: або прийдуть запорожці, тоді від них ще встигнемо заховатися в табор; а якщо то наші, то Кричевський не вирветься з пастки. Сам опиниться під ударом спереду і з тилу. Направив свою перспективу за Лоївку ще раз і радісно вдарив себе нагайкою по високій халяві правого чобота:

— Молодець Коморовський! Тепер воєнне щастя нам усміхається! — крикнув Радивил і послав гонців повідомити Ґонсєвського і инших про прихід Коморовського з Брагина, а Павловича з Річиці. Ці кінні полки йшли слідами козацького війська. Були потомлені, однак по-

спішали, щоб попасти на поле бою, відкіль чули гук гармат і тріскотіння мушкетів.

Хоч козацький гетьман, оглядаючи з пригорка околицю, зразу побачив страшну небезпеку для свого війська з тилу, однак уже не міг відвести тяжкого удару ворожої кінноти ззаду в центр козацької армії. Запорозька кіннота була надвоє розірвана. Тяжкі гусари і райтари під проводом Ґонсевського опам'яталися від переляку, якого їм нагнало було ліве крило козацького війська, і вдарили тепер на запорожців. Ліве крило мусіло відступити вгору понад Лоївкою і окопалося в рідкому лісі. Наказний гетьман поспішив на праве крило свого війська, що видержувало тепер завзятий наступ литовських полків під проводом самого Радивила.

Прапор і бунчук наказного гетьмана надхнув новою надією хоробрих запорожців. Під ворожим гарматним і мушкетним огнем, видержуючи безупинні атаки литовської кінноти й піхоти, відступили запорожці за наказом свого гетьмана. Прямували рівнобіжно з Лоївкою до Дніпра. Там у ліску, недалеко від берега Славути, звелів наказний гетьман своїм козакам копати рови, рубати дерева і кущі, робити засіки. Поки задні лави запорозькі меткими протинаступами і влучною пальбою з мушкетів відбивали неприятельські атаки, виріс під ударами лопат і сокир обплетений хворостом і обсипаний земляним валом запорозький табор. Дивувалися старі, бувалі жовніри князя Радивила, коли побачили, що міцна козацька твердиня виросла перед їх очима менше, як за четверть години. Трупи побитих коней і своїх мертвих товаришів клали запорожці теж для зміцнення табору, засипаючи землею.

Наказний гетьман Війська Запорозького знав, чого хотів: посеред Дніпра він бачив козацькі байдаки, послані полковником Пободайлом з лівого берега Дніпра

на поміч Кричевському. Уже лівобічні запорожці повискакували з своїх човнів на беріг, щоб зв'язатися з військом наказного гетьмана. Молодий Микита Нетудихатенко виліз з наказу гетьмана на високе дерево і давав Кричевському відомости, що робиться над Дніпром:

— Пане полковнику, вже наші на березі! Литвини на них стріляють, а вони собі дають огню. Почали окопуватися на березі... Ой, Боже мій, пане гетьмане, сила гусарів, драґонів та иншої кінноти й піхоти натискає на наших товаришів! Чуєте, вже по них б'ють литвини з гармат...

Дальшого Микита вже не переказував. Мусів злазити з дерева, бо литовські кулі літали біля його вух, як оси.

Не пощастило Пободайловим козакам удержатися на правім боці Дніпра. Сам Радивил з найкращими своїми силами ударив на відважних молодців. Не мали гармат, не могли встояти перед густою стрілянною. Нечисленні, що окопалися на березі, були або порубані литовським військом, або мусіли відступати до своїх байдаків на Дніпро. Багато Пободайлових човнів потопили кулі з литовських гармат.

А тим часом донесено Радивилові, що до окопів Кричевського наближається у возовому таборі козацька піхота з чотирма гарматами. Для Кричевського, що рішив боронитися до кінця, гармати були б великою поміччю проти натиску значно сильнішого ворога. Тому кинув своїх козаків пішо на поміч товаришам, що йшли з гарматами і відбивалися від Радивилових гусарів та райтарів. Радивил, зіпхнувши Пободайлових козаків з Дніпрового берега, взяв усі свої сили для приступу на козацьку піхоту в рухомім таборі. Ще не добігли козаки під проводом Клима Нетудихати до піхоти з козацькими гарматами, як уже налетіли Радивилові драґони, райтари і гусари і розірвали табор. Завзято відбивалася піхота —

самопалами, ратищами, шаблями. Гармаші дали огню з чотирьох гармат, але не могли встояти проти страшної переваги. За малу годину тільки закрівавлені трупи українські, змішані в смертельних обіймах з мертвими тілами Радивилових вояк, свідчили, що тут був лютий бій двох світів: старого маґнатсько-шляхетського і нового українсько-козацького.

Нетудихата вернувся з сином Микитою і пасербом Семеном до Кричевського в укріплений табор. Наказний гетьман був спокійний і розважний, мовби не розумів страшної небезпеки для остатків свого хороброго війська. Бачив коло себе милих товаришів, що перейшли з ним із Чигиринського полку до Київського. При громі ворожих гармат бадьорив козаків і усміхався до них ласкаво, як добрий батько:

— Хлопці, небожата, вже сонечко низенько, треба видержати до ночі. Ніч-мати козацька порадниця.

Готував запорожців до послідного натиску, який почав Радивил на козацьку твердиню з усіх боків — піхотою та спішеною гусарією, райтарією і драґонами. Гордо повівав кінськими хвостами бунчук наказного гетьмана серед козацького табору. Коло бунчука, вбитого в землю, стоїть на варті Семен, Нетудихатин пасерб, Турченко на прізвище. І він разом з иншими козаками пережив перші хвилини успіху, коли Радивилова кіннота була взята козацькими шаблями з двох боків. Бачив смерть свого брата Силуяна на греблі, що біля спаленого млина. Згадка про брата робить його погляд суворішим, руки міцніше держать мушкет, і стріляє він по Радивилових жовнірах без промаху. Біля Семена Турченка молодий русявий козак, загорілий, з носом, що облупився на сонці. Стереже небесно-жовтого прапора Київського полку з архангелом Михайлом. Ворожі кулі вже пробили не одну дірку в прапорі, але ще видно далеко архистра-

тига, патрона Землі Української, з огненим мечем у руці. Та Іван Нечай, брат славного полковника Браславського, Данила, не тільки стереже прапора, а раз-за-разом посилає кулі в ворожі лави, що сунуть з гуком і криком, за різким голосом сурм, на козацький табор. А ось Шапка Хотольський, теж шляхетського роду, як і Нечаї. Стереже прапора наказного гетьмана Війська Запорозького. Червоний, як кров, той прапор, і суворо дивиться з полотнища запорозький козак з мушкетом на плечі. Проміняв молодий Шапка Хотольський, син визначного, багатого шляхтича з Витебського повіту на Білій Русі, проміняв своє шляхетство, статки-маєтки і спокійне сите життя в ріднім селі на бурі й непогоди української козацької революції; став він по боці Хмельницького і Кричевського, готовий за «думу єдину» — за вільність — принести в жертву все, що мав найдорогше в світі.

І старий Клим Нетудихата, дебелий козак запорозький, не дармує. Разом із сином своїм Микитою, що і силою, і відвагою в батька вдався, ходить сотник із люлькою в зубах по таборі, сам і набиває свій мушкет, сам і стріляє та ще й як стріляє!

— Гей, синки мої, козаки запорозькі, не дивіться, скільки жовнірів у князя Радивила, беріть їх на мушку, сучих синів, нехай знають, як козак влучає!

І сальви з мушкетів викидали град куль на литовських вояк, трощили панцери, несли рани і смерть ворогові. Сам гетьман Радивил з дива й люті не виходив, бачивши, яке спустошення в його війську учинила козацька пальба. Найкращі старшини його армії полягли або були тяжко ранені українськими кулями під табором Кричевського: Ропп, Вехман, Болт — начальники німецьких райтарів та драґонів, — Котовський, Юшкевич, Пшипковський і багато-багато инших.

Уже литовські жовніри трупами своїми застлали від-

далення між Лоївкою та козацьким табором. Однак Радивил в сутінку, коли сонце заховалося за березовим і ялиновим лісом і скупо пускало свою лучу на вершки дерев, спробував ще один наступ на запорожців. Гримали безупинно литовські гармати на табор, огорожений кінськими трупами і козацькими тілами; Радивилові стрільці, повилазивши на дерева, частою пальбою непокоїли запорожців у таборі. Перед ворожими кулями козаки ховалися в глибокі рови, викопані в таборі, а влучкі запорозькі стрільці брали на мушку литовських жовнірів і з дерев спускали їх «на зелену траву пастися», як казав Клим Нетудихата. Уже вистріляли Радивилові гармаші багато пороху, уже й куль у його жовнірів не вистачало. Також із козацького табору зрідка озивався голос мушкета.

— Мабуть і в них порохового запасу обмаль, — подумав Радивил і дав булавою знак для атаки.

Бігла піхота, бігла і спішена кіннота — драґони і райтари, — теж і роскішно вдягнені гусари мусіли пішки наступати на козацький табор: робили це з великою неохотою, бо гусарин уважав для себе за ганьбу йти в бій не на коні.

Від бойового крику литовських жовнірів йшла далеко аж за Дніпро луна, але тихо було в козацькім таборі. Запорожці сповняли наказ свого гетьмана: ждати поки не підійде ворог на гони. А тоді заграла сурма, й козацькі мушкети дали огню раз-за-разом, закутали табор і поле бою пороховим димом. Падали литовські жовніри від українських куль, кров червонила зелену траву, але лютість Радивилових жовнірів була така велика, що не вважали на свої втрати, завзято наступали до козацького табора.

— Пане наказний гетьмане, брате милий, порадь ко-

закам, що тепер робити, — казав Нетудихата до Київського полковника.

Та у Кричевського вже давно готовий наказ:

— Не пустити жовнірів у табор!

До сурмача:

— Затруби, козаче, на відсіч.

Різким голосом заплакала сурма, і на її поклик кинулися запорожці, кожна сотня за певним порядком, проти литовських жовнірів. А попереду своєї сотні Клим Нетудихата з сином Микитою, могутніми ударами балашів собі і для сотні шлях між ворожими жовнірами пробивають.

Дивився з свого місця наказний гетьман на Нетудихату, як той трощив шоломи й голови Радивилових жовнірів, і серце його сповнялося гордістю і надією. Бо за прикладом старого осаула кинулися козаки дружно, сміливо, відважно, на ворога, а инші сотні й собі учинили завзятий протинаступ з усіх валів свого табору.

Довгий ніс князя Радивила зробився ще довший, аж зігнувся й посинів. Не ждав такої відсічі від недобитків козацького війська. Нервово крутив свої довгі рудуваті вуса і стирав долонею холодний піт з чола. Звелів припинити невдалий приступ на козацький табор. Хотів ще раз ударити на табор із гармат, але від обозного принесли йому бентежну звістку: гармаші мали після цілоденного бою тільки три бочки пороху і куль обмаль, все вистріляли. Мусів князь відкласти рішення на ранок, бо вже темрява залягла над полем бою, і вечірній холод свіжо повівав від Дніпрового берега.

Вернулися козаки в свій табор, давши відсіч Радивилові. Нетудихата з сином, увесь мокрий від поту, з закрівавленою зброєю, пішов до наказного гетьмана. Знайшов коло бунчука і прапорів — наказного гетьмана та Київського полку — свого пасерба Семена.

— Де пан наказний?

Семен смутно показав головою до малого шатра Київського полковника, що було розіп'яте недалеко.

Втомлене серце старого Нетудихати занило. Чуло біду.

Знайшов гетьмана і біля нього молодого осаула Шапку Хотольського. Обидва лежали на землі. Біля них порався старий запорожець, обмивав Кричевському рани біля ока і в боці. Хотольський стогнав: гарматна куля йому відірвала ногу. Угорські жовніри з дерева поцілили своїми кулями гетьмана. Гарячка мучила Кричевського. Пізнав одним оком Нетудихату, усміхнувся майже щасливою усмішкою. Помалу, мов шукаючи слова, казав:

— Тепер, Климе, можна спокійно умирати... Ми своє зробили... Думаю, що гетьман не буде на нас гніватись... Я бачив, скільки лежить Радивилових жовнірів у лісі й на полі... Не піде на Україну... Мусить рани вилизувати... А це й було наше завдання...

Замовк, потім, через деякий час:

— Дай свою руку, Нетудихато! Добра, сильна рука... У цю руку передаю булаву наказного гетьмана... Я вже не маю сили її носити... Не жди ранку... Збери, скільки наших козаків зосталося, і, поки ніч, веди їх до Запорозького Війська... Уже наші хлопці своє зробили... Перекажи їм мою щиру подяку за вірну службу Україні... А мене вже тут лишіть умирати...

Помутніли очі у старого осаула Нетудихати при цих словах побратима:

— Брате Михайле, візьмемо тебе з собою, ще є сила в козацтві, не буде коней, на руках тебе понесемо.

Захитав головою Кричевський. — Ні, брате любий, залиш мене тут з Хотольським... Знаю, що нам уже не жити на світі, — промовив ледве чутно.

Наказний гетьман уже не чув нічого кругом себе, зне-

міг від сильної гарячки. Нетудихата не будив Кричевського. Сказав осаулові Остапові Пішкові, що йому, як другій особі в Київськім полку, належить тепер команда над військом.

Пішко повів козаків із табора ще до сходу сонця. Тихо рушили запорожці, мало хто на коні, майже всі піші. А попереду обережно несли дужими руками двох ранених на носилках — наказного гетьмана та осаула Шапку Хотольського. Хотіли донести Кричевського в степ широкий, у край веселий, в рідну Україну. Не чув гетьман і не бачив, що з ним робиться, лежав без пам'яти. Як вийшли козаки за окопи, несподівано наказний гетьман прокинувся. Звелів поставити носилки. Покликав до себе Нетудихату та инших старшин, що уціліли після боїв під Лоєвом. І козаки обступили гетьмана.

— Панове старшини й козаки Війська Запорозького! Словом наказного гетьмана велю вам, щоб ви мене і осаула Хотольського лишили тут. Хто з вас здоровий і не ранений тяжко, нехай під проводом мого заступника Клима Нетудихати дбає за себе, бо ще Україні ваших сил буде треба. А нас лишіть на місці. Тут спочинемо навіки над берегом рідного Дніпра... Спасибі вам, панове-товариші, за все добре, що ви учинили. А панові гетьманові Хмельницькому передайте послідний поклін від його кума. Так гаразд, хлопці, з Богом у далеку дорогу! Щасти, Боже, вам усім.

Востаннє ясно дзвенів голос старого вояки, як та свічка, що перед погасанням ще раз спалахне ярким світлом.

Благали старшини й козаки з сльозами свого гетьмана, щоб дозволив нести себе, але Кричевський рішуче заборонив. Поблагословив бойових товаришів своїх у путь-дорогу, сам зостався на місці, в полі, з Шапкою Хотольським. Нетудихаті стиснув руку напослідок і промовив:

— Нехай там моя Зоя не побивається за мною. Така

воля Божа. Тобі і Богданові доручаю мою вірну, сердечно кохану жінку... А ми тут залишимось, як сторожі біля козацького табора, що його сам князь Радивил не міг здобути...

У литовському таборі вояцтво дожидало ранку. Радивил задумував взяти козацьку твердиню за всяку ціну. Послав гонців у Річицю, щоб привезли відтіль гармат, куль і пороху.

Ранком, ще сонце не сходило, Радивил вирядив на розвідку до козацького табора свого ротмістра з верхівцями. Обережно наближалися вони до страшної козацької твердині, де з глиною були перемішані кінські трупи та мертві люде. Боялися попасти під обстріл. Дивним їм здалося, що не побачили бунчука в таборі. Підозрілою була й мертва тиша в козацьких окопах.

— Вони відступили, — сказав один жовнір своєму ротмістрові. Вїхали в табор, — ні душі живої! Тільки трупи людей і коней. Ротмістер кинувся з радісною вісткою до князя Радивила. З литовського табора посунули жовніри шукати здобичі в козацьких окопах. Та не мали поживи, бо таки й не було чого грабувати. Тому кинулися стягати одежу й чоботи з мертвих і ранених запорожців біля окопів. Меткіші з жовнірів литовського війська надибали і непритомного наказного гетьмана запорозького. З тяжко раненого зняли всю одежу, лишили його та Хотольського у самих сорочках. Пізніше один із старшин литовських пізнав Кричевського. Дістали якусь кожушину, наділи на тяжко раненого наказного гетьмана запорозького, що лежав у гарячці. Поклали його на убогий візочок, яким селяне возять дрова з лісу, і відвезли в литовський табор перед очі князя Радивила. Шапку Хотольського лишили на місці, бо вже не дихав.

Гетьман литовського війська дуже зрадів, що дістав

у свої руки Кричевського. Звелів лікарям-«цируликам», щоб збудили непритомного від гарячки запорозького полковника, якого називали «правою рукою» Хмельницького. Лікарі обмили рани, дали щось нюхати з пляшечки недужому, і, дійсно, Кричевський прокинувся. Радивил питався про сили і наміри Хмельницького в війні. Зрозумів наказний гетьман, чого від нього хоче довгоносий литвин:

— Не дальше, як через тиждень, мають прийти сюди мені на поміч 30 тисяч козаків та 15 тисяч татар.

Тільки це й сказав. Знав, яких великих втрат завдало козацьке військо Радивиловим жовнірам в бою під Лоєвом. Думав налякати литовського гетьмана новими українськими силами, щоб литвини й не думали про похід на Київ.

Знов зомлів наказний гетьман запорозький, тільки ворушив гарячими устами під широкими русявими вусами з сивиною. Хотів Радивил зоставити значного полоненого при житті, щоб більше від нього довідатися. Доручив його своїм лікарям-«цируликам», щоб старалися вигоїти гетьманові рани.

Три дні жив Київський полковник, завдяки опіці лікарів, у литовськім таборі. Як верталася свідомість у наказного гетьмана, то приходили до нього давні знайомі ще з польської служби, — шляхта польська і литовська. Нагадували козацькому наказному гетьманові, що він теж шляхтич, що колись вірно служив у війську Речі Посполитої, що його мав у великій ласці сам небіжчик гетьман Конецпольський...

Немило слухав ці «приятельські» згадки ранений Кричевський, тільки знизував плечима, неначе хотів цим сказати:

«Що мені до вашого шляхетства, коли я козак душею

і тілом і цього лицарського стану не проміняю ні на який инший».

Згірдливо кривив запалені від гарячки уста і відвертався від таких «утішителів». Мучився раною від кулі, що пройшла під правим оком і застряла в шиї, другу рану мав у правім боці. Все рідше прокидався, більше дрімав, спав, маячив:

— Он турки, бийте турків і татар! — кричав у гарячці і поривався з постелі, на якій лежав.

Бачили Радивилові «цирулики», що нема рятунку для козацького вождя. Питалися, чи хотів би пан полковник, щоб прийшов до нього православний священик на сповідь.

— Мало буде мені й сорока попів!

— То, може, ксьондза католицького?

Полковник здвигнув плечима:

— Краще відро холодної води...

Бували хвилини, коли ввижалося полковникові строге обличчя його кума — Богдана Хмельницького. Читав у тому обличчі докір за програну битву, з пригнобленою душею глибоко й гірко стогнав і зідхав, рвав себе за чуприну, запущену звичаєм запорозьким, і, ввесь у передсмертній сухій гарячці, казав до себе слова жалю й гіркоти:

— Хіба то дурниця — 30 тисяч війська втратити!

Так і вмер Михайло Кричевський 3 серпня 1649 року, повний жалю за військом, за Україною, з болем у серці, що не вдалося йому розбити литовське військо і привести в кайданах Януша Радивила перед очі свого ясновельможного кума. Бо в таборі козацькім знайшли литовські вояки силу шнурів, ременів і всякого мотуззя: толкували, що це все було приготоване на в'язання Радивилових жовнірів...

Перед величчю цієї геройської смерти мусіла зтих-

нути злоба і ненависть навіть у ворогів, для яких живий Кричевський був страшний і небезпечний. Сам князь Радивил, гетьман Великого Князівства Литовського, звелів своєму маляреві-німцеві зробити портрет з помершого козацького полковника. І в рисах обличчя мертвого наказного гетьмана око маляра-мистця вичитало знак непохитного духа, творчої енерґії, волю до перемоги і незломну віру в побіду тієї справи, для якої він жив і за яку положив свою буйну голову на кордонах козацької України.

Три дні ховали литовські жовніри своїх мертвих і убитих українців. Шістьнадцять могил насипано над поляглими козаками. А найвищу звелів князь Радивил насипати над «вождем непокірних козаків» Кричевським і над тією могилою поставити хрест.

Після бою під Лоєвом не міг литовський гетьман і думати про похід на Київ. Великі втрати заподіяло йому козацьке військо під проводом Кричевського. Хоч запорожці відступили, однак багато їх поховалося в лісах кругом Лоєва. З допомогою місцевих селян вони нападали на відділи литовського війська, що виїздили з свого табору в села по харчі та по пашу для коней. Так, після своєї трудної перемоги над козацьким військом, Радивил опинився в Лоєві в небезпеці і в трівозі, в голоді і недостачі. А ще непомалу турбували його вісти про нове козацьке військо, що мало прийти від Хмельницького з України, помститися за смерть Кричевського. Мусів Радивил вертатися назад на свою Литву, бо й грошей не мав, щоб заплатити жовнірам, та й між вояцтвом було велике огірчення через кріваві втрати в бою під Лоєвом.

Осаули Пішко та Нетудихата повели остатки хороброго війська Кричевського лісами до свого гетьмана

Хмельницького. Знали, що погоні литовської не буде, бо ослабло в крівавих боях Радивилове військо. Як перебралися через Прип'ять, спочили. Тихим словом згадували поляглих товаришів і щирим серцем вдячно споминали ім'я наказного гетьмана Михайла Кричевського.

ЕПІЛОҐ.

Року 1656 лісовими дорогами понад Дніпром їхала сотня козаків запорозьких, а з ними добрий ридван. У таких ридванах тоді на Україні їздили значні козацькі старшини. Цей поїзд ішов із Києва проти течії Дніпра і наближався до Лоєва. Уже довшали тіні, що падали від дерев на дорогу, а ніде не видно було ні села, ні хати.

— Пане сотнику, чи ще далеко до того Лоєва? — питалася молода чорнява жінка-козачка, в чепурнім очіпку, старого вусатого козака, що їхав верхи на коні біля ридвану.

— Ні, паніє Степанидо, вже недалеко. Я цей край добре знаю. Колись із славної пам'яти полковником Кричевським пройшов я цю околицю вздовж і впоперек.

— Микито, — звернувся огрядний старий сотник до свого широкоплечого зеленоокого сина, могутнього, великанського вигляду:

— Пізнаєш, де Лоїв?

— Як би не пізнати, батьку? Хоч уночі, напомацки втраплю.

З Степанидою, дочкою Хмельницького, що була замужем за полковником Іваном Нечаєм, їхала в ридвані Зоя Кричевська, її хрещена мати. Удовине смутне життя

поклало свою печать на її лиці. Вона зсохла, зморшки вкрили її обличчя. Колись живі, веселі чорні очі помутніли, вицвіли. Була в чорній оксамитній одежі, в руках держала чотки. Скільки не старався розважити її сотник Нетудихата своїми дотепами й жартами, не сміялася щирим, сердечним сміхом, як було колись. Неначе з смертю Михайла Кричевського щось в її душі вмерло.

Тепер вона їхала з своєю хрещеницею, полковницею Степанидою Нечаєвою, в Бихів, де її чоловік Іван Нечай був із своїм полком, охороняв границі України перед зазіханням московських воєвод. Хотіла побачити могилу того, що був їй у новій батьківщині — Україні — мужем, братом і батьком, єдиним і незабутнім товаришем-другом у житті. Гетьман послав з дочкою і кумою свого старого побратима Нетудихату з його сотнею, віддати честь могилі вірного приятеля, похованого в полі біля Лоєва.

— Ось і Лоїв! — гукнув Микита Нетудихатенко, побачивши з коня хрест на дерев'яній церкві за лісом.

Смутно визирали хати лоївських жителів: дерев'яні, рублені, вони від часу й дощів почорніли; і сама природа навкруги здавалася Зої та Степаниді немила, непривітна, бо їхні очі привикли до українських білих хат і до широких степових краєвидів.

— Не хотіла б я тут жити, — думала собі Зоя: — А як моєму Михайлові тут лежати в сирій, вогкій землі!

Говорилося часто в Чигирині та в Суботові, при дворі гетьманськім, що вирішено перенести тлінні останки полковника Кричевського в рідне місто над Тясмином. Та все воєнні події стояли на перешкоді. Тепер гетьман вів переговори з шведським королем та з семигородським князем Раковцієм, щоб Польщу розділити і показати Москві належне місце: «Щоб не сунув москаль свого

рила в наше пшенишне борошно», — казав гетьман Хмельницький.

— Ви, кумо моя люба, паніє полковнице, поїдьте в Лоїв, побачите Михайлову могилу, то буде вам легше на душі, — казав гетьман, випровожаючи Кричевську з дочкою в далеку подорож.

У Лоєві наші мандрівники переночували. Уранці лоївські хлопчаки, з білим, як лін, волоссям, показали гостям із Чигирина могилу Кричевського, що звалася в Лоєві «гетьманська». Три священики відслужили панахиду над могилою хороброго полковника. Зійшлося багато лоївських людей, молилися за упокій душ українських козаків, що полягли в вікопомній битві з литовським військом.

Ще перед панахидою Микита Нетудихата прибив на високім хресті над могилою Кричевського марморову таблицю з золотим церковно-слов'янським написом:

— Больши сея любве никтоже имать, да кто душу свою положить за други своя. (Ніхто не має більшої любови, як той, що положить свою душу за своїх другів).

Ту таблицю віз при своїм сідлі старий Нетудихата і витяг її з мішка аж у Лоєві. Не знала про це Зоя Кричевська.

— Хто зробив цю таблицю? — питалася вона у Нетудихати, прочитавши напис.

— Пан гетьман звелів, — сказав сотник:

— Неначе й давно минулося, літа пройшли, скільки вірних товаришів полягло в боях від того часу. А як зайду до пана гетьмана насамоті, та згадаємо нашого побратима, то, бачу, — у гетьмана в очах сльози блищать, а у мене старого аж на вуса по щоках котяться. А вже ж я не тонкосльозий...

Зоя закрила смутні очі білою хустиною.